

**ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШТИРИШ
АГЕНТЛИГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**МЕНТАЛИТЕТ ВА
ДЕМОКРАТИЯ**

Тошкент – 2006

**Масъул муҳаррир: Сиёсий фанлар доктори,
профессор Н. ЖЎРАЕВ**

К и р и ш

Ўзбекистон Республикаси мустақиллик туфайли демократик жамият қуришни асосий мақсад қилиб белгилаб олди, миллий-маънавий меросимизга, миллий давлатчилик соҳасидаги қадриятларимизга таянган ҳолда ўзига хос ва мос тараққиёт йўлини танлади ҳамда фуқаролик жамияти қурилиши билан боғлиқ вазифаларни аниқлаб олди. Ўзининг маънавий қадриятларига, меросига таянмаган, уни ҳисобга олиб умумбашарий қадриятлар, тамойиллар билан уйғунлаштира олмаган жамиятни ҳақиқий демократик жамият деб бўлмайди.

Президентимиз Ислам Каримов: “Демократия жамиятнинг қадриятига, ҳар бир инсоннинг бойлигига айланмоғи керак. Бу эса бир зумда бўладиган иш эмас. Халқнинг маданиятидан жой ололмаган демократия турмуш тарзининг таркибий қисми ҳам бўла олмайди. Бу тайёргарлик кўриш ва демократия тамойилларини ўзлаштиришдан иборат анча узок муддатли жараёндир”,-деб таъкидлаганларида Ўзбекистонда ҳуқуқий, фуқаролик жамияти илдизлари ҳақида гап юритган эдилар.

Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши билан боғлиқ ўзгаришларга, ютуқ ва муаммоларга миллий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятларини эътироф этган ҳолдагина тўғри баҳо бериш мумкин. Бунга ҳеч қачон бошқа бир мамлакатдаги демократик жамият қурилиши тажрибасидан

келиб чиқиб тўғри баҳо бериб бўлмайди. Бундай ёндашув холис эмас. Чунки демократик жамиятни бирон-бир мамлакатга киёсан ягона андоза асосида қуриб ёки бошқа халқларга уни кўчириб ўрнатиб бўлмайди.

Демократик жамият қурилиши ўзининг хилма-хил миллий хусусиятларига эга бўлади. Ҳар бир халқ демократияни ўзининг миллий-маданий мероси, сиёсий менталитети, феъл-атвори, кадриятлари асосида қуради ҳамда демократиянинг умумбашарий маъно ва мазмунини бойитишга хисса қўшади.

Мамлакатимизда демократиянинг қарор топиб бориши, Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятида ўзининг нуфузли ўрнига эга бўлишига, ёшларда демократик онг ва тафаккурни шакллантириш, миллий-маънавий меросни кадрлаш, ватанпарварлик туйғуларини мустаҳкамлашга кўмаклашади. Мамлакатда эркин, демократик фуқаролик жамиятини қуриш назарияси ва амалиёти билан чуқурроқ таништиради. Шу мақсадни амалга оширишда хизмат қилади.

Тошкент ахборот технологиялари университетида Ўзбекистон Республикаси Президентининг иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида “Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари” мавзусидаги маърузасида белгиланган вазифалардан келиб чиққан ҳолда, ўзини-ўзи бошқариш, менталитет, кадриятлар ва демократияга бағишланган илмий-

амалий семинар ўтказиш анъанага айланган. 2004 йил 15 апрелда “Ўзини-ўзи бошқариш ва миллий анъаналар” мавзусида, 2004 йил 17 ноябрда “Демократия ва миллий анъаналар” мавзусида, 2006 йил 25 январда эса “Менталитет ва демократия” мавзусида илмий семинарлар ташкил этилган.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган “Менталитет ва демократия” деб номланган ушбу тўплам ана шу илмий-амалий семинарлар натижасидир

Нарзулла Жўраев,
сиёсий фанлар доктори,
профессор

ДЕМОКРАТИЯ: ТАРИХ, БУГУН, ЭРТАГА

Демократия деганда, домлаларимиз уқтирган, фалсафа фанида аниқ мазмунга эга бўлган "халқ ҳокимияти" деган тушунчага эгамиз, холос. Бироқ унинг асл мазмуни, жамият тараққиётида тутган ўрни, инсон ҳақ-ҳуқуқларини белгилашдаги вазифаси хусусида кўп ҳам ўйламаганмиз. Зотан, бизда бундай шароит ҳам, зарурат ҳам йўқ эди.

"Қизил империя" демократияни ўзича тушунди ва бизни ҳам ўз тушунчаси доирасида тарбиялади. Қарашларимиз унинг таъсирида шаклланди. Онгимиз ва тафаккуримизга инсон манфаатларига, унинг яшаш ҳуқуқига зид бўлган гоёлар сингдирилди. Инсон ўйламаслик, фикрсизлик қобиғида қолиб кетаверди.

Демократия — кишилик тарихида инсоннинг онгли ҳаёти бошланган даврдан бошлаб, унинг эрк-иродасини, хоҳиш-истагини белгилайдиган мезон бўлиб келмоқда. Албатта, бу борада кишилик жамияти шаклланиш давридан тортиб то цивилизациялашган турмуш тарзи, ҳар жиҳатдан чуқур илдиз отган давлатчилик ва шу асосда маълум тартиб-қоидага кириб қолган аниқ йўналишлар ўртасида катта фарқ бор. Чунки асрлар мобайнида одамлар дунёқараши ўзгариб, талаб-эҳтиёжлари ошди. Ҳаётга муносабатлари янгича тус олди. У ҳар бир даврнинг ўзига хос маҳсули сифатида янгидан-янги шаклга кира бошлади.

Демократия бевосита жамият тараққиёти, унинг сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва бошқа жиҳатлари билан бирга ана шу жамиятни ташкил этган аҳоли умумий дунёқарашини ўзига мужассам этади, Бошқача қилиб айтганда, аҳолининг турмуш тарзи, анъаналари ва урф-одатлари асосида шаклланган маънавий руҳий олами жамиятда қарор топадиган демократик жараёнлар мазмунини белгилайди. Акс холда, демократия давлат мафқураси асосида қурилса, унинг ўз манфаатларига мос келадиган сиёсатига хизмат қилади. Агар демократия сиёсий "ўйин"лар ҳолатига кирса, мамлакатда

парокандалик, анархия вужудга келадн. Зеро, ҳар қандай давлат ўз ҳуқуқий асосига, сиёсий режимига, бошқарувидаги аниқ тамойилларига эга бўлмаса, фуқаролар эса ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бирга жамият ва давлат олдидаги, ўз мамлакати истикболи йўлидаги вазифалари ва бурчларини тўла англаб олмаган тақдирда демократия ўзининг том маънодага мазмунига ва жаҳон тажрибасида тан олинган моҳиятига эга бўла олмайди.

Жаҳон давлатчилиги тарихи турли даврларда турлича давлат тизимларини ва бошқарув йўналишларини кўрган. Демак, инсон ва жамият, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатлар турли даврларда турлича тус олган. Ана шундан келпб чиқиб ер шарининг турли минтақаларида халқлар дунёқараши, турмуш тарзи, анъаналари ва урф-одатлари асосида турлича режимлар, тартиб-қоидалар ва русумлар дунёга келган.

Жаҳон давлатчилига тажрибалари тобора бойиб, халқнинг ўзлигини англаш жараёни тобора тезлашиб боргани сайин демократиянинг шакли, мазмуни ва унинг жаҳон тараққиётида тутган ўрни хусусидаги мунозаралар кескин авж олди. Айниқса XX аср кишилиқ тарихида кескин бурилиш ясади. Ер қуррасида икки қарама-қарши ижтимоий сиёсий тузумнинг пайдо бўлиши дунё давлатчилиги тажрибасида ва жаҳон халқлари тафаккурида турлича — бир-бирига зид бўлган ғояларни келтириб чиқарди. Ана шу ғоялар, табиий равишда, ўзлари ҳукмрон бўлган ҳудудда одамлар онгини ўзгартириб юборди. Аниқроғи, улар тафаккурига сингиб кетди. Икки лагерь ўртасидаги бундай сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий ва мафкуравий рақобат кучайиб, бир-бирини мавҳ этишга уринишлар инсон ҳуқуқларини маълум бир тартибга солиб туриш, уни ҳимоя қилиш мақсадига йўналтирилган бир қатор халқаро ташкилотларнинг пайдо бўлишига эҳтиёж туғдирди.

Тоталитар тузумда инсон ҳуқуқларининг чекланганлиги, мафкуравий яқка ҳокимлик жамият маънавий тараққиётини чеклаб қўйди. Бу-биринчидан. Иккинчидан, Осиё, Африка ва Лотин Америкасида озодлик учун кураш, миллий давлатчиликка замин яратиш ва шу асосда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳар томонлама баркамол демократик жамиятни вужудга

келтиришга интилиш кучайди. Натижада ана шу китъаларда миллий озодлик ҳаракатлари авж олди. Бу ҳаракатлар замирида инсониятнинг азалий орзу-умиди — озодлик ва ҳурриятга эришиш, эркин яшаш эҳтиёжи ётарди.

Қадим Шарқда азалдан ҳуқуқий демократик давлатчилик ва фуқаролик жамиятининг турли элементлари мавжуд эди. Бунга узок ўтмишимиздан Қорахонийлар, Хоразмшоҳ, Темурийлар ва бошқа катор сулолалар давлатчилигини мисол келтириш мумкин. Бу даврлар ҳақиқат ва адолат ғояси ниҳоятда баланд кўтарилгани ва бутун мамлакатда аниқ тартиб интизом ўрнатилгани натижасида инсон ҳаёти, аҳоли турмуши кафолатланганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Агар ана шу даврларда сўз ва фикр эркинлиги, ғоялар хилма-хиллиги мавжуд бўлмаганда эди, бу қадимий маконда фан, маданият ва маънавият жаҳон тараққиётига бу даражада кучли таъсир кўрсатмаган бўлур эди.

Шарқ уйғониш даври ва кескин юксалиш пайтларида дунёвий илмлар билан Ислоҳ маданияти назарияси ва фалсафаси уйғун ҳолда тараққий топди. Унинг натижасида вужудга келган маънавий-ахлоқий анъаналар турмуш тарзимизга айланиб қолди. Акс ҳолда Ислоҳ динининг буюк намояндалари, уламо ва фузалоларининг дунё тан олган асосий кўпчилиги қадимий Турон замирида етишиб чиқмас эди. Бу бизга "дин — афъюндир",-деб ўргатиб келган, бизни худосизликка, имонсизликка ва эътиқодсизликка даъват этган, жаҳолат йўлини тутган ёлғон мафқуранинг ёлғон умридан дарак берганидек, ислоҳ дини ва Шарқ турмуши фалсафасининг абадиятини, ҳақиқати ва қадриятларининг боқийлигини ҳам кўрсатади. Соҳибқирон Амир Темурнинг биргина "Куч — адолатда" деган шиорида ҳуқуқий демократик давлатнинг ҳам, фуқаролик жамиятининг ҳам айрим белгилари, инсоннинг яшаш ҳуқуқи, унинг барча эркинликлари ҳам мужассам бўлган. Айни пайтда, худди ана шулар ҳозирги замон демократик ҳаракатлар илғор тажрибаларининг ўқ илдизини, бош йўналишини ташкил этади.

Албатта, бу анча-мунча мунозарали масала. Мамлакатимизда янги тарихий шароитларда янгича давлатчилик қарор топаётган бир пайтда демократия, фуқаролик жамияти,

аҳоли ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатлар турли соҳа мутахассислари ўртасида турлича таъкин этилмоқда. Бирок ҳар қандай ҳулосалардан катъи назар, шу нарса аниқки, қадимий Шарқ давлатчилигида инсон эрки, ҳақ-ҳуқуқлари кўп жиҳатдан ҳимоя қилинган ҳамда ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб инсон озодлиги ва ҳатти-ҳаракатлари эркинлиги таъмин этилган эди. Бу айни демократик жамиятнинг муҳим ва асосий белгиларидан ҳисобланади.

Энди биз бутунлай янги тарихий шароитларда яшаймиз. Жаҳон демократик жараёнлари тобора чуқурлашган, унинг имкониятлари анча кенгайган, одамларнинг онглилик даражаси бир мунча ошган бир пайтда яшаймиз. Жаҳон воқеаларидан ва ижтимоий-сиёсий жараёнларидан хабардор бўлиш ва бу жараёнларнинг мамлакатлараро, минтақалараро ва китъалараро таъсири тобора кучайиб бораётган бир шароитда кун кечираяпмиз. Буларнинг барчаси инсон онги, тафаккури ва қалбини ҳеч қачон четлаб ўтмайди. Энди демократиянинг шунчаки оддий "эркинлик", "хуррият", "озодлик" деган тушунчалари ва айни пайтда "халқ ҳокимияти" деган мазмуни ҳам бир мунча ўзгармоқда. Одамлар онги ва тафаккури кенгайгани сайин, уларнинг демократияга муносабатлари ҳам ўзгармоқда. Айни пайтда демократия имкониятлари тобора кенгайиб, миқёси ошиб бормоқда.

Бизнинг яқин ўтмишимизда "қизил империя" демократик ҳаракатлар тамойилларига мос келадиган инсон эрки ва яшаш ҳуқуқини анча-мунча чегаралаб қўйган эди. /оятда зўравонликка таянган сиёсат табиатан озодликни ёқтирмас ва том маънодаги демократияни тан олмас эди. Америкалик сиёсатчи Диана Ревгч таъбири билан айтганда, "Тоталитар сиёсий тузумлар сустлик ва лоқайдлик кайфиятини ривожлантиради. Тузум итоаткор ва лаббайгўй фуқароларни шакллантиришга интилади. Бундан фарқли ўларок, демократик жамиятнинг фуқаролик маданияти алоҳида шахслар ва гуруҳларнинг эркин равишда ихтиёр этган фаолияти туфайли шаклланади. Озод жамият фуқаролари ўз манфаатлари йўлида ҳаракат қиладилар, ўз ҳуқуқларидан фойдаланадилар ва ўз ҳаётлари учун масъулиятни ўз зиммаларига оладилар". Ана

шу масъулиятнинг ўзи одамни жамият олдидаги бурчини ҳам, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатларни ҳам белгилайди. Бу бевосита шахс, жамият ва демократия тушунчаларининг ўзаро боғликлигидан, муносабатлар ўртасидаги маданиятдан келиб чиқади.

Ўтиш даврида, жамият бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга юз бураётган пайтда, айниқса, тоталитар тузумдан эркин фуқаролик тузумига ўтаётган бир шароитда демократияни англаш, унинг бутун моҳиятини тушуниш ва масъулиятини зиммага олиш анча қийин иш. Энг аввало, одам янгича шароит мазмун-моҳиятини англаши, унга ўзини-ўзи тайёрлаб бориши, эркин фикрлаш кўникмасини ҳосил қилиши даркор. Гарчи, инсон табиатан хур ва озод яшашга интилиб яшаса-да, энг аввало, ўзига-ўзи шундай шароитни ярата билиши, маънавий-руҳий жиҳатдан унга тайёр бўлиши лозим. Қотиб қолган тушунчалар қобигини синдириш, фикрсизлик ва танбаллик руҳиятидан халос бўлиш осон эмас. Биз ҳозир ана шундай мураккаб жараёни бошдан кечирмоқдамиз.

Вандерблит университетининг профессори Честер Финн "Инсонлар шахсий озодликка ташналик ҳисси билан таваллуд кўришлари мумкин, аммо улар озодликни ўзлари ва фарзандлари учун рўёбга чиқарувчи ижтимоий ва сиёсий воситаларни билиш кўникмаси билан туғилмайдилар. Бундай нарсалар қўлга киритилиши лозим. Улар ўрганилиши керак", — дейди.

Дарҳақиқат, ижтимоий ҳаёт, мамлакатда юз бераётган жиддий ўзгаришлар ва инсон ҳаётининг даҳлсизлигини таъминлаш янгидан-янги муаммоларни келтириб чиқаради. Одамлар эса ана шу муаммоларни бирин-кетин ҳал этиш жараёнида ўз эрки ва ҳақ ҳуқуқларини ҳимоя қилиб бораверади. Жамият тараққиётига мос равишда аҳоли "тарбияланиб", шаклланиб, баркамоллашиб боради. Бу-табиий ҳол. Истиклолнинг дастлабки йилларида биз маънавий, ахлоқий ва руҳий янгилашни ҳодисасини бошдан кечирмоқдамиз.

Демократиянинг муросачилик ва яқдиллик маданияти, юкорида таъкидлаганимиздек, мамлакат ички ҳаётида ҳам, ташқи сиёсатда ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, одамлар - мамлакат фуқаролари ўртасидаги муносабатлар

қанчалик илик бўлса, умумхалқ ва умумдавлат манфаатлари йўлида бирлашишга қанчалик кўпроқ ихтиёр сезилса, муаммоларни ҳал этишда яқдиллик билан фаолият кўрсатилса, барча учун умумий бўлган вазифалар олдида масъулият чуқур ҳис қилинса, бу — демократиянинг мамлакат ички ҳаётидаги маданиятини, бой маънавий қиёфасини белгилайди.

Демократиянинг таъқиқ сиёсатдаги кўриниши бу бевосита Президент Ислоҳ Қаримовнинг дунё муаммоларини ҳал этишдаги ёндашувига жуда мос келади. Жумладан:

- Президент И.Қаримов тасаввурда ҳар қандай можароли масалаларни тинч йўл билан ҳал этиш, музокаралар йўли билан фикр алмашиш ва энг тўғри, ҳамма учун бирдай манфаатли бўлган ҳулосаларга келиш лозим.

- Ҳар қандай зўравонликларга, тазйиқ ва қуч ишлатишларга қарши шарқона муносабатлар илмини эгаллаш, дмакки, шарқона демократия тамойиллари асосида иш юритиш керак.

Дарҳақиқат, Шарқда, Шарқ давлатчилигида ҳар қандай зўравонликлардан ҳоли ҳолда масалаларни ақл-идрок билан, рўйи-рост ва ошқора мулоқот қилиш асосида ҳал этиш тамойиллари мавжуд. Бу ҳар қандай жирракиликдан ҳоли, ақл-идрокка ва доноликка асосланган, ҳар қандай сиёсий муҳолиф билан ўзаро ҳурмат асосида гаплаша олиш, мунозара қила билиш, охир-оқибатда ўз фикри ва ғоясининг тўғрилигига ишонтира билиш каби Шарқона муносабатлар илмини — дипломатияни талаб этади.

Ўзбекистон раҳбарининг ана шундай муносабатлари ҳозирги замон жаҳон демократик ҳаракатларининг энг илғор тажрибаларига жуда мос келмоқда ва ҳатто, уни бойитмоқда. Бу ер юзида ҳар қандай зўравонлик ва қуч ишлатишни рад этиш билан бирга жаҳон сиёсати маданиятини оширишга даъват этиш орқали сиёсатга демократик тамойилларни олиб киришнинг ўзбекона йўлидир. Зотан, АҚШлик сиёсатшунос Диана Ревич фикри билан айтганда, "Иттифок тузиш демократик жараённинг асл моҳиятини ташкил этади. У муштарак манфаатлар замирида бирлашган гуруҳларни бошқалар билан музокаралар олиб бориш, келишувга эришиш ва конституцион тизим доирасида

иш олиб боришга ўргатади. Иттифоқ тузиш сари интилар экан, ўзаро фарқлар мавжуд гуруҳлар тинч йўл билан мунозара олиб бориш, ўз мақсадларига демократик йўл билан эришиш ва пировардида хилма-хилликлар мавжуд дунёда қай тарика яшаш кераклигини ўрганадилар”.

Демократия бир йўла қурилган бино ёки доимий бир хил тарзда ўзгармай турадиган буюм эмас. Балки у доимий ҳаракатдаги жонли ҳодисадир, Айни пайтда, у жамият тараққиёти ва мавжуд сиёсий режим таъсирида ўзини-ўзи тўлдириб, бойитиб, янга тарихий шароитларда янгича мазмун касб этиб борувчи воқелиқдир. Мухтасар қилиб айтганда, демократия тажрибага асосланган ва доимий мазмунан бойиб, шаклан баркамоллашиб, моҳиятан чуқурлашиб борадиган узлуксиз ҳаракатдаги фаолиятдир.

Ҳақли равишда савол туғилади. Хўш, Ўзбекистон демократиянинг қайси йўналишларидан бормоқда? Ҳуқуқий демократик давлатни барпо этиш, фуқаролик жамиятини вужудга келтириш олий мақсад экан, унга эришишнинг ягона йўли демократияни чуқурлаштиришдир. Айни пайтда, Ўзбекистонда давлатчиликнинг худди ана шу жиҳатига қандай қаралмоқда?

Энг аввало шуни таъкидлаш керакки, демократик жамиятни барпо этишнинг халқаро тамойиллари, дунё тан олган, эътироф этган, барча учун умумий бўлган йўриқлари мавжуд.

Бу бевосита фуқаронинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш ҳуқуқига эгаллиги, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi, барча фуқароларнинг миллати, элати, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъи назар тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устиворлиги, сайлаш-сайланиш ҳуқуқи ва бошқалардир. Булар қарийб барча мамлакатлар конституцияларида қатъий белгилаб қўйилган тартиб-қоидалар ҳисобланади.

Ана шундан келиб чиқиб, демократиянинг турли шакллари вужудга келиши муқаррар. Айримлар Ўзбекистондаги демократик жараёнлар, уни ҳаётга тадбиқ этишнинг Шарқона

тамойиллари ҳақида гапирар экан, демократия демократияда, унинг шарқонаю ғарбоналиги борми? — деган фикрларни билдиришмоқда. Тўғри, юзаки қараганда демократия - демократия-да. У ҳамма учун бирдай ижтимоий ҳодиса! Бирок унинг мағзини чақсангиз, мазмунини чуқурроқ англасангиз, масала анча-мунча мураккаб эканлигини сезиш қийин эмас. Эркин фикр, энг аввало, фикрлаш тарзидан, маънавий рухий кўникмадан, эркин ҳатти-ҳаракат эса, турмуш тарзидан, ахлоқий мезонлардан келиб чиқади. Ана шунинг ўзи ғарбда ғарбоналикни, Шарқда шарқоналикни тақозо этади. Демак, демократияни ҳаётга тадбиқ қилишда халқнинг миллий эҳтиёжларидан келиб чиқиб ёндашиш керак бўлади. Акс ҳолда, демократия тадбирбозлик ва компаниябозликка айланиб қолиши мумкин, холос.

Маълум бир мамлакатда демократияни жорий этишда фақат шунинг ўзи кифоя қиладими? Фақат шунинг ўзи аҳолининг барча эҳтиёжларини қондира оладими, маънавий-рухий оламини қамрайдими? Йўқ! Чунки ҳар бир халқнинг ўз турмуш тарзи, тарихий анъаналари, ҳаётга муносабатлари ва бошқа жиҳатларидан келиб чиқиб, демократияга ёндашиш усули бор. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, Президент И.Каримов "Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар яшашга уринишлар ғоят ноҳуш, ҳатто фожеали натижаларга олиб келади. Инқилобни ғарб олимлари ҳам "ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли" деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди"- деганида демократияни жорий этишнинг босқичма-босқич, аста-секинлик билан, одамлар онги ва қалби орқали амалга ошириш каби ўзбекона тамойиллари мавжудлигини кўрсатади.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бир қатор мамлакатлар, жумладан, Туркия, Германия, Англия, Франция ва бошқа давлатлар ўз тараққиёт дастурлари ва моделларини тавсия этдилар. Аслида бу мамлакатларда

демократиянинг ибратли ва ўрганишга арзирли тажрибалари мавжуд. Бирок Ўзбекистон Президенти бу тақлифларга ўзининг муносабатини аниқ қилиб кўрсатади. Ҳар бир миллатнинг ўз маллий руҳиятидан келиб чиқиб масалага ёндашиш зарурлигини билдирди. Айниқса, ўзбеклар сингари жуда қадимий миллат ва жуда бой анъаналарга эга бўлган халқ эҳтиёжларини ҳисобга олмаслик оғир натижаларга олиб келиши мумкинлигини уқтирди ва "Одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик муносиб бўлишига боғлиқ" эканлигини кўрсатиб берди.

Тарихий тажриба шундан далолат берадики, демократик жараёнларни четдан нусха олиб кўр-кўрона кўчириш асло самара бермайди. Аксинча, бундай йўл чалқаш ва хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Демак, бошқарувда бўлгани каби ҳурриятга муносабатда ҳам бошқалардан андоза олиш, мамлакат туб аҳолиси руҳиятини ҳисобга олмаслик раҳбарни ҳам, аҳолини ҳам, бутун мамлакатни ҳам боши берк кўчага киритиб қўяди. Масалан, ғарб демократиясини Шарқ мамлакатларида жорий этиш мумкин эмас. Унга тақлид қилиш қутилмаган фожеаларга олиб келиши мумкин. Бунинг аччиқ натижаларини Тожикистон мисолида кўрдик. Эркинликка ортикча йўл бериш, давлат ва бошқарув аппаратининг беҳад бўшашиб кетиши, ҳокимият жиловининг ўз ҳолига ташлаб кўпилиши минг-минглаб хонадонлар бошига кулфат келтириш билан яқунланишини кўрдик, кўплаб салбий ҳодисаларга гувоҳ бўлдик.

Республикамизда вужудга келаётган ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий барқарорлик, ишлаб чиқаришдаги узлуксиз жараён умумхалқ ва умумдавлат манфаати йўлидаги қаттиққўллик, талабчанлик ва қатъий интизом натижасидир.

Одатда, якка-якка шахсларнинг руҳий кечинмалари, ҳатти-ҳаракатлари ва феъл-атворидан умумжамият кайфияти, унинг маънавий киффаси шаклланади. Мустақиллик ҳаётимизга тобора чуқурроқ кириб бораётган, янгича маънавий-сиёсий муҳит шаклланаётган бир пайтда бу муҳим аҳамият касб этади. Энди ҳар галгидан ҳам ҳушёрроқ

бўлишимиз, кўлга киритган буюк неъматни асрай олишимиз керак.

Хатти-харакатлар, ингилишлар ҳар қандай шароитда ҳам умумхалқ манфаатини ҳисобга олиб, унга таянсагина қадриятга айланади. қадриятлар эса бебаҳо мулк. Уни халқ яратади, халқ баҳолайди. Унинг ўзи асрайди, авайлайди. Демократия худди ана шундай буюк неъмат. Уни олий қадрият сифатида тушуниш, нечоғлик асраш ёки топташ, авваламбор, ҳар бир фуқаронинг ички маданиятидан, маънавий-ахлоқий қиёфасидан, сўнг эса бутун миллатнинг умумий маданий савиясидан, сиёсий ва ижтимоий фаолиятдан далолат беради.

Айримлар сўз ва фикр эркинлиги зарур, деб бонг уришади. Ҳамон жазавалари тутиб узок-яқиндан айюҳаннос солишмоқда. Иситмаси ошиб кетган бемор каби алаҳсирашмоқда. Бирок улар ҳеч нарса билан чегараланмаган сўз ва фикр эркинлиги, ноўрин ва беўхшов, халқ бошига кулфатлар келтириши мумкин бўлган хатти-ҳаракатимизни чегаралаб туриш зарурлигини тушунишмади. Ҳали ҳамон тушунишмаяпти. Атоқли файласуф Андре Жид ҳам "эркин фикрлаш имкониятига эга бўлиш учун энг аввало хатти-ҳаракатимиз оғир оқибатларга олиб келмаслиги кафолатига эга бўлмоқ лозим", - деган эди.

Хуррият — бу фақатгина яхши турмуш кечиришга ва кўнгил тусаганча яшашга даъво қилиш имконияти эмас! Аксинча, у-эркин меҳнат қилиш, яратиш, бунёд этиш имконияти! Барча эҳтирослару жумбушлардан холи бўлган ақл-идрок тантанаси! Биз демократияни ана шундай тушунишимиз, англашимиз лозим. Ана шунда у аҳолининг ирода кучи, идроки ва тафаккури билан турмуш тарзига, яхши яшаш воситасига, жамиятни ҳам, инсон ҳаётини ҳам эзгулик сари йўналтирадиган қудратли кучга, буюк қадриятга айланади. Демократик жараёнлар ва бевосита шахснинг унга тайёрланиш ҳодисаси бирмунча мураккаб. У қатъий ирода ва ўз-ўзини бошқаришни, маълум қонун-қоидалар доирасида эркин фаолият кўрсатиш ва эркин фикрлаш тамойилларини ўзлаштиришни, "демократия занжири" остида яшашга кўникма ҳосил қилишни талаб этади.

Демократиянинг такомиллашиш жараёни, унинг умуминсоний кадриятга айлана бориш ходисаси бевосита шахс етуклиги, комиллик даражаси ва маънавий қиёфаси билан чамбарчас боглик бўлган ўта мураккаб воқеликдир. Айни пайтда, у бутун жамият таракқиётининг асосий мезонидир. Дарҳақиқат, жамиятнинг маънавий қиёфаси бевосита демократик жараёнларнинг нечоғлик чуқурлашиши ва фуқаролар онглилик даражасининг микёси билан белгиланади. Ёки Диана Ревич таъбири билан айтганда, "демократия бир жараён, муштарак ҳаёт ва иш усули бўлиб, қотиб қолган эмас, ривожланаётган ходисадир. Демократия барча фуқаролар орасида ҳамкорлик, келишув ва ўзаро муносабатларда чидамли бўлишни такозо этади. Бунга риоя этиш осон эмас. Эркинлик бурчдан озод этилиш эмас, айнан бурч дегани" (таъкид бизники - Н.Ж.).

Америкалик илоҳиётчи Рейнхольд Нибурнинг фикрича, "инсоннинг адолатпарварлик қобилияти демократиянинг рўёбга чиқишига имконият яратади, аммо инсоннинг адолатсизликка мойиллиги демократияни зарурат даражасига кўтаради". Бу ниҳоятда жиддий ва айни пайтда ниҳоятда мураккаб маънавий-руҳий ҳодиса. Демак, инсон қанчалик адолатга, ҳақиқатга интилса, бу жамиятда демократик режимнинг, турмуш тарзининг шаклланишига имкон яратади, унинг яшаб кетишига шароит тугдиради. Бироқ фақат шунинг ўзигина эмас. Инсон табиатан адолатга қанчалик интилса, адолатсизликка ҳам шунчалик мойил бўлади. Чунки адолат ва ҳақиқатга интилиш маълум қонун-қоидаларга бўйсуниб яшашни такозо этади. Адолатсизлик эса аксинча, қўнғил тусаганини, турли хилдаги суистеъмолчилик ва ашаддий худбинлик иллатларининг кучайишига замин яратади. Бундай пайтда маълум бир тоифадаги одамлар яхши яшайди, "замона зўрники" бўлади. Аҳолининг асосий қисми тазйиқ ва зўравонлик исқанжасида қолади. Натижада том маънодаги демократияга зарурат кучаяди.

Демократияни Президент ёки ҳукумат бир фармон ёки қарор билан, парламент бир қонун билан ўрнатиб бермайди. Уни халқ ўзига-ўзи ақл-идрок билан яратади. Кенг дунёқараш, бой тафаккур, етук сиёсий тушунча, баркамол маънавий-ахлоқий мезонлар, қонун устиворлигига эришиш-эркинлик асоси.

Демократияни англаш — шахснинг ҳамма учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўла риоя этиш, аниқ тартиб-интизомга таяниб яшаш салоҳияти. Демократия бизга инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини асрайдиган барча қонунларга бўйсуниб яшашни ўргатади.

Қолаверса, ҳар бир халқнинг фикрлаш даражаси воқеа ва ҳодисаларга муносабати, уни баҳолаш тарзи, ўзининг тарихий келиб чиқиши, қадимий анъаналар асосида шаклланган турмуш тарзи ва табиати билан белгиланади. Ғарб демократиясида очикдан-очик муносабат, Шарқ демократиясида эса аксинча — андишалilik, ғарбда ота-онасини сенсираш, Шарқда эса ўзидан катталарга, оқсоқолга ҳурмат билан қараш, ақл билан иш тутиш анъаналари мавжуд. Умуман, ҳаёт тарзи, анъаналар ҳамма вақт ҳар бир мамлакат халқларининг хулқ-атворини шакллантиради, хатти-ҳаракатини, воқеаларга муносабатини одатга айлантиради, миллатнинг қон-қонига сингиб кетади, минг бир хужайрасидан жой олади. Демак, зарурат туғилганда, юкорида айтганимиздек, Мағрибдаги воқеани Машрикқа кўчириш, Машрикдаги ҳолатни Мағрибда зўрлаб амалга ошириш мумкин эмас. Ана шундан келиб чиқиб, мамлакатимизда юз бераётган жараёнларни кузатиб, айтиш мумкинки, ўз миллий давлатчилик тажрибаларимиз ва анъаналаримизга таяниб ҳар қандай шароитда ҳам оғир-вазминлик ва ақл-идрок билан иш тутиш — Президент Ислоҳ Каримов сиёсий йўлининг, иш услубининг бош концепцияси ҳисобланади. Бу "қаттиққўл" ва "ўжар" сиёсатда қонунга ҳурмат билан қараш, қатъий интизом тушунчалари зарурий эҳтиёж даражасига кўтарилган!

Айримларнинг фикрича, Президент ҳуқуқий демократик давлатни шакллантириш хусусида фақат оғизда гапиради-ю, амалда барча имкониятларни чеклаб ташлаётган эмиш. Бу гапни айтаётганлар нуқул Ўзбекистонни Америка Қўшма Штатлари, Германия, Франция, Англия ва бошқа бир қатор мамлакатлардаги аҳвол билан солиштирадилар. Бу унчалик ҳам тўғри муқояса эмас. Биринчидан, мазкур мамлакатларда чинакам, рисоладагидек демократия мавжудлигига ҳеч ким қафолат бермайди. Сабаби ҳаёт борки, қайсидир даражада

"тартиббузарлик" содир бўлади. Инсоннинг табиати шундай. У ҳеч қачон энг мукамал инсонпарварлик қонуниятлари билан ҳам чекланиб, чегараланиб қолмайди, қолаверса, мутлақ тўғри ва абадий қонун ҳам бўлмайди. Инсон эҳтиёжлари табиий равишда чексиздир. Бундай чексизлик фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларда ҳам, фуқароларнинг ўзаро муносабатларида ҳам маълум даражада худбинликка, суистеъмолчиликка олиб келади.

Шунингдек, бироз бўлса-да, ҳақиқатга юз тутайлик. Бу мамлакатларда инсон ҳуқуқлари, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатлар борасида тўпланган тажрибалар, амалга оширилган ишлар икки юз ва ундан ҳам ортиқ йиллар мобайнида вужудга келган. Мустақил Ўзбекистонда тарихан жуда қисқа вақт мобайнида ғарб давлатларидагидек кенг миқёсли тадбирнинг амалга ошишини талаб этиш ақлга сиғмайдиган ҳолат. Одамлар дунёқараши, фикрлаш тарзи ва онглилик даражасини бир кун ё бир йилда ўзгартириш сира мумкин эмас.

Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор. Бу ривожланган мамлакатлар мустақилликка эришган давр билан бугунги кун ижтимоий-сиёсий жараёнларининг турличалиги, одамлар дунёқараши ва онглилик даражасидаги ўзгаришларни таққослаганда яққолроқ кўринади. Мазкур ривожланган мамлакатларга нисбатан Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлатни вужудга келтириш жараёни анча тез, шиддатлироқ тарзда бормоқда.

Ўзбекистонда демократик жараёнларнинг аҳоли онги ва дунёқараши, қалби ва маънавий-руҳий дунёси орқали табиий равишда чуқурлашаётгани, унинг том маънодаги сиёсий маданиятини, соғлом ва гўзал маънавий қиёфасини белгилайди. Бу аста-секинлик билан турмуш тарзимизга айланиб бораётган ноёб кадрят, шууримизга ўрнашиб қолаётган олий ҳақиқатдир.

Истиқлол ва демократия

Мамлакатимиз аҳолиси ҳаётида юз бераётган демократик жараёнлар, шубҳасиз, ижобий ҳодиса эканлиги энди сир эмас. У яшаш тарзимизнинг сифат ўзгаришига асос бўлмоқда. Ҳар кимнинг қобилиятини, касб маҳорати ва онглилик даражасини

намоён этишга имконият яратди. Ана шу имконият кишини ўйлашга, фикр юритишга, ақлни ишлатиш йўли билан фаровон турмуш кечиришга даъват этади. Ҳар бир оила фаровонлиги эса бутун мамлакат фаровонлигини белгилайди. Бундан давлат билан фуқаро ҳам, жамият билан оила ҳам ютади.

Бироқ демократия бизнинг фазилатларимиз, имкониятларимиз ва махоратимизни кўрсатишга кенг йўл очиб бериш билан бирга барча нуксонларимизу кирдикорларимизни ҳам ошкор эта бошлади. Баъзан "демократиянинг ҳаётбахш шабадаларидан ҳузурланиб яшаётганимизни", у "дикқинафас хонадонларимизга тоза хаво олиб кирганини" шоирона ибораларга ўраб гапирдик. Дарҳақиқат, у ўз таъсирини — ҳаётбахшлик ва жонбахшлик кучини кўрсатди. Демократия барча фазилатларимиз билан бирга вужудимиздаги нимжон ва ўлимтик иллатлар хужайраларини ҳам жонлантириб, тирилтириб юборди.

Хуррият, эркинлик, демократия — улкан ойна. Бу ойнага қараб айримлар ўзининг унчалик ҳам кўркам бўлмаган башарасини, чангу губор босган маънавий қиёфасини аниқ-равшан кўраётпти. Эркинлик имкониятларидан "унумли" фойдаланиш учун бировлар не куйларга тушишмаяпти. Орамизда хуррият, унинг имкониятларини чуқурлаштириш ўрнига ундан, иложи борича, кўпроқ юлиб олиб, уни ўз мақсадига қурбон қилиш йўлига ўтиб олган кишилар бор. Улар баъзан бир муддат ўйлашга, фикрлашга вақт топа олмаяптилар.

Бундай ҳолат узок давом этса, жамоачилик, жамоа бўлиб яшаш ва меҳнат қилиш, умумдавлат ва умумхалқ манфаатлари сингари қадимий, улугъ анъаналарга асос бўлган, миллатимиз менталитетини белгилайдиган тушунчадир ўз қийматини йўқотиши мумкин. Одамлардаги бир-бири учун яшаш, қўшничилик, андиша ва мурувват сингари фазилатлар аста-секин сўнади. Натижада улар янги шароитларда ўз ўринларини топиш, фавқулудда фаоллик ва куч-гайрат билан ўзлиги учун яшашга ҳаракат қилишади. қарабсизки, худбинлик кайфияти авж олиб, турмуш тарзинга айланиб қолади.

Эркинлик, демократия ўзига ҳаммани бўйсундирмаслиги, ҳаммани забт этмаслиги, балки у инсоний ақл-идроққа, яхшилик ва ёмонликни ажратадиган туйғуга бош эгиши, унинг йўриғида юриши лозим. Акс ҳолда, биз яна ўзимиздаги яигидан-янги иллатларни кўрсатаверишимиз ва шу билан бутун ҳаётимизга, қолаверса, жамият ҳаётига ҳам кулфатлар келтиришимиз ҳеч гап эмас. Ана шундан келиб чиқиб биз, энг аввало, эркинликни, демократияни тарбиялашимиз керак. Чунки у соғлом фикрлар ва шаклланган ақл-идроқ таъсирида бўлсагина бизни тарбиялаши, жамиятни соғломлаштириши мумкин. Аксинча эмас!

Одатда, якка-якка шахсларнинг рухий кечинмалари, хатти-харакатлари ва ўзгаришларидан умумжамият кайфияти, унинг маънавий кифоаси шаклланади. Мустақиллик ҳаётимизга тобора чуқур илдиз отаётган, янгача маънавий-ахлоқий муҳит шаклланаётган бир пайтда бу ўта муҳим аҳамият касб этади. Энди ҳар галгидан ҳам хушёрроқ ва тийрақроқ бўлишимиз, қўлга киритган буюк неъматни, бебаҳо гавҳарни барча чангу ғуборлардан тоза тутишимиз керак. **Мустақиллик шаъни ва нуфузи барча шахсий икир-чикирлардан, жамики манфаатлардан муқаддасроқдир.**

Шахснинг фақат ўзини ўйлаши, барча ташаббуслар тагида ўз манфаати туриши, шахсий ғамхўрлик, ўзи учун яшаш, ўзгани ўйламаслик, барча умумий манфаатлардан ўз манфаатини устун қўйиш кайфияти демократиянинг чуқурлашишига монелик килади.

Биз жаҳон маданиятига дахлдор бўлган, умуминсоний кадриятлар тараққиётига оламшумул ҳисса бўлиб қўшилган улкан маданият меросхўрларимиз. Биз кишилик тарихини инсонларварлик, инсоннинг ўзлигини англаш сари буриб юборган буюк алломалар ворисларимиз. Рус адиби Л.Гумилевнинг фикрича, Туркистонда фан, маданият энг юқори даражага кўтарилган бир пайтда "франклар ва норманлар византияликлар ва араблардан илоҳиёт ва ҳаммомда ювинишни эндигина ўрганишаётган эдилар"...

Бироқ яна шуни таъкидлаш керакки, биз қанчалик улуғвор ва жаҳоншумул маданай меросга ворис бўлмайлик, ўзимизни унинг қонуний меросхўри санамайлик. Барибир инсон эканлигимизни, ҳар қандай шароитда ҳам бутун фазилатларимиз билан бирга

нуксон ва иллатлардан ҳам ҳоли эмаслигимизни очик-ойдин намоиш этаёмиз.

Демак, ҳар қандай шароитда миллий маданият тагида миллий "ёввойи"лик — худбинлик, ҳамма нарсадан ўз манфаатини устун қўйиш, барчани ўзига қурбон қилиш кайфияти ҳам турар экан-да. Ана шундай бир шароитда кимдир сиёсий шон-шухрат ва ном чиқариш йўлини тутди. Адолату инсофни байроқ қилиб иродаси суст бўлган, нимадандир аламзада одамларни ўзига эргаштириб, митинглару юришлар уюштирди. Кимдир давлат мулкани талон-тарож қилса, яна бошқаси ўзини ишбилармон-тижоратчи деб эълон қилди. У дўкондан нарса олиб, бу дўконга хоҳлаган баҳосини қўйиб, унга инсоф, диёнат уиждонни қўшиб, ҳеч оғринмай сотаверади.

Нафс — офат! Нафс — бало! У инсон ва инсонийлик кушандаси, зулм ва сатам манбаи! Ҳавою ҳавас авж олган, нафсга эрк берилган жойда мурувват йўқолади. Шафқат юзини чанг босади. Маърифатни зулмат қоплайди. Нафс хуруж қилган жойда одамийлик хору зор бўлади. Инсон деган муқаддас жон оёқ ости бўлади. Бугун биз ана шундай хуруждан эҳтиёт бўлишимиз, нафснинг бекиёс даражадаги ҳужумини барбод этишга интилишимиз, бутун иродаимизни, куч-қудратимизни, ақл-заковатимизни ишга солиб, инсоф ва диёнатни ҳимоя қилмоғимиз керак. Зеро, ҳазрат Алишер Навоий ҳам:

Эркин улким, саъид этиб нафсоният,

Ғолиб ўлса умрида руҳоният,

- деган эдилар. Дарҳақиқат, кимки нафсини тийиб, уни енгган бўлса, рухий дунёси пок, маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук бўлса, эркин бўла олади, эркинлик мазмунини чуқур тушунади, уни асрай олади. Қолаверса, рухий поклик, рухий тозалик ўзини ўзи бошқаришга, ўзини ўзи идора қилиш, барча яхши-ёмон нарсалардан тийиб туришга қодир бўлган ноёб фазилат. Хатти-ҳаракатлар, интилишлар ҳар қандай шароитда ҳам умумхалқ манфаатини ҳисобга олиб, унга таянсагина қадриятга айланиши мумкин. Хоҳлаган пайтда хоҳлаган гапни гапиравериш эркинлик эмаслигини, аксинча, бу шахсиятимизни,

маънавий имкониятларимизни, қолаверса, миллий кадр қимматимизни поймол этилиши эканлигини баъзан ўйлаб ҳам ўтирмаймиз.

Демократия — онгли фикрлаш, ҳар қандай эхгирслардан ҳоли, ақл-идроққа таянган муносабат! Демократия — юксак маънавият ва ички маданиятни ошқор этиш имконияти! Демократия бизга инсон ҳақ-ҳуқуқларини химоя қиладиган, умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини асрайдиган барча қонунларга бўйсуниб яшашни ўргатади ва талаб этади. Аксинча бўлган жойда жамиятда бошбошдоқлик, парокандалик авж олади. Кишилар ҳаёти тахликали тус олади. Буни ён-атрофимиздаги мамлакатларда юз берган нохушликларда кўриш мумкин.

Йиллар мобайнида онгимиз ва шууримизда ўрнашиб, вужудимизда илдиз отиб кетган сиёсий ақидапарастликдан, ҳодисаларга кўр-кўрона эргашишдан ва қотиб қолган тушунчалардан воз кечиш, уйғониш ҳаётий эҳтиёждир. Ана шу эҳтиёж биз учун демократия ва унинг имкониятларини, мазмун-моҳиятини, сиёсий ва ижтимоий ҳодиса сифатида мантиқини тўғри англашга интилишни зарурат даражасига кўтаради. Шахс ва жамият эркинлигининг муштараклиги, руҳий ва маънавий-ахлоқий уйғунлиги олий мақсад, турмуш тарзи ва энг муҳим тараққиёт йўли бўлмоғи керак.

Бизнинг қарашларимиз чегараланган. Нигоҳларимиз одатий тарзда борлиқда мавжуд бўлган дарахт, симёғоч, кўкат, тош, ёмғир ва шунга ўхшаган нарсаларнигина кўради, ҳолос. Бироқ уларнинг ҳар бири ҳақида атрофлича фикрлаш, ана шу фикр замирида дунёни тушуниш, ҳар бир воқеа ва ҳодисани ақл-идроқ элагидан ўтказиш қобилиятимиз сусайган. Биз ҳаётга шунчаки қараймиз. Нигоҳларимиз фикрчан эмас. Ҳозирги ислохотлар даври, туб бурилишлар жараёни биздан фикрловчи, тафаккурга қоришган қарашларни талаб этади. Бугун — миллий уйғониш ва жаҳон сахнасида ўзимизни кўрсатиш пайтида синиқ ва ўйчан эмас, фикрлайдиган, ҳаракатга ундайдиган, ишлайдиган, муносабат билдирадиган жонли ва уйғоқ нигоҳлар зарур. Бугун бизга шундай қарашлар керакки, улар биратўла бутун борликни кўрсин. Нигоҳларимиз атроф-муҳитни камраб олсин, айна пайтда, ўйласин, фикрласин, воқеликни

тушунсин, мохиятига етсин. Ана шундай пайтда маърифатга мухтожлик, маърифат танқислиги яна ҳам якколрок кўзга ташланади. Кишининг ўзлигани англаши, ўз шаънини химоя қила олиши ва барча ёмонликлардан ўзини тия олиши учун одам ориф бўлмоғи, қалбининг тубида, жиндай бўлса-да, маърифат шамчироғи ёниб турмоғи лозим. Ана шунда одам гуноҳдан хазар қилиш, барча неъматлардан ақд-идрок ва инсоф доирасида фойдаланиш йўлини тутати. Ножўя хатти-ҳаракатлари учун тавба-газарру қилиш зарурлигини англай бошлайди. Тавба — қурум босган қалб хужайраларини соғломлаштирадиган, уни барча иллатлардан омон сақлайдиган маънавий имконият. Шунинг учун улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий "Тавба — гуноҳкор банданинг кўнгил кўзгусини гуноҳ зангидан тозалайди: авф сайқали билан у кўзгунинг юзини ёритади. Тавба — бахтсизлик йўлининг охири ва тўғрилиқ йўлининг бошланишидир; у такаббурлик ғафлатидан сесканмоқ ва ғафлат уйқусидан уйғонмоқ ва ўзининг нолайиқ аҳволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташламоқ... қабих ишлар, шармандалик ва расвогарчилик туфайли хижолатга қолишдан огоҳ бўлмоқдир. Тавба — инсонга хос саркашлиқдан воқиф бўлмоқ, кишини тўғри йўлдан оздирувчи нафс фасодидан ва кўнгил итбатсизлигидан нафратланмоқдир", — деган эди. Бу ҳақиқат! Бундан тониб бўлмайди! Бирок унинг бутун ҳақиқатини англаб олиш ва одам тавбага — ўзини ўзи тозалашга интилиши учун ҳам ўзида маънавий куч, рағбат, интилиш, ўзини ўзи бошқаришга кодир бўлган ирода сезмоғи даркор. Афсус ва надоматлар бўлсинки, бизда ана шу фазилатнинг ўзи ҳам тансиқ, камёбдир.

Эркинлик, деморатия ҳаётимизни ҳам, ўзимизни ҳам забт этди. Мустақиллик бунга йўл очиб берди, шундай имконият яратди. Энди биз ўзимизни англашимиз, дунёни тушунишимиз ва шу билан бирга демократиянинг бутун мохияти ва имкониятларини чуқурлаштиришимиз лозим. Ана шунда биз ҳам, демократия ҳам, мустақиллик ҳам буюк неъматга, ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган олий кадриятга айланади. Хуллас, Ҳазрат Мир Алишер Навоий айтганларидек,

*То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.*

Дарҳақиқат, то маънавий камолотга етмагунча, то хатти-харакатларимиз, муносабатларимиз ақлу идрок ва умумий манфаат доираси билан чегараланмагунча демократиянинг мазмуни ҳам, кўлами ҳам кутганимиз даражасида бўлмайди. Бу бевосита фуқаролар онги ва дунёқарашини тубдан ўзгартириш, яқин ўтмишимиздан қолган лоқайдлик ва боқимандалик кайфиятларини йўқотиш, шу асосда миллий давлатимиз, миллий ватанимиз истикболи учун куйиниш туйғуларини кучайтириш каби мураккаб, узоқ муддатли жараён билан боғлиқ. Ана шундан келиб чиқиб Президент Ислом Каримов "...демократия ўз-ўзидан вужудга келмайди. Демократияга тинимсиз ақлий ва жисмоний меҳнат қилиб, тер тўкиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдон тотиб, кийин, айтиш мумкинки, ҳатто фожеали тажрибаларни ҳам бошдан ўтказиб, оғир синов ва курашларга мардона бардош берибгина эришиш мумкин", — деган эди. Зеро, ана шу жуда мураккаб жараёнга ҳамма ва ҳар бир киши алоҳида тайёргарлик кўриши, ўзини тайёрлаб бориши, энг муҳими, ўзини ўзи ички бир маънавий қудрат билан тарбиялаб босиши керак. Шунинг учун ҳам "демократик ўзгаришлар ва янги демократик жараёнларни бошқаришни ва ҳаётга тадбиқ қилишни ҳамда уларни ҳимоялашни жамиятнинг ўзи англамоғи даркор", — деб Ислом Каримов алоҳида таъкидлайди. Ана шунинг ўзи бизнинг жамият олдидаги, янгаланаётган ҳаёт олдидаги ва бутун келажак олдидаги вазифаларимизни белгилайди.

Ҳар қандай жамиятнинг маънавий қиёфаси айна шу жамият тизими, унинг қандай ғояларга ва мақсадларга эргашаётгани, қандай тафаккур асосида қарор топаётгани билан боғлиқ. Ўзбекистон танлаган йўл инсон манфаатлари тўла ҳимоя қилинган, унинг ҳақ-хуқуқлари ҳар томонлама қафолатланган фуқаролик жамиятини шакллантиришдир. Бу албатта, инсон онги ва тафаккурини ўзгартириш орқали турмуш тарзини

янгилаш сингари қатор мураккабликлар, қийинчиликлар, зиддиятларни енгиб ўтишни такозо этмоқда. Уларни нималарда кўриш мумкин?

Биринчидан, эскилик ва янгилик ўртасидаги зиддиятлар. Эски тузум иллатлари яшашни истайди, ўз ўрнини бўшатишни хоҳламайди. Янги тузум гоёлари эса жамиятни янгилаш заруратини чуқур англайди ва бу зарурат ҳаёт-мамот моҳиятига, ҳар бир фуқаро тақдирига, маънавий ва рухий эҳтиёжига, асрлар мобайнида шаклланган турмуш тарзи ва дунёқарашига боғлиқ бўлган, уни ҳар жиҳатдан ҳимоя қиладиган фикр сифатида майдонга келади. Бу гоёнинг яшаш ва турмуш тарзига айланиш айна ана шу эскилик иллатлари билан курашнинг нақадар оғир ва ҳатто изтироблилиги билан белгиланмоқда.

Иккинчидан, фуқаролар онги ва дунёқарашининг жамиятни тубдан ўзгартириш ва янги мазмун билан бойитиш учун унчалик ҳам тайёр эмаслиги. Зотан, 130 йиллик мустамлакачилик даври бизни фикрламай яшашга мажбур этди, Фикрий танбаллик, фикрий боқимандалик кўникмаларини вужудимизга сингдириб юборди. Энди эса ақлни ишлатиб, ўз қунигимизни ўзимиз кўришимиз ва шу асосда ўз иқтидоримизни, яратувчилик қудратимизни кўрсатишимиз керак. Бу осонлик билан юзага чиқадиган ҳодиса эмас.

Учинчидан, инсон озодлиги, ҳур ва эркин яшаш тарзи бу шунчаки «берсанг ейман, бермасанг ўламан» кабилидаги турмуш тарзи эмас. Аксинча, инсон озодлиги озод сўз, озод фикр, эркин хатти-ҳаракат орқали жамият эркинлигини, жамият озодлигини ва умуман ҳуррият мазмун моҳиятини англашдан иборат бўлган сиёсий, ижтимоий, маънавий-рухий ҳодисадир.

Тўртинчидан, демократик жараёнларни чуқурлаштириш шароитида фуқароларни айна демократик жараёнларнинг фаол иштирокчиси, унинг фаол ҳимоячиси сифатида тайёрлаш. Бу ўта мураккаб, вақт талаб этадиган ҳодиса. Чунки мустамлакачилик даври иллатларидан қутулиш азобини, фикрлаб яшаш, ақл-идрок йўриги билан кун кўриш «мащакқати»ни ёйиш учун инсонда ички ирода, маънавий қудрат керак. Ана шу ирода ва қудратни уйғотиш, шакллантириш, унга қувват бахш этиш осон иш эмас.

Ўзбекистон фукаролик жамиятини барпо этиш йўлини танлаган экан, ана шу инсон онги ва қалби билан боғлиқ бўлган, уни ислоҳ қилиш, тирик, мавжуд инсонни “янги”лаш, маънавий-руҳий “таъмирлаш” каби сермашаккат йўлдан борди. Бу ҳар қандай давлатдан жуда катта сиёсий қудрат, сиёсий маданият ва сиёсий ирода талаб этадиган буюк ҳодисадир.

Президент Ислом Каримов “Аҳолимизнинг сиёсий фаоллиги ҳали замон талаблари даражасида эмаслигини, ҳамон суст эканлигини қайта-қайта айтишга тўғри келмоқда. Тан олишимиз керак: эски андозалардан тўлиқ қутула олмаяпмиз. Барча муҳим қарорлар юқоридан қабул қилиниб, бизларни бор-йўғи итоатли ижрочиларга, баъзан ўйламай қабул қилинган қарорлар қурбонига айлантирган маъмурий-буйруқбозлик, мустабид тузум иллатларидан жудо бўлишимиз кийин кечаяпти”, — деган эди. Бу айни жамиятни эркинлаштириш ва шу асосда демократик жараёнларни чуқурлаштиришда энг катта ғов бўлаётган ҳолатлардан бири.

Сиёсий маданият, сиёсий онг ва тушунчалар даражаси жамият ҳаётида инсон иштирокининг қандайлигини белгилайди. Зотан, сиёсий маданият ва сиёсий онг юксак бўлган жойда одамлар ҳокимият ишида фаолроқ иштирок этишади. Қарорлар қандай қабул қилиниши, унинг ижроси қандай назорат қилинаётганлигини кузатиб боришади, муносабат билдиришади. Ўз ҳаётларига дахлдор бўлган маъмурий тадбирларга бефарқ қарашмайди. Аксинча, уларни тайёрлашда иштирок этишади, натижада қарорлар ижроси учун ўзлари манфаатдор сифатида масъулиятни ҳис қилишади.

Ўзбекистонда нодавлат ва жамоат ташкилотлари фаолиятини чуқурлаштиришнинг ўзига хос тизими мавжуд. Давлат бош ислохотчи сифатида бунга алоҳида эътибор беради. Президент Олий Мажлиснинг XIV сессиясида сўнги беш йил ичида мамлакатимизда жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлар сони 1500 тага кўпайиб, 2300 тага етганини, улар энди одамларнинг ижтимоий фикрини шакллантиришга фаол таъсир кўрсатаётганини алоҳида таъкидлади. Ана шу биргина мисолнинг ўзи жамиятимизда

эркинлаштириш жараёнининг кўлами ва микёсини белгилайди.

Президент И.Каримов аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, жамиятда манфаатлар ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган кучли механизмларни шакллантириш зарурлигига алоҳида эътибор беради. Бу механизм, энг аввало, жамиятни эркинлаштириш орқали одамларнинг сайловларга муносабатини ўзгартиришни, яқин ўтмишимизда, дунёқарашимизда ўрнашиб қолган сохта сайловбозлик ва сиёсий ўйинлардан воз кечишни тақозо этади. Одамлар ўз манфаатларини ва мақсадларини амалга ошириш, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун сайловларда иштирок этиш зарурлигини англамоғи лозим. Сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи айни ҳар бир фуқаро сиёсий фаоллигини, жамият тараққиётига дахлдорлигини белгиловчи омил сифатида ўзини кўрсатмоғи даркор.

Ўзбекистонда сайловлар ўтказишнинг демократик тамойиллари мавжуд. Бу тамойиллар жаҳон сайлов ўтказиш тажрибалари асосида дунёга келди ва шаклланмоқда. Фуқаролар эса уни тўла-тўқис қўллаб-қувватламоқда.

Инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, унинг эҳтиёжларини қондиришда давлат қурилиши, бошқарув тизими ва жамиятни эркинлаштириш алоҳида аҳамиятга эга. Бу борада Президент Ислоҳ Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ ўзининг стратегик мақсадларини аниқ ва равшан ифодалаб берди ва давлат ўз ваколатларини аста-секинлик билан, босқичма-босқич жамоат ташкилотлари зиммасига ўтказиши, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларининг ролини ошириб бориш орқали демократик жараёнларни чуқурлаштириш зарурлигини айтган эди. Ана шу тамойилнинг ўзи фуқароларнинг, бир жиҳатдан, эркинлиги ва озодлигини таъмин этса, иккинчи томондан, ўз ҳаётларини изга солишга, демакки, жамиятни бошқаришга иштиёқини кучайтиради. Аста-секинлик билан жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларига дахлдор, унинг олдида бурчли ва масъулиятли эканлигини англаб боради. Бу мамлакатда амалга оширилаётган сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий ислоҳотлар сингари инсонни ислоҳ қилиш, янги жамият фуқаросини

шакллантириш, эски тузумда туғилиб, дунёқарашлари шаклланган инсонни «янгилаш» сингари “инсоний ислохотлар”нинг самарасини кўрсатади.

Президент Ислом Каримов тараққиётнинг Ўзбекистон учун мақбул тамойилларини ишлаб чиқар экан, аввало, мамлакатда яратилажак жамият қандай бўлишига эътибор беради ва унинг фикрича, Ўзбекистонда бунёд этиладиган жамият барча “изм”лардан холи ва у қандай номланишидан қатъи назар, адолатли, халқчил, инсонпарвар жамият бўлмоғи лозим.

Шунинг учун ҳам, мамлакат ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари пировард натижада чинакам мустақил Ўзбекистонда янги, адолатли жамият барпо этишга қаратилди. “Республикада собитқадамлик билан халқчил, адолатли жамиятни бунёд этиш бош вазифадир”, - деб уқтиради Президент. Бу борадаги фикрини давом эттириб у: “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Бу — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу — инсонпарварлик қондаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир. Халқ давлат ҳокимиятининг манбаидир”, — деган қондани илгари сурди.

Ижтимоий ҳаёт, мамлакатда юз бераётган жиддий ўзгаришлар ва инсон ҳаётининг дахлсизлиги бевосита янгидан-янги муаммоларни келтириб чиқаради. Одамлар эса ана шу муаммоларни бирин-кетин ҳал этиш жараёнида ўз эрки ва ҳақ-ҳуқуқларини химоя қилиб бораверади. Жамият тараққиётига мос равишда аҳоли “тарбияланиб”, шаклланиб, баркамоллашиб боради. Айни пайтда, биз худди ана шундай жараёнларни бошдан кечиряпмиз.

XX аср инсоният тарихида жуда катта ҳодисаларни келтириб чиқаргани билан алоҳида ўрин эгалламоқда. XXI аср жаҳон сиёсатида янги даврни — юксак маънавиятга таянган, ақл-идроққа суянган, энг чигал муаммоларни ҳал этишда ҳам тафаккур куч-қудратини кўрсатиш даврини бошлаб бермоқда.

Тарих нуктаи назаридан қараганда, куни кеча мустақилликка эришган Ўзбекистон икки аср оралиғида серташвиш ва муаммолар қуршовида қолган эски дунёга янги тафаккур, воқеа ҳодисаларга янги ёндашиш, аниқроқ қилиб айтганда, шарқона донишмандлик ва шарқона муносабатлар устунлигини кўрсатиб, ўзлигини намоён этмоқда.

Дарҳақиқат, тарихан ниҳоятда қисқа даврда — мустақиллик йилларида Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрни ва ўз нуфузига эга бўлди. Дунё муаммоларини ҳал этишда "Ўзбек модели" вужудга келди.

Президент Ислоҳ Каримов, Ўзбекистон ҳукумати эски дунёнинг янгидан-янги муаммоларини бутунлай янги назар билан ўрганади. Унинг ўзи шахс сифатида жаҳон сиёсий майдонида муқаддас янги ҳодиса бўлгани учун ҳам дунё можароларини янги тафаккур билан идрок қилиш, уни янги таълуқини, бутунлай янги йўналишларга буриб юбориш йўлини тутди. Худди шундай ёндашув Президент Ислоҳ Каримовнинг жаҳон сиёсатидаги ўзига хос йўлини, миллий давлатчилигининг нодир хусусиятларини, қолаверса, дунёвий муаммоларни ҳал этишда ва инсоният тақдирини белгилашда ўзбек моделининг таъсири тобора ошиб бораётганини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 23 февралда бўлиб ўтган биринчи чакirik биринчи сессиясида Президент Ислоҳ Каримов мамлакатда демократик жараёнларни чуқурлаштириш, инсон ҳуқуқларини кафолатлаш, энг инсонпарвар, адолатли фуқаролик жамиятини шакллантириш хусусида гапирар экан, "Ўзбекистон XXI аср остонасида" дастурини ишлаб чиқиш зарурияти ҳақида алоҳида тўхталган эди. Орадан кўп ўтмай, ана шу кенг тармоқли дастур Президентнинг ўз ташаббуси билан яратилди. Бугун қўлимизга теккан "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида" деб номланган йирик илмий, назарий, таҳлилий асар Ўзбекистон давлат сиёсатининг бош дастури сифатида дунёга келди.

Президент Ислоҳ Каримов демократик жараёнларни чуқурлаштириш, фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш хусусида гапирар экан, дунё муаммоларини, дунё тажрибаларини, инсоният тараққиёти даврида тўпланган

ижобий хулосаларни чуқур ўрганади ва унга ўзига хос баҳо беради. Жумладан, у бутун жаҳон сиёсатида ҳар қандай зўравонлик ва куч ишлатишдан, ҳар қандай қурол-яроқ ва тазйиқлардан устун келадиган тафаккур дунёга келаётганини, энди ёкавайронлик, портлатиш ва қирғинбарот келтиришлар ибтидоий ҳодиса эканлигини, "зўр бўлсанг, ўзингни ақлинг билан кўрсат" кабилида иш кўрсатиш вақти келганлигини бошқалардан кўра тезроқ англади, бошқалардан кўра чуқурроқ тушунди. Энди борган сари очиклик, юзма-юз туриб фикрлашиш, муаммоларни музокаралар йўли билан ҳал этиш ва ана шу аёвсиз музокаралар пайтида соғлом ақл-идроқ тантанасига эришиш зарурлигини кўрсатиб бермоқда.

Президент Ислом Каримов мазкур китобида мустахлакчилик ва иркий камситишликнинг йўқ қилинганлигини, социализм ва коммунистик мафқуранинг зўравонлик даъволари барбод этилганлиги, жаҳон харитасида янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлганлиги, минтакалараро муносабатларда мувозанатнинг ўзгариб кетганлиги, аниқроқ қилиб айтганда, жаҳон тараққиётида Осиё китъаси мамлакатлари ролининг ошиб бораётганлиги ХХI аср ижтимоий-сиёсий жараёнларининг ўзгариб боришига сабаб бўлишини чуқур таҳлил этади.

Муаллиф назарида демократик тараққиётнинг турли қадриятлари, тамойиллари ва меъёрлари такомиллашиб, бир-бирини бойитиб, оммабоп тус олмақда. Энди ана шу қадриятлар ер юзининг турли мамлакатларида турли халқлар ва миллатларнинг ягона, умуминсоний, умумбашарий қадриятларига айланмоқда. Зотан, инсон ер юзининг қайси бурчагида яшамасин, у, энг аввало, инсонлигини тушунмоғи лозим, инсон каби яшашга ҳақли. Ўзбекистон сиёсати назарида жаҳон тараққиёти ана шунга асосланмоғи керак.

Муаллиф демократик жараёнларни чуқурлаштириш, фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида фикр юритар экан, қуйидагиларни муҳим омил сифатида кўрсатиб беради.

Биринчидан, Президент И.Каримов тасавурида: "Фуқаролик жамияти — ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини қамол топтиришига монелик қилмайди, аксинча, ёрдам

беради". Демак, жамиятда энг аввало қонун устувор бўлиши, барчанинг қонун олдида тенглигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Ана шунда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла таъмин этилишига имкон яратилади. Ҳар қандай камситишларга йўл қўйилмайди ва инсон ҳаёти тўла кафолатланади.

Демократия сиёсий ва ҳуқуқий ходисагина эмас, айна пайтда, у-юксак маънавият, бой маданият, шахс камолоти билан боғлиқ бўлган, ҳар бир фуқаро маънавий-ахлоқий ва руҳий ҳолатини белгилайдиган олий кадрият. Муаллиф демократик жараёнларни чуқурлаштириш хусусида гапирар экан, демократия эркинликларни, жамият маънавий кифасини ва шахс озодлигини ана шундай яхлит ҳолда, бир бутун жонли организм шаклида тасаввур этади.

Иккинчидан, демократияни чуқурлаштириш омилларидан бири сифатида кўппартиявийлик ҳақида алоҳида тўхталади ва ўз фикрини аниқ, лўнда қилиб ўртага ташлайди. Ҳеч қачон партиялар сони демократия кўламини, миқёсини, даражасини ва кадриятларини тўла-тўқис белгилай олмаслигини кўрсатиб беради. Турли ижтимоий гуруҳлар манфаатини ҳимоя қила оладиган турли партиялар ва бошқа жамоат ташкилотлари ўз фаолият доирасидагина ўз аъзолари манфаатини ҳимоя қилиши мумкин, холос. Бироқ умумий манфаат — халқ, жамият, мамлакат манфаати сингари энг олий ва энг қимматли эҳтиёжлар ҳам борки, бу барча сиёсий партиялар ғоялари ва мафқураларининг умумий йиғиндисидан, турли ва хилма-хил қарашларнинг уйғунлигидан келиб чиқади. То ана шунга эришилмас экан, демократия шунчаки русумга айланиб қолаверади. Ана шундай нуқтаи назардан "Партияларнинг пайдо бўлиши, уларининг сони, дастури, йўл-йўриқлари ўзига хослиги ва ҳоказолар эса ижтимоий манфаатлар йиғиндиси ва жамланиши орқали табиий йўл билан белгиланмоғи керак. Сиёсий партиялар мавжуд бўлишининг асосий ва бирдан-бир принципи давлатнинг конституциявий меъёрларини ҳурмат қилиш ва уларга риоя этишдан иборат бўлмоғи лозим", — дейди И.Каримов.

Учинчидан, муҳолифат ҳақида. Муаллиф тасаввурида муҳолифатнинг мавжудлиги демократик жамият учун

зарурий ҳодиса ва нормал ҳолатдир. Бироқ бу шахсий манфаатлар заминидан униб чиққан, ўз орзу-умидларига эришиш учун интилган ёки жамиятнинг орзу қилинган амалларидан маҳрум этилган бир ҳовуч норози, нолинчок шахсларидан иборат бўлган аламзадлар "армия"си эмас, аксинча, ташкилий жиҳатдан расмийлашган, ҳуқуқий мақомга эга бўлган, Конституция ва амалдаги қонунларга бўйсуниб яшашни турмуш тарзига айлантирган, ўз хатти-ҳаракати билан давлат ва жамиятдаги барқарорликка масъул бўлган юксак даражадаги сиёсий маданият кўригидир.

Ҳақиқий муҳолифат том маънода давлат ва жамият тараққиётига ёрдам берадиган, ҳукумат фаолиятининг такомиллаштишига қўмаклашадиган, конструктив, илмий ва амалий жиҳатдан асосли бўлган, ҳаётий жиҳатдан халқ томонидан маъқулланган хулосалар билан яшайди. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Тўртинчидан, жамоатчилик фикрининг қай даражадалигини билиш, уни шакллантириш ва такомиллаштириш жамият ва шахс, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштиришда муҳим омилдир. Зотан, жамоатчилик фикри айни жамият сиёсий маънавий қиёфасини белгилайди ва давлат сиёсатининг нечоғлик ҳаётий ва асослилигини, халқ манфаати ва эҳтиёжларига қанчалик эш эълаётганини кўрсатади.

Ана шу маънавий-руҳий ва сиёсий иқлимни барқарорлаштиришда сиёсий партияларнинг роли бениҳоя катта. Шунинг учун И.Каримов: "Партияларнинг пайдо бўлиши, уларнинг сони, дастури, йўл-йўриқлари ўзига хослиги ва ҳоказолар эса ижтимоий манфаатлар йиғиндиси ва жамланиши орқали табиий йўл билан белгиланмоғи керак. Сиёсий партиялар мавжуд бўлишининг асосий ва бирдан-бир принципи давлатнинг конституциявий меъёрларини ҳурмат қилиш ва уларга риоя этиш... партиялар ва фуқаро ўртасидаги муносабатларни чуқурлаштириш катта аҳамиятга эга. Бунда оммавий ахборот воситалари ролини ошириш зарур. Айниқса, ўтиш даврида, туб ислохотлар амалга оширилаётган бир пайтда турли тоифа, савия ва дунёқарашга эга бўлган халқ фикрини бир нуктага жамлаш, уни асосий йўналишга буриб туриш

ислохотлар тақдирини хал қиладиган энг муҳим омиллардан биридир. Шунинг учун ҳам матбуотга муносабатни ўзгартириш, унинг жамиятда тутган ўрни ва ролини аниқлаш, "тўртинчи ҳокимият" даражасига кўтариш зарурдир", — деб алоҳида уқтиради.

Албатта, жамоатчилик фикрини шакллантириш, ижтимоий ва сиёсий жараёнларда унинг фаол иштирокини таъминлашда оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш зарур. Бироқ ҳаёт ҳақиқати, мантиги ва фалсафасининг яна бир муҳим жиҳати бор. Бу бевосита сўз ва фикр эркинлигининг меъёри, демократик жараёнларнинг табиий ҳаракати ёки аксинча, уни сунъий йўл билан тезлаштириш ҳолатлари билан боғлиқ бўлган жиддий ҳодиса. Дарҳақиқат, демократияга ҳаддан ташқари ружу қўйиш, унга ортикча эрк бериш жамиятни анархияга олиб келади. Демократик анархиянинг олдини олиш учун кучли давлат керак. Бунинг учун эса ҳокимиятнинг барча тармоқларини кучайтириш лозим. Чунончи, кучли ижро ҳокимияти, кучли суд ҳокимияти ва кучли қонунчилик ҳокимиятини йўлга қўйиш лозим.

Масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Аҳоли дунёкарашини, унинг маънавий-руҳий эҳтиёжларини ҳамда жамият сиёсий қатламлари имкониятларини ҳисобга олмасдан демократияни зўрлаб жорий этиш демократик диктатурага олиб келади. Табиийки, демократик диктатура, демократик тоталитаризм демократик тамойилларнинг умуминсоний қадриятларга дахлдор бўлган мезонлари мазмунини пасайтиради. Унга монелик қилади.

Агар сиёсат ҳақиқий халқчиллик, баркарорлик, миллий қадриятларга дахлдорлик касб этса, ўз-ўзидан табиий равишда демократик шакл ва мазмунга эга бўлади. Бундай сиёсат халқ тақдирини, турмуши ва келажагини қафолатлаган, унинг яшаш эрки ва бутун озодлигини таъминлаган бўлади. Зотан, унинг замирида соф умуминсоний қадриятлар ва шахс баркамол турмуш тарзининг тўла қафолати мавжуддир.

Таниқли давлат ва сиёсат арбоби Черчилл демократия "ҳокимият бошқарувининг энг яроқсиз шакли, лекин

инсоният ҳозирча унинг мақбулроқ шаклини топа олганича йўк", - деб айтган эди.

Сиёсатшуносларнинг айримлари буни парадокс сифатида тушунишади. Бирок демократиянинг бундай — Черчиллча талқинининг ҳам мантиғи бор.

Аслида эса демократиядан келиб чиқадиган таҳдид, Президент И.Каримовнинг фикрича, ХХI асрда демократия қандай шаклда бўлади? У ХХI асрда яшайдими ёки умуминсоний кадриятлар билан уйғунлашиб, унга сингиб кетадими? — деган саволларга жавоб излаганда аниқроқ кўзга ташланади.

Халқимизда “Қарс икки қўлдан чиқади” деган нақл бор. Ёки одатда икки ва ундан кўп гоёлар мавжуд жойдагина ўзаро кураш, фикрлар хилма-хиллиги ва қарама-қаршилиги юз беради. Дейлик, ер юзидан социализмнинг емирилиши билан капитализм ўз қийматини йўқотди. У умрини ўтаб бўлган эски мафкурага айланиб қолди. Икки қарама-қарши томоннинг бири йўқолса, иккинчи томон ўз мувозанатини йўқотиши табиий ҳодиса. Ана шу мантиқдан келиб чиқиб ҳам айтиш мумкинки, ҳозир ҳеч қандай “изм”ларнинг қиймати қолмади.

Хўш, тоталитаризм ҳам, диктатура ҳам бутунлай барбод этилгач, инсон озодлиги ва яшаш эрки тўла таъмин этилгач, у қонунлар билан қафолатлангач, демократияга эҳтиёж қоладими? Демократия бундай шароитда одамларнинг ҳам, жамиятнинг ҳам қон-қонига сингиб кетган бўлади-ку. Ана шу хулосалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, демократия бу — умуминсоний кадриятлар тантанасининг остонасидир!

Агар японлардан “Нимага сизларда демократия ҳақида мунозаралар йўк” деб сўрасангиз, улар “Биз нормал яшаяпмиз. Бу демократия эмасми?” — дейишади. Чунки улар учун демократия кундалик ҳаётнинг оддий хусусиятига айланиб қолган.

АҚШда эса демократия миллий, анъанавий рамзга айланган. Бу ҳақдаги мунозаралар тор илмий доиралардагина дунёнинг бошқа минтақалари билан қиёсий тарзда ўрганилади, холос.

Шундай ҳаётий ҳақиқат борки, факат тоза ҳавога муҳтож одамгина тоза ҳаво етишмаслигини муаммо қилиб кўтаради. Оламга жар солади. Ўзига ўхшаган одамлар орасидагина мунозаралар, асабий тортишувлар авж олади. Унга етишгач, кишини ҳайратга солувчи осойишталик пайдо бўлади ва у кундалик турмушнинг оддий ҳолатига айланиб қолади.

Эскича фикр юритиш, эскича тафаккур тарзи ҳамма вақт янгиликнинг йўлини тўсади, унга ғов бўлади. Президент Ислон Каримов: "Эски саркитлардан жудо бўлиш дунёқарашлар, психологиялар, турли даъволар ўртасидаги кўзга кўринмайдиган, лекин тинкани қуритадиган қурашлар билан бирга бормоқда. Ҳаётнинг ўзи ана шу дунёқарашлар, психологиялар, даъволар орасидан ўтишга мажбур қилмоқда", - дейди. Дарҳақиқат, бугун Ўзбекистон ана шундай мураккаб, зиддиятли қурашлар орқали янги асрга қадам қўймоқда. Бу қурашлар қанчалик қийин бўлмасин, эскича тафаккурни синдириш, янгиликни қабул қилиш қанчалик машаққатли бўлмасин, айна пайтда, у миллионлаб кишиларни ўзига эргаштириб олмақда. Келажакка қатъий ишонч билан қаралмоқда.

Жамиятни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтказишдек туб ислохотлар ҳеч қачон осон кечмаган. Ана шундай тарихий жараёнларда Ўзбекистонда демократик жараёнларни чуқурлаштириш ва жаҳон тажрибасини бойитишда янги "ўзбек модели" вужудга келмоқда. Мазкур асарнинг қадрияти ана шу билан ўлчанади.

Мамлакатимизда туб ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш тамойилларининг жорий этилиши аввалига айрим муҳолифларимизга унчалик ҳам хуш келмаган эди. Улар буни сусткашликка, маъмурий-буйруқбозлик тузумининг иллатларига, янги ҳокимиятнинг демократик ўзгаришлари ноқобиллигига йўйишди.

Аслини олганда, ислохотларни инқилобий йўл билан амалга ошириш бизнинг ҳаёт ва тафаккур тарзимизга буткул зид нарсадир. Бундай йўл тутилганда жамиятда мислсиз фожеаларга олиб келиши бугун барчага аён. Ҳиссиёт ақлдан

устун келган жойда жамият инкирозга юз тутишини, ҳар қандай ислоҳот эса аста-секинлик билан одамлар қалби ва онги орқали амалга оширилгандагина юксак маданий ва маънавий мазмун касб этишини муҳолифлар тушунишмас ёки тушуна туриб, бошқача мақсадларни кўзда тутишар эди.

Орадан бирмунча вақт ўтгач, аввало, иктисодий ислоҳотларнинг дастлабки самаралари кўзга ташлана бошлади. Бу давлат мулкани хусусийлаштиришдан тортиб, пул ва банк-кредит тизимини бутунлай янги изга солиш, хорижий сармояларни жалб этиш, ишлаб чиқаришни тубдан ўзгартириш, саноатни янги, илғор замонавий технологиялар билан жиҳозлашгача бўлган ва бошқа жиҳатларни камраб олган ислоҳотларни ўзида мужассам этади. Айни ана шу янгиланиш жараёнида "ўзбек модели" вужудга келди.

Хўш, Ўзбекистоннинг туб ислоҳотлардаги ўз тараккиёт йўли фақат шулардан иборатми?

Бугун ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида бутунлай янгича муносабатлар қарор топди. Жамият тараккиётининг аҳоли маънавай-руҳий, сиёсий-маданий қарашларидан келиб чиққан ўзига хос ёндашиш усули шакллана бошлади. Жумладан, демократик жараёнларни чуқурлаштиришда ҳам муҳим босқич, янги давр бошланди.

Мустақилликнинг илк кунлариданок Президентимиз ҳуқуқий демократик давлатни барпо этиш ва фуқаролик жамиятини вужудга келтириш масаласини долзарб вазифа килиб ўрғага ташлади. Айни ана шу тамойиллар асосида жаҳон давлатчилиги энг илғор тажрибаларига мос келадиган, дунё тан оладиган, инсон ҳуқуқлари ҳар жиҳатдан кафолатланадиган жамият барпо этиш кўзда тутилган эди.

Маълумки, 90-йилларнинг бошлари мамлакат мустамлака тузумидан мерос бўлмиш оғир ижтимоий, иктисодий пўртаналар гирдобидида қолган, демократия "ўйин"лари авж олган, аҳолининг айрим гуруҳларида эҳтирослар жунбушга келган бир пайт эди. Биз бу хусусда китобимизнинг аввалги саҳифаларида имкон доирасида тўхталиб ўтдик. Ана шу оғир вазиятдан эсон-омон чиқиб олиш, Президент ибораси билан айтганда "ҳеч қандай ларзаларсиз", қон тўқмасдан, мамлакатда барқарорликни сақлаб турган ҳолда аста-секинлик билан ҳаётни изга солиш

Йўли танлаб олинди ва катъият билан амалга оширилди. "Янги уй қурмай туриб, эскисини бузмаслик" сингари ҳаёт синовидан ўтган тажрибалар йўлидан борилди. Бу гоя ислохотларнинг ҳамма соҳаларига — ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатларига тегишли эди. Унда сиёсатнинг инсонпарварлик мазмуни, ҳар бир фуқаро, ҳар бир тирик жон ҳаётининг дахлсизлигини таъминлашга масъуллик, бутун мамлакат тинчлиги ва осойишталигини сақлаш, жавобгарлик ҳисси мужассамлашган эди.

Ислом Каримов ўша пайтдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг бориши хусусида фикр юритар экан, жумладан, шундай деган эди: "Дастлабки кезларда Ўзбекистонни сусткашлик ва консерватизмда айблаганди. Аммо Ўзбекистон бугунги кунга келиб, бозор ўсгартишларининг теранлиги, ижтимоий янгиликларининг суръатлари ва таракқиёти юзасидан собиқ совет ҳудудидаги аниқ дастурга эга бўлмай туриб, асоссиз ва мулоҳазасиз ислохотлар жараёнини тезлаштиришга уринган, бесабрлик қилган, сохта обрўга интилган кўпгина республикалардан олдинлаб кетди.

Минг афсуски, ана шу юзаки уринишларнинг ҳаммаси пировард натижада ислохотларнинг ўзини маълум даражада обрўсизлантирди. Уларга ортикча сиёсий тую берди. Жамиятдаги ички қарама-қаршилиқни кучайтирди. Бу бор гап ва ундан ҳеч қаёққа қочиб қутулиб бўлмайди".

Мана, орадан бир неча йиллар ўтди. Тошқинлар тинди, атай лойиқалатилган сувлар тиниклашди, булутлар тарқалди. Ҳақиқий ҳаёт манзараси аниқ-равшан кўзга ташланди: сиёсатнинг ўткинчи ҳиссиёт ва туйғулардан холи бўлган, ақлидрок ва тажрибага таянган амалий қиёфаси намоён бўлди. Айтиш мумкинки, шу ҳолнинг ўзиёқ янгиликни эволюцион йўл билан амалда жорий қилишнинг, катъий интизомга таянган демократиянинг маънавий қиёфаси эди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи чақириқ 1 сессиясида (1995 йил 23 февраль) Ислом Каримов томонидан демократия ҳақидаги илмий-назарий жиҳатдан

асосли, ҳаётий жиҳатдан амалий хулосалар ўртага ташланди. Давлат сиёсатининг демократик жараёнларни чуқурлаштиришга доир стратегияси ишлаб чиқилди.

Бугунга келиб ҳаммамизнинг демократия хақидаги тасаввурларимиз бирмунча кенгайди. У ҳаётимизнинг муҳим ва ажралмас қисми, маънавиятимизнинг кўзгуси эканлигини тушундик. Ҳуррият шунчаки сўзбозлик ва тадбирбозлик, гуруҳбозлик ёки кўча-кўйда айюҳаннос солиб кичқириш эмас, таъбир жоиз бўлса, қонун диктатурасидир. Ҳа, ҳақиқий демократия - қонунлар диктатураси!

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 29 августда бўлиб ўтган VI сессияси ижтимоий ҳаётимизда демократик ўзгаришларнинг янги даврини бошлаб берди ва бу жараёнларни чуқурлаштириш тамойилларини янги босқичга кўтарди. Буни нималарда кўриш мумкин?

Биринчидан, мустақилликнинг дастлабки йилларида, аввало, одамлар янгича турмуш тарзига кўникма ҳосил қилишлари керак эди. Ислохотларнинг мазмун-моҳиятини англаб, мустақил тараққиёт афзалликлари ва бекиёс имкониятларини тушуниб олишлари лозим эди. Бусиз ҳеч қандай натижага эришиб бўлмасди. Чунки ҳар қандай шароитда, ҳар қандай жамиятда ҳам инсон асосий ҳал қилувчи омил, жамиятни ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳаётдаги янгиланишлар дастлаб ҳар бир фуқаронинг қалбидан, онги ва тафаккурдан ўтказилиши лозим.

Ўзбекистонда, иктисодий ислохотларда бўлгани каби, демократияга муносабатда ҳам шу тарзда йўл тутилди. Олдин жамият барқарорлигини таъминлаш, одамларни демократик ҳаёт тарзига ўргатиш, уларга демократик тамойилларни тушунтириш ва шу тариха демократик жараёнларни фаоллаштириб, уларни турмушга жорий эта бориш зарур эди.

Аслида, мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш йўли танлангандаёқ демократияни жорий этишнинг стратегик дастурлари ишлаб чиқилган эди. Бу дастурларни амалга ошириш учун назарий фаолиятни кучайтириш, тафаккур ва тушунчаларни ўзгартириш йўли билан одамларни ҳам, жамиятни ҳам демократик ислохотларга тайёрлаш тақозо этиларди.

Иккинчидан, жамиятни тубдан янгилаш, турмушимизнинг барча сохаларида кенг миқёсли ислохотларни амалга ошириш ва шу асосда демократик тамойилларни турмуш тарзига айлантириш узоқ давом этадиган узлуксиз жараён. Бу кундалик ҳаётимиз билан боғлиқ бўлган ва умуман мамлакат тақдирини белгилашда изчилликни тақозо этадиган, собитқадамлик билан турли қаршилиқлар ва тўсиқларни енгиб, эскича колипларни бартараф этиб, янгича тафаккур тарзини жорий қилишни ўз ичига олган мураккаб жараён.

Қолаверса, жамиятни демократлаштириш бу иқтисодий ислохотлардан тортиб ҳуқуқий, сиёсий ва маънавий янгиланишларга бевосита таянган воқеликдир. Сессияда таъкидланганидек, "демократиялаш жараёнининг айна ана шу ҳуқуқий, сиёсий ва маънавий жараёнлари иқтисодий тараққиётдан орқада қолмоқда". Бунинг сабаби, Президент айтганидек, "талай муҳим қонунлар тегишли қонун ҳужжатлари билан мустаҳкамланмаганлигида, қабул қилинган ҳуқуқий меъёрлар ва қафолатларни рўёбга чиқаришнинг аниқ механизми етарли даражада ишлаб чиқилмаган" идадир.

Бинобарин, бу ҳолат ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тизимлари ҳамда жамоат ташкилотларининг фаолиятини кенгайтиришни, уларнинг таъсирчанлиги ва самарадорлигини оширишни тақозо этади. Ёки, аниқроқ қилиб айтганда, улар фаолиятини инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг бутун бир тизимини яратишга, пировард мақсадларни инобатга олган узоқ муддатли стратегик дастурларни ишлаб чиқишга, уни ҳаётга изчиллик билан жорий этишга ва шу йўл билан одамлар тафаккурида ўзгариш ясаб, жамият маънавий қиёфасини шакллантиришга сафарбар этиш лозимлигини кўрсатади.

Учинчидан, қонун устуворлигига эришиш, қонун олдидан барчанинг тенглигини таъминлаш лозим. Бунинг учун, энг аввало. ҳуқуқ-тарғибот ишларини, қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни халқаро мезон ва андозаларга мослаштириш зарур. Ҳозирги пайтда жаҳонда мазкур масалага доир етмиш хил андоза мавжуд. Буларнинг ҳаммаси жаҳон

ҳамжамиятида тан олинган тамойиллар ҳисобланади. Ўзбекистон ҳозир ана шу андозалардан ўн бештасига қўшилганлиги унинг жуда қисқа муддатда демократияни турмуш тарзига ва тобора шаклланиб борадиган жонли ҳодисага айлантириш борасида эришган катта ютуғидир.

Ислом Каримов мустақиллик даврида босиб ўтилган йўл, тўпланган тажрибалар ва имкониятларни таҳлил қилар экан, муҳофаза қилиш органлари фаолиятини қайтадан кўриб чиқиш, уни жаҳоннинг энг илғор тажрибалари билан бойитиш кераклигини уқтиради.

Сессияда инсон ҳуқуқларини кафолатлаш ва бу соҳадаги меъёрий ҳужжатларни амалга ошириш устидан назоратни кучайтиришнинг энг замонавий шаклларини вужудга келтириш зарур, деб таъкидланди. Жумладан, Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили инсгшуга ҳамда ҳуқуқпарвар жамоа ташкилотларининг мавқеи ва мақомини кўтариш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вакили — Омбудсман институти, Жамоатчилик фикри институти, Амалдаги қонунчилик Мониторинги институти, Инсон ҳуқуқлари миллий маркази сингари ташкилотлар ишини ривожлантириш, такомиллаштириш ҳамда бошқа бир қатор институтларни ташкил этиш зарурлигини кўрсатди.

Президентимиз сессиядаги маърузасида масаланинг ана шу жиҳатида алоҳида эътибор қаратди: **"Аҳолида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш борасида янги кадриятлар ва кўникмаларни шакллантириш, пировард натижада эса инсон ҳуқуқларига ҳурмат-эҳтиромни ва уларга риоя этишни умуммиллат даражасида ривожлантиришга қаратилган маданиятни юзага келтириш зоят муҳимдир. Инсоннинг ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларидан яхши хабардор бўлиши шаҳе ҳуқуқларининг конституциявий кафолатларини рўёбга чиқаришнинг энг асосий шарти бўлиб қолгани керак"**.

Бу вазифа одамларнинг тафаккурида ўзгариш ясаш, уларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқини чуқурроқ англаб олишига ёрдам бериш, умуман олганда, ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқий билимлари савиясини оширишни тақозо этадиган жараён. Зотан,

Ўз ҳақ-ҳуқуқини аниқ билган, ўзини ҳимоя қилишга қодир шахс жамият олдидаги бурч ва мажбуриятларини ҳам чуқур ҳис этади. Фуқаронинг ҳуқуқий онги ва сиёсий билими қанчалик юқори бўлса, давлат ва жамият олдидаги мажбуриятини ҳамда фуқаролик масъулиятини шунчалик чуқур англайди. Ана шундай ҳолатнинг ўзи шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг уйғунлашган, баркамол маънавий кифасини белгилайди.

Тўртинчидан, аҳолининг сиёсий фаоллиги бевосита унинг жамият ижтимоий-сиёсий жараёнларига қанчалик дахлдорлиги билан белгиланади. Агар фуқаро сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан фаол бўлса, у ўз-ўзини бошқаришга ва шу орқали жамоа ҳаракатини шакллантиришга, унинг мазмунини чуқурлаштиришга қодир бўлади. Янгиланаётган жамият аҳолини кундалик ташвишлар ва ҳар хил иқир-чиқирлар гирдобидан олиб чиқади, уни ҳаётга теранроқ ва сергакроқ қарашга ўргатади. Агар ҳар бир фуқаро ҳаётда ўзини ана шундай тутса, ана шундай қобилиятга эга бўлса, демократия ўз-ўзидан жамиятнинг таркибий қисмига айланади, ижтимоий турмушимизда мустаҳкам қарор топади. Бундай ҳодисани Президент И.Каримов: **"Бир сўз билан айтганда, мустақиллик, хуррият халқимизга ниҳоятда қимматга тушган. Хурриятнинг баҳоси доимо авлодлар тақдири, иймони, виждони билан ўлчанади"**, — деб тўғри баҳолаган.

Аҳолининг сиёсий маданиятини ошириш, унинг жамият ривожланишида тутган роли ва мавқеини кўтариш кўп жиҳатдан кўппартиявийлик тизимини шакллантириш ва унинг фаолиятини чуқурлаштириш билан белгиланади. Айни пайтда мамлакатимизда **"Жамоат бирлашмалари тўғрисида"**ги қонун амал қилмоқда. Ҳозир шу қонун доирасида мамлакатимизда бешта партия, битта халқ ҳаракати, қасаба уюшмалари, жами икки юздан ортиқ жамоат ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда.

Ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишда бу ташкилотлар муҳим аҳамият касб этади. Чунки, Ислом Каримов таъбири билан айтсак, **"жамиятимиз тузилмаларида мувозанатни сақлайдиган кучли оммавий, жамоат бирлашмалари бўлмас экан, давлат ҳокимиятининг барча бўғинларида ўзбошимчалик, валютаризм, авторитар**

тафаккур ва бошқарув аппаратининг коррупцияси сингари иллатлар пайдо бўлмаслигига жиддий кафолат ҳам бўлмайди".

Бешинчидан, демократиянинг яна бир белгиси жамиятда мухолифатнинг мавжудлигидир. Маълумки, бизнинг мухолифат ҳақидаги тушунчаларимиз ҳали-ҳамон жўн ва содда. Чунки биз учун мухолифат янги даврнинг маҳсули сифатида истиклол арафасидагина тилимизда пайдо бўлди. Бунинг ўзига хос сабаблари бор. Аввал Россияда демократия ва сўз эркинлигининг авж олиши, аниқроғи, жунбушга келиши, унинг ибтидоий ва "ёввойи" шаклининг Шарқ ақидаларига зид ҳолда Марказий Осиёга "бостириб" кириши ана шу омиллардан биридир.

Қадимда Шарқ давлатчилигида адолат тамойилларининг устун турганлиги, конун олдида барчанинг тенглиги, давлат ва фукаро ўртасидаги муносабатларнинг тизими мавжудлиги жамиятда барқарорликка асос бўлган. Умуман, Шарқда ахлоқ категориясининг одамлар турмуш тарзида ҳам, давлат сиёсатида ҳам етакчи роль ўйнагани, унга ҳамма бўйсуниб яшагани учун мухолифатга эҳтиёж ҳам йўқ эди. қолаверса, мухолифат тушунчаси жаҳон давлатчилиги тажрибасида ҳам XX аср "ихтироси" сифатида демократик жараёнларнинг тобора чуқурлашиши шароитида вужудга келган ҳодисадир. Тоталитар тузум манфаатига мос келмайдиган бу жараённинг собиқ иттифок ҳудудига кириб келиши қатъий ман қилинган эди. Шунинг учун ҳам биз бу замонавий демократик тушунчалардан узокда яшаганмиз.

Мухолифат мавжуд сиёсий кучларни тарозига солиб турадиган, жамият тараққиёти мувозанатини сақлаб турадиган, унинг равнакига хизмат қиладиган янгидан-янги ғоя ва фикрларни ишлаб чиқишга даъват этадиган ижобий воқелик. Бироқ биз ана шу воқеликнинг ҳақиқий мазмунини кашф этолганимиз йўқ.

Очигини айтганда, бизда ҳақиқий маънодаги мухолифат бўлмаган. Тўғри, бир пайтлар — 80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошларида демократия "ўйин"лари авж олган пайтда бир гуруҳ кишилар мухолифат киефасида майдонга

чикишди. Уларнинг айримлари шон-шуҳрат ва амал илинжида бўлса, бир қисми совет даврида юқори партиявий мансабларда ишлаб, имтиёзлар мазасига ўрганган ва кейинчалик курук қолиб, янги никобда яна ҳокимиятни қўмсаб қолган — аламзада кишилар эди. Уларга эргашганларнинг аксарияти эса ҳаётдан норози бўлган, турмушда ўз ўрнини тополмаган, жамиятга бир нарса беришдан кўра ундан кўпрок нарса олишга иштиёқманд одамлар эди.

Умуман олганда, бу гуруҳларни муҳолифатчилар эмас, балки ҳаётдан норозилар, деб аташ мумкин. Бундайлар эса, таассуфки, ҳар қандай шароитда, ҳар қандай жамиятда ва ҳатто энг ривожланган мамлакатларда ҳам бўлган ва ҳозир ҳам мавжуд. Бу — табиий ҳодиса. Чунки мавжуд сиёсат, тартиб-қоидалар, қонунлар қайсидир жиҳати билан чекланган бўлади. Улар аҳоли барча табақасининг талаб-эҳтиёжларини тўла қамраб ололмайди. қисқа қилиб айтганда, тартиб-интизомнинг чегараси бор, эҳтиёжлар эса ниҳоясиздир. Ана шу ҳолатнинг ўзи қонунларни доимо такомиллаштириб, қўшимчалар билан бойитиб боришни тақозо этади. Демак, ҳеч қачон муқаммал демократик ҳаёт мавжуд бўлмайди. У доим фуқаролар талаби, ҳаёт эҳтиёжи ва янгидан-янги ижтимоий-сиёсий жараёнлар таъсирида ўзгариб, ривожланиб, бойиб бораверади.

Шу боис Президент муҳолифат тушунчаси хусусида гапирар экан, "тушунчанинг асл маъносини аниқ англаб олишимиз лозим. Биз сиёсий муҳолифатни муқобил муҳолифат сифатида тушунамиз. Турмушимизнинг ҳамма соҳасида муқобиллик бўлиши лозим. Шу сабабли муҳолифат ҳақида сўз борар экан, энг аввало, ислохотлар ўтказишга, жамиятнинг тараққиёт ва янгиланиш йўлидан олға бориши бўйича муқобил дастур турларини таклиф этишга қодир амалий муҳолифатни назарда тутамиз", — деган гоёни илгари сурди.

Дарҳақиқат, жаҳон демократик жараёнлари ҳуқуқий мақоми ва конституциявий кафолатлари мавжуд бўлган, ўз фаолиятини жамият тараққиёти ва фуқаролар осойишталиги асосида қурган, унинг бутун масъулиятини зиммасига олган, давлат раванқини таъминлашга ҳолисона қўмаклашадиган, ҳар томонлама - илмий ва ҳаётий жиҳатдан асосланган дастурларга

эга бўлган мухолифатни тан олади. Тараққий топган мамлакатларда ва демократик тамойиллар ривожланган давлатларда мухолифатга ана шундай кўз билан қаралади. "Биз расмий ҳокимият билан ғоявий ва амалий жихатдан рақобатлаша оладиган, амалий таклифлар кирита биладиган, жамиятимизнинг турли сиёсий катламлари манфаатларининг ифодачиси тарикасида майдонга чиқа оладиган мухолифатни кўришни истаймиз", — деб уқтирар экан, Ислом Каримов масалага ана шу халқаро талаблар нуктаи назаридан ёндашади, бу борадаги жаҳон тажрибаларига таянади. Мухолифатчиликнинг ҳаётий зарурати, масъулияти, бурчи ва мажбурияти ҳақидаги адолатли мулоҳазаларни ўртага ташлайди.

Олтинчидан, сессияда ҳокимият бўлиниши тамойилларига қатъий амал қилиш демократик жараёнларни чуқурлаштиришнинг муҳим омили эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди. Бу, айниқса, ўтиш даврида жамият бошқарувини такомиллаштиришга, унинг барқарорлигини таъминлашга, фуқаро ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларни уйғунлаштиришга замин яратади.

Қонун чиқарувчи орган жамиятни қонунлар тизими билан таъминласа, ижро органлари бевосита ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, жойларда қонунчиликни жорий этиш, ҳуқуқий демократик давлат тизимини мустаҳкамлашни таъминлайди.

Суд ҳокимияти эса инсонпарвар фуқаролик жамияти маънавий киефасини белгилайдиган муҳим омиллардан ҳисобланади. Бизда эндигина — мустақиллик даврига келиб суд ўз вазифасини бажаришга киришмоқда, ўз мақоми доирасида фаолият кўрсатишни тамойилга айлантирмоқда.

Яқин ўтмишга назар ташлайлик. Суд, прокуратура, ички ишлар ва давлат хавфсизлик хизмати, бизнинг тасаввуримизда, қаттол ва бешафқат жазо органлари, одамларга тазйик қилувчи, зўравонлик маҳкамаси бўлиб кўринар эди. Кўчада бир милиционер ёки прокуратура ходимига кўзи тушса, беихтиёр кишининг эти увушиб, товонитача музлаб кетарди. Чунки қизил империянинг асосий таянчи, қонхўр қиличи ҳисобланган органлар аслида ўз вазифаларини бажармас эди. Улар давлат

ва конунни рўкач қилиб, фукароларни кўркитиш, уларга тобелик ва мутелик руҳини сингдириш, иродасини букиш билан шуғулланарди. Аслини олганда, бу муайян идораларнинг ўзбошимчалиги эмас, балки аниқ давлат сиёсати эди.

Президент сессияда "Суд жазоловчи ордан оддий одамларнинг ҳуқуқларн ва манфаатларини химоя қилувчи орданга айланиб, ҳақиқатдан ҳам мустақил бўлиб қолиши лозим", — деб алоҳида уқтирди. Суд энди фақат жазоловчилик фаолияти билан банд бўлмасдан, одамларни химоя қилувчи, ҳақ-ҳуқуқини тиклашга ёрдам берувчи, инсонпарвар ва адолатпарвар тизимга айланиш йўлига кирмоқда. Ана шундай тақдирда чинакам демократик жамият вужудга келади ва унинг ҳаётийлиги таъминланади.

Президент суд ҳокимиятини ислох қилишни ҳуқуқий демократик давлатни барпо қилишнинг асоси сифатида қарайди. Суд фаолиятини демократиялаштиришни эса халқ маслаҳатчилари тизимини такомиллаштириш, суд ишларида кенг жамоатчилик вакилларининг фаол иштирок этишини таъминлаш орқали амалга ошириш зарур. Шу ҳолда демократик жамият пойдевори ҳар томонлама мустаҳкам бўлади.

Еттинчидан, биз бутунлай янги тарихий шароитда яшаймиз. Биз ўз ҳаётимизни қайтадан қурмоқдамиз. Жумладан, суд ҳокимияти фаолиятида ана шундай янгилианишлар даврини бошдан кечиряпмиз. Энди унинг таркибини кенгайтириш, йўналишларини кўпайтириш, самарали тизимини шакллантириш даркор. "Шу мақсадда, — дейди Ислон Каримов, - транспорт ва солиқ судларини тузиш, ҳолис ҳакамлар судлари (третейский суд) имкониятларидан кенгрок фойдаланиш лозим.

1993 йил сентябрида қабул қилинган "Судлар тўғрисида"ги конунда назарда тутилганлигига қарамай, судлар таркибида ҳанузга қадар маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар бўйича судьялар лавозимлари жорий этилмади.

Ўзбекистон судьялари уюшмасини ташкил этиш ҳам мақсадга мувофиқ кўринади. Бу уюшма Халқаро судьялар уюшмасига тўла ҳуқуқли аъзо бўлиши мумкин".

Буларнинг барчаси ҳуқуқий демократик давлат илдишларини чуқурлаштиришга, уни қудратли механизмга айлантиришга ёрдам беради. Давлат кучли бўлган жойда таракқиёт тезлашади. Жамият маънавий жиҳатдан юксалади, сиёсий жиҳатдан янада инсонпарвар ва демократик киёфа касб этади.

Қонун барқарор бўлган жойда фуқароларнинг эркинликлари, ўз-ўзини бошқариш имкониятлари кенгайди, ички салоҳиятини яққол намоён қилиш, яратувчилик иқтидорини ривожлантириш шароитига эга бўлади. Фуқаролари ўз тақдирини ўзи белгилаб, ҳар бир кунини бунёд этиш, кашф қилиш, изланиш билан ўтказадиган мамлакатда, албатга, аҳоли эҳтиёжлари қонун билан қафолатланади. Давлат эса бутун чоралар билан ана шу қонунлар ҳаракатини назорат қилиб бориш, уни йўналтириб туриш, йўл-йўлакай "таъмирлаб", такомиллаштириб бориш сингари муҳим вазифани бажаради.

Мазкур ҳолатларнинг барчаси бевосита фуқароларнинг ҳуқуқий билимларни нечоғлиқ эгаллашига, ўз ҳақ-ҳуқуқини англаб олишига, мавжуд қонунлар қафолатлаб берган имкониятлардан қанчалик фойдалана олиш даражасига боғлиқ. Иккинчидан, ҳуқуқшунос кадрлар сифатини яхшилаш, уларни замонавий билимлар билан қуроллантириш катта аҳамият касб этади. Президент сессияда шу масалалар ҳақида сўз юритар экан, ҳуқуқшунос кадрларга эҳтиёж катта эканлигини алоҳида уқтирди. Жумладан, бизда ҳар юз минг аҳолига судлар Германиядагига нисбатан олти марта, адвокатлар эса Америка Қўшма Штатларига нисбатан 55 марта кам эканлигини кўрсатиб ўтди.

Бош ислохотчи — давлатнинг истикбол режалари ва стратегик дастурларига тўхталиб, Юртбошимиз қуйидаги хулосани баён этди: "Шундай давлат ва ижтимоий тузилма яратиш керакки, унда кучли марказий ҳокимият ўз саъй-ҳаракатларини мудофаа, давлат хавфсизлиги ва фуқароларнинг хавфсизлиги, тартиб-интизом, ташқи сиёсат, валюта, молия, солиқ тизимини шакллантириш, қонунлар қабул қилиш ва жамиятнинг бошқа стратегик вазифаларини амалга ошириш сингари асосий умуммиллий вазифаларга қаратмоғи зарур.

Бошқа масалаларни ҳал этиш эса аста-секин марказдан жойларга, давлат ҳокимияти органларидан

жамоат бирлашмалари ва фукароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига ўтказилиши лозим".

Ана шундай шароитда жамиятда демократия чуқурлашади, фукароларнинг ижтимоий фаолияти кучаяди. Жойларда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари иши бевосита барча фукароларнинг иштироки асосида такомиллашб бораверади. Натижада одамлар ўзларни жамиятнинг муҳим, йўналтирувчи кучи эканликларини яхшироқ англай бошлайдилар. Уларнинг дунёқараш, мақсад ва интилишлари бевосита жамият истиқболини белгилайди. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, Президент "демократия жамиятнинг ҳар бир аъзоси ҳаётининг узвий бир қисмига айланган тақдирдагина демократия ҳисобланадн. Фарзандларимизни болалиқдан айни шу руҳда тарбиялаб бориш зарур", — деган гоёни илгари суради.

Биз демократик тамойилларни чуқурлаштиришнинг уч омили хусусида сўзлаб ўтдик. Ҳокимият бўлинишидаги тармоқларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида тўхталдик, қонун чиқарувчи, ижро ҳокимияти ва суд ҳокимиятининг фаолиятлари юзасидан фикр юритдик. Уларнинг демократик жараёнларни чуқурлаштириш борасида тутан ўрни ва роли ҳақидаги мулоҳазаларимизни баён этдик.

Ҳозирги замон демократик жараёнлари ва унинг энг илғор тажрибалари "тўртинчи ҳокимият" — матбуот фаолиятидан унумли фойдаланишни тақозо этмоқда. Бу бевосита оммавий ахборот воситалари фаолияти билан боғлиқ бўлиб, унинг ҳуқуқий асосини мустаҳкамлаш, демократик жамиятдаги роли ва вазифаларини белгилаб бериш, журналистик фаолиятни қонун билан кафолатлаш зарурлигини кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам мазкур сессияда Президент "тўртинчи ҳокимият" вазифалари хусусида алоҳида тўхталди.

Мамлакатимизда изчиллик билан амалга оширилаётган демократик ислоҳотлар бугун оммавий ахборот воситаларидан ўз иш услубларини тубдан ўзгартиришни талаб қилмоқда.

Матбуотнинг ҳолис ва ҳаққоний ахборот берувчи манба, янгича онг ва тафаккурни шакллантиришда алоҳида таъсирчан восита бўлиши, кишиларнинг фикр ва хоҳиш-иродасининг эркин, ҳолис ифодачиси, айтиш мумкинки, инсон манфаатларининг изчил ҳамда фаол ҳимоячиси бўлишини ҳаёт тақозо қилмоқда.

М.Куронов

**БАРКАМОЛ ШАХС ТАРБИЯСИНИНГ МИЛЛИЙ
МОДЕЛИ**

**Ўз халқига, унинг анъаналарига, тили ва
маданиятига
муҳаббат ва ҳурматни тарбияламасдан туриб,
Ўз халқини
миллатларнинг бутун жаҳон ҳамжамиятида
тенглардан
бири сифатида идрок қилувчи ҳақиқий
инсонни, Ўз
Ватанининг жонқуярини тарбиялаш
мумкин эмас.**

И.А.Каримов

Инсоният тараққиёти тарихига разм солсак, унинг ҳар бир босқичида бир муаммо доимий равишда янгилашиб, такомиллашиб келганлигини кўрамиз. Бу - тарбия масаласи бўлган. Янги даврнинг янги талабларини рўёбга чиқариш учун таълим ва тарбия мақсади, вазифалари, усуллари, шакллари янгиланган. Жонажон Ўзбекистонимизда ҳам бу қонуният ўзини намоён қилди. Кадрлар тайёрлашнинг миллий модели, дастури ишлаб чиқилди. Давлат катта маблағ ажратиб, унинг босқисма-босқич амалга оширилиши, самарадорлигини ошириш чораларини муттасил таъминлаб бормокда.

1999 йил жонқуяр маорифчи олимлар томонидан Ўзбекистон умумтаълим мактаблари учун таълим стандартлари илмий асосланиб, нашрдан чиқарилди. Давлатнинг ушбу таълимий ҳужжатини бекаму-кўст амалиётга жорий қилиш - сиёсий аҳамиятга молик иш. Зеро, унинг

мукаммал жорий қилиниши Ўзбекистонни янгича фикрловчи, жаҳон ёшлари билан хоҳлаган фан бўйича беллаша олувчи, олган билимини нафақат ўзи, балки миллий давлати, миллати манфаатлари йўлида ҳам онгли равишда сафарбар қилувчи ёшлар билан бойитади. Президентимиз Ислон Каримов ана шундай ёшлар сонини кўпайтириш устида муттасил ғамхўрлик қилиб келмоқдалар. Шу сабабли таълим стандартлари китоблари ўзининг нақадар муҳим, муқаддас, миллат тақдирини белгиловчи ҳужжат эканлигини эслатиб, кишида ҳурмат ва масъулият ҳисларини кучлантиради. Чунки билим - фақат билиш учун эмас, балки уни Ватан, миллий давлат тараққиёти йўлида қўллаш учун берилади. Демак, ўқувчиларга барча фанлар бўйича чуқур, кенг билимлар бериш баробарида уларда Ватанга, Миллатга, ўзи фуқароси бўлган миллий давлатига жону дили билан хизмат қилиш нияти, эҳтиёжини ҳам шакллантириш зарур. Бизнинг айрим Европа мамлакатлари, АКШда барк ураётган космополитик қарашлар, экзистенциал руҳиятдан шарқона фарқимиз ҳам шунда. Бу ҳақда Президентимиз Ислон Каримов жуда топиб айтганларидек, «...Ўзбекларнинг аксарияти ўзининг шахсий фаровонлиги тўғрисида эмас, балки оиласининг, қариндош-уруғлари ва яқин одамларининг, кўшнларининг омон-эсонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўяди. Бу эса энг олий даражада маънавий қадрият, инсон қалбининг гавҳаридир».

Президент Ислон Каримов асарлари, нутқларидаги педагогик ғоялар тадрижини кузатсак, замонавий Ўзбекистонда тарбияланиши керак бўлган ШАХС нафақат кучли биолог, тилшунос, юрист, инженер, тадбиркор, ўқитувчи, балки «миллатнинг, Ватаннинг оғирини енгил қилишни фарзандлик бурчим» деган нияти, орзуси бор инсон бўлиши кераклиги равшан бўлади.

Масалага тадрижий-қиёсий ёндашув орқали шахс ва миллат манфаатлари уйғунлигининг ҳаётий заруратлиги исботланади: «...Биз совет тузумида уч-тўртта авлодни кўрдик. Улар қандай тарбия олди? «Кремль юлдузи»га итоат қилмасанг, мансабда ўтирмайсан, деган гаплар бўлган. Қимқи

Ўз юртини, Ўз халқини сотмаса, мансабдан кетарди. Мустақиллик, халқнинг миллий анъаналари, ғурурини тиклашга қарши чиқадиганлар, ўша тоифадаги одамлардир. Менинг хавотир бўладиган жойим ҳам шу. Агар ахил бўлсак, ўзимиздан сотқин чиқмаса, ўзбек халқини ҳеч ким енга олмайди. Орамизда эртани ўйламайдиган, шахсий манфаатини халқ, Ватан манфаатидан юқори кўядиган кимсалар бўлмаслиги учун зиёлилар бизга кўмак бериши лозим. Токи бундайлар одамлар фикрини чалғитмасин...»

Ушбу дастурий фикр Ўзбекистонда маънавийт педагогикаси, миллий тарбия, миллий ғоя соҳасидаги тадқиқотлар учун сиёсий пойдевор яратди. Галдаги педагогик вазифа - таълим стандартлари даражасида чуқур, кенг тафаккурли ва айни вақтда миллий ғурурли, ташаббускор, фидойи ватанпарвар Шахсни илмий асосда тарбияламоқдир. Кўриниб турганидек, бу яхлит вазифанинг биринчи ярми - таълим, иккинчи ярми - тарбия масаласидир. Таълим ва тарбия бирлиги тамойили улар орасидаги ўзига хосликни инкор қилмайди. Чунки таълимнинг натижаси билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, тарбияники эса - инсоний фазилатлардир. Таълим ва тарбия шахсни шакллантиришда нисбатан мустақил, ўзаро алоқада иштирок этиб, яхлит педагогик жараёни ҳосил қилади. Яъни таълим - ўқувчиларда математика, адабиёт, тарих, биология каби фанларга оид билим, кўникма ҳамда малакаларни шакллантирса, тарбия - ўқувчиларда ватанпарварлик, фидойилик, миллий ғурур, миллатлараро дўстлик, ташаббускорлик ва бошқа фазилатларни шакллантиришни бирламчи вазифа сифатида амалга ошира боради.

Афсуски, яқин педагогик ўтмишимизда «таълим ва тарбия бирлиги» ибораси «таълимнинг ўзи тарбиялайди» кабилида талқин қилинарди. Натижада тарбия, унинг аниқ натижалари учун ҳеч ким жавоб бермас эди. Бунинг ҳалокатли натижаси нималарда намоён бўлди? Юзлаб, минглаб билимли, лекин яхши тарбия кўрмаган шахслар, амалдорлар нафақат ахлоқ чегараларидан чиқишар, балки жиноят дунёсига ўта борарди. Чунки улар чуқур билимли, лекин Ватан, миллат,

миллий давлатга эътиқодли, садоқатли, ватанпарвар эмас эдилар. Бунинг исботи сифатида Президентимизнинг юқорида келтирилган фикрларини яна бир бор таъкидлаб кўрсатиш мумкин.

«Тарбия» сўзининг «парвариш қилиш», «қараш» деган маънолари ҳам бор. Дехқон экинини, чавандоз жийронини тарбиялайди. Укасига «қараётган» кизалоқ ҳам укасини тарбиялашда катнашади. Демак, тарбиячилик, ўқитувчилик касбларининг деҳқончиликка ўхшаш амалий жиҳатлари бўлиши керак. Яъни ўқитувчи, тарбиячи болаларни парвариш қилиши, улардаги яхши фазилатларни махсус экиб, ўстириши, ёмон сифатларни зарарсизлантириши, бартараф қила олиши керак. Бугдой, пахта, атиргул инсон парвариш қилмаса, ўсиб-униб кетмайди. қуриб қолади. Янтоқ, ғумай, ажриқ эса парваришга муҳтож эмас. Ўз ҳолича кўпаяверади. Инсон сифатлари ҳам. Истиқлолий фазилатлар саралаб, махсус шарт-шароит яратилиб, доимий парвариш қилинмаса, ёмон сифатлар соясида қолиб кетади. Чунки ёмон сифатлар парваришга муҳтож эмас. Демак, яхши фазилатларни парвариш қилиш, ўқувчиларда салбий сифатларни қосил қилувчи омилларга қарши кураш билан бирга олиб борилиши керак.

Ҳа, ҳозир Ўзбекистон ҳукумати, халқи педагогика фанимиздан «Ёш ўзбекистонликларда етакчи фазилатлар нималардан иборат бўлмоғи керак?» деган масъулиятли саволга илмий-амалий жавоб кутиб турибди. Янги, истиқлолий фазилатларни ўрганиб, умумлаштириб, илмий-педагогик тушунчаларга айлантириб бўлиб турибди. Аниқроғи, миллий ғурур, ватанпарварлик, миллий мафкуравий онглилик, фидойилик, ташаббускорлик фазилатларини тарбиялаш миллий тарбиянинг бирламчи вазифаларига айланди. Мустақилликни мустаҳкамлашни педагогик таъминлаш манфаатлари билимли ва юқоридаги фазилатларни ҳамма жойда доимо чуқур эътиқод билан намоён қилишга тайёр шахсни шакллантиришни тақозо қилади. Бу эса Ўзбекистонда жаҳон ва Марказий Осиё педагогикасида янги илмий-педагогик назария - миллий-замонавий характерга эга Шахсни

тарбиялаш модели шакллана бошлаганлигини кўрсатади. Бу эса Ўзбекистон педагогикаси назариясидан янги вазифаларни муҳокама ва ҳал қилишни талаб қилади. Жумладан, миллий мафқуравий ишлар педагогикаси, диний ақидапарастликка қарши қудратли мафқуравий тарбия тизимини ишлаб чиқиш даркор. Бу мамлакатда умуммиллий бирлик, ёт мафқураларга қарши кучли иммунитетни ҳосил қилади. Маълумки, ҳар қандай мафқуравий маълумот(бирлиги) зарра-зарра шаклида бўлиб, унинг йиғилиши, тўпланишидан ўзига хос муносабатни пайдо бўлади. Мажоз: кумнинг бир зарраси одам вазни олдида ҳеч нарса эмас. Бирок ҳар куни 1, 2, 3 донадан йиғилавериши, тўпланавериши натижасида 1-10-100 килограммлик вазни ҳосил қилади. Натижада бу билан ҳисоблашмаслик мумкин бўлмай қолади. Кўраяпсизми, Президентимизнинг мафқура полигонларини ҳарбий полигонлардан ҳам устун қўйиш, мафқуравий бўшлиқ ҳосил бўлишига йўл қўйиб бўлмаслиги тўғрисидаги фикрларидаги педагогик ҳикматни? Бу эса баркамол авлодни тарбиялашнинг миллий модели вазифалари доирасига

-педагогик таълимнинг миллий маънавий, мафқуравий ролини белгилаб олиш;

-олий ўқув юртлари, коллеж, лицей, умумтаълим, таянч мактабларининг миллий, маънавий, мафқуравий тарбия тизимларини ишлаб чиқиш;

-бўлажак ўқитувчиларни шу руҳда тарбиялаш услубияти билан қуроллантириш;

-педагогика, психология фанлари бўйича мустақилликни мустаҳкамлаш, миллий гоъни мустаҳкамлаш, мафқуравий тортишувлар воқелигини акс эттирувчи дарсликлар яратиш, қиёсий педагогик тадқиқотларни жадаллаштириш ва бошқаларни киритишни тақозо қилади.

«Умумий ўрта таълим стандарти ва ўқув дастури»нинг «Филология», «Инсон ва жамият», «Ижтимоий билимлар», «Маънавият», «Санъат» таълим соҳалари ёндашувнинг янгилиги, яратувчанлиги ва маънавий қиймати билан кишини мамнун қилади.

Тил — миллатнинг хужжати. Ўзбек тили табиат ва жамият, инсондаги барча ҳолат-ўзгаришларни «Ўзбекча, миллий кўриш» воситасидир. Ўқувчининг ўзбекча луғати қанча бойиса, у Соҳибқирон Амир Темурга, Алишер Навоийга, миллатнинг бугуни ва эртасига, ўзлигига яқинлаштиради. Она тилидан янги дастур ва дарсликларнинг концептуал асосларида ана шу эътироф бор. Тилга ҳурмат руҳи барқ уриб туради.

Санъат дастурларида ҳам билим ва ижод уйғунлиги намоён. Улар тасвирий санъат ва унинг жанрлари тўғрисидаги билимлар дастуридан ўқувчиларни тасвирий санъатнинг «ичига» олиб қирувчи дастурга айлантирилган. Унда умумэтироф қилинган дидактик тамойиллар билан бир қаторда тасвирий санъатда миллий ва умуминсонийлик синтези, миллий санъатни болалар ёшига мослаштириш (масалан, «Миниатюра»), мавзуларнинг чоракларга мантикий тақсимланишини тасвирий санъат педагогикасидаги дадил қадамлар дейиш мумкин.

Дастурнинг жорий қилиниши ўқитувчиларни ижодий изланишга мажбур қилади. Бундан албатта ўқувчи, миллий санъат истикболи ютади.

Тарих таълими натижалари - билим, кўникма ва малакалари тизимида ҳолислик барқ уриб туради. Бу ёшларимизда тарихий жараёнлар ҳақида маълумотлар асосида қиёсий таҳлил малакаларини шакллантиради. Энг муҳим тарбиявий қиммати - Ватан, аждодлар, замондошлар, келажак тушунчаларини «Менинг Ватаним», «Менинг ота-бобом», «Менинг келажаким» деган марказий миллий мафкуравий тушунчаларни ҳосил қилади. Ўзбек миллий давлатчилиги тараққиётидаги ғалаба ва мағлубиятлар сабабларини ўргандилар. Бу эса ёшларимиз тафаккурини миллий давлатчилик даражасига кўтариши аниқ. Президентимиз асарларини билиш ўқувчиларда ижтимоий ижодкорлик кўникмаларини уйғотади. Бошқача қилиб айтганда, замон ва макон муаммоларини ечишда ният, сўз амал билан иштирок этувчи фидойи ёшларни тарбиялашга хизмат қилади.

Хуллас, «Умумий ўрта таълим стандарти ва ўқув дастури»да ХХІ аср ўзбек маънавияти, иқтисодиёти, сиёсати, Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятидаги мавқеини таъминлашнинг дидактик модели яратилган. Баркамол шахс тарбиясининг миллий модели ватандошларга муборак бўлсин.

Туманда миллий мафқуравий ишларни дастурлаштириш

Ҳар бир иш аввал хаёлда кейин амалда режалаштирилиб, дастурлаштирилиб амалга оширилади. Дастур бошқарув назарияси нуқтаи назаридан ечимнинг ёзма шаклини англатади.

Дастур оддий матндан асос ҳужжатга айланиши учун қатор талабларга жавоб бериши керак. Яъни, биринчидан, вазият, муаммони аниқ баҳолаши, иккинчидан, вазиятни ўзгартириб муаммони ечишга қаратилган вазифаларни қўйиши, учинчидан, ана шу вазифаларни ечишга қаратилган аниқ чораларнинг баёни бўлиши, тўртинчидан, ижро муддати, ижрочилар, иш воситалари, услуги, шакллари, ижро назорати муддати ва шаклларини қайд этиши керак.

Демак, менежмент, раҳбаршунослик нуқтаи назаридан олиб караганда миллий мафқуравий ишларни режалаштириш туманда миллий мафқуравий ишларга оид муаммо ечимининг ёзма инъикосини ҳосил қилади. Мафқуравий муаммо ва унинг ечими туман мафқуравий ҳаётининг қанчалик аниқ ўрганилганлигига, аниқ (ташҳис) ечим қўйилиб, уни ечиш (даволаш) чораларининг аниқлигига боғлиқ. Чунки муаммони акс эттириш ноаниқ ташҳисга, ноаниқ ташҳис эса ноаниқ натижага олиб келади. Бу эса тадбирлар ташкил қилинса-да, муаммонинг сақланиб қолаверишида намоён бўлади. Шу сабабли бу масала бошқарув педагогикаси, раҳбаршунослик нуқтаи назаридан янгича илмий таҳлил, тавсиялар ва технологик асосларда амалга оширилмоғи керак.

Ҳар бир дастурни тузишдан мақсад - муаммони ва уни ечиш йўлларини ижрочиларга тушунтириб беришдир. Дастурнинг самарадорлиги у бажарилгач, муаммо қолган ёки қолмаганлигига қараб белгиланади. Бироқ туманларда маънавият ва маърифат, миллий мафқура соқасидаги

ишларимизда айрим камчиликлар ҳам бор. Уларни такомиллаштириш ишини аввало дастурлаштиришдан бошламоқ лозимга ўхшайди. Бунинг сабаби - айрим дастур, режаларнинг моҳияти «бажарамиз», кабилида, расмий тузилганлиги, мақсад ва натижа орасидаги технологик босқичларнинг назардан четда қолдирилаётганлиги маълум бўлади.

Тўғри, дастурлаштиришнинг объектив қийинчиликлари ҳам бор. Булар: а) муаммонинг мураккаблиги; б) янги мафкуравий вазият, муаммоларни ечишга қаратилган илмий-услубий тавсияларнинг йўқлиги; в) муаммони тўла ечиш учун зарур воситаларнинг етишмаётганлигидан иборат. Қийинчиликларнинг субъектив, яъни бевосита ижрочилар, ўқув-тарбиявий муассасаларнинг маънавий-маърифий ишлар бўйича масъул ходимларига боғлиқ сабаблари ҳам бор. Яъни

1) муаммо ва уни ҳал қилиш шакллари тўғрисида билимга эга эмаслик,

2) режалаштириш устидан назоратнинг йўқлиги,

3) кадрларнинг соҳага мос эмаслиги,

4) шахсий сифатларга тегишли (эскича ишга ўрганиб қолганлик; масъулиятдан қочиш; камчиликларни хаспўшлаш; кўзбўямачилик) ҳолатларидир.

Яхши дастур бу - тўқиб тузилмаган, яъни ҳаётий вазиятнинг долзарб вазибаларидан келиб чиқиб тузилган; холис, объектив, яъни ортиқча сўзлар, ибораларсиз ҳозир ва шу ердаги муаммони ечишга қаратилган; мазмунли, яъни расмий, умумий эмас, балки аниқ, муаммонинг ичига кириб борувчи, муаммо қанча кенг бўлса, шунча кенг, чуқур бўлса, шунча чуқур; реал, яъни амалга ошадиган меъёردа, даражада; тўлиқ, яъни муаммони қўйишдан то уни тўла ечиш, яқун яшашгача бўлган дастурни ўз ичига олувчи; мувофиқлаштирилган, яъни узвийликка асосланиб, ўзидан олдин қабул қилинган, бажарилаётган, бажарилган дастурлар билан боғланган; содда, яъни ижрочилар учун тушунарли, турли талқинларга сабаб бўлмайдиган; меъерий, яъни муаммони ечиш учун қанча маълумот зарур бўлса, шунча ҳажмга эга дастур демакдир.

Яхши дастурни тузиш - муаммо ҳал деган гап эмас. Бунинг учун яхши қарор тайёрланиб, қабул қилиниши зарур. Яъни:

- муаммони тўғри қўйиш,
- муаммога доир барча маълумотларга эга бўлиш
- муаммонинг моҳияти ва уни юзага келтираётган сабабларни аниқлаш,
- тайёрланаётган қарорни ташкилий таъминлаш режасини ишлаб чиқиш,
- кадрлар билан таъминлаш,
- тайёрланаётган қарор ижросини назорат қилиш системаси лойиҳасини ишлаб чиқиш,
- қарорни амалга оширувчиларнинг ҳуқуқ ва масъулият даражаси, уларни маънавий ва моддий рағбатлантириш чораларини белгилаш
- қарор лойиҳасини тайёрлаш
- қарор қабул қилиш лозим.

Мафкуравий ишларнинг комплекс дастурини ишлаб чиқишга оид умумий мулоҳазалар шулардан иборат.

Қуддус Аъзамов,
Республика “Маънавият ва
маърифат” маркази раҳбари

МУСТАҚИЛЛИК, МАЪНАВИЯТ ВА ДЕМОКРАТИЯ

Маънавият –
инсоннинг,
халқнинг,
жамиятнинг,
давлатнинг
куч-қудратидир.
У йўқ жойда
ҳеч қачон бахт-
саодат бўлмайди.

И. Каримов

Инсоният ўзини онгли мавжудот эканини англаган пайтданок маънавий баркамоллик сари интила бошлаган. Бора-бора бу эҳтиёж ҳаётининг асосий мазмунни ва моҳиятига айланган.

Ўзбекистон дунё тамаддунининг энг қадимий ўчоқларидан бири ҳисобланади. Бундан 2000 йил аввал яшаган римлик тарихчи Помпей Трог бу ҳақда: “Бактрияликлар, сугдлар ва хоразмликлар келиб чиқишининг қадимийлиги бўйича мисрликлар билан бемалол беллаша оладилар. Улар меҳнатда ҳам, жангу жадалда ҳам ўзларини аямайдилар. Жисмонан ҳаддан ташқари кучлидирлар. Ўзларига тегишли бирон нарсани қўлдан чиқаришни истамайдилар, фақат галабага интиладилар”, — дея ёзиб қолдирган .

Демак, бундан 4-5 минг йиллар аввал яшаган бизнинг аجدодларимиз бунёдкорлик, меҳнатсеварлик, мардлик, жасурлик, фидойилик каби маънавий фазилатларга эга бўлишган. Она Ватанни ҳимоя қилишни муқаддас бурч деб билишган: “Эй эр, ўзингни қаттиқ суйгил, эл-юртингни ўзингдан ва ота-онангдан ва ўғил-қизингдан ортиқ суйгил! (Оққоядаги қадимги битиклардан).

Ота-боболаримиз бутун инсониятнинг фахру ифтихорига айланган маънавий бойликлар яратишган. Жумладан, «Авесто»дек буюк маданий-маънавий ёдгорлик айнан бизнинг заминимизда дунёга келган. Халқимизнинг маънавий кудратини ўзида акс эттирган бу улуғ китоб Шарқ, Осиё, Ҳиндистон, Юнонистон ва бошқа минтақаларда яшовчи халқларнинг ҳаётига кучли таъсир кўрсатган.

Бундай тенгсиз асарлар, табиийки, ўз-ўзидан курук жойда пайдо бўлмаган. Бундан уч минг аввал яратилган «Авесто»нинг пайдо бўлишига ундан олдинги камида яна уч минг йил давом этган тамаддун босқичлари асос бўлган.

Бундан минг йил аввал, ҳали кўплаб халқлар ўзлигини энди-энди англаётган бир даврда, Хоразмда Маъмун академияси фаолият кўрсатган.

Ўзбекистон бежиз Хизр назари тушган юрт дейилмайди. Жаннатмонанд юртимизни ҳар қадамда бетакрор тарихий обидалар безаб турибди. Асрлар мобайнида ял-ял ёниб турган мовий гумбазли улуғвор мадрасалар, илохий нурга йўғрилган масжидлар, мухташам карвонсаройларни фақат маънавияти буюк халқкина барпо эта олади. Самарқанд, Хива, Бухоро, Қарши, Марғилон каби шаҳарлар ҳам, халқ тили билан айтганда, осмондан тушмаган, буюклигимиз далолатидир. Уларда халқимизнинг ўзига хос меъморчилик салоҳияти, шаҳарчилик маданияти, маънавий кудрати ўз ифодасини топган.

Бу муқаддас заминда ўнлаб, юзлаб, балким минглаб биз билган ва билмаган маънавият ва маърифат даҳолари яшаб ўтган. Биргина Имом Бухорийнинг инсоният олдидаги хизматлари шу қадар чексизки, уни дунёвий меъзонлар билан ўлчаш мумкин эмас. Бу буюк зот тўплаган ҳадислар тўплами “Ал-жомъи ас-саҳиҳ” ер юзида мусулмонлар учун Куръони каримдан кейинги муқаддас манба ҳисобланади. Форобий, Беруний, Фарғонийлар, Қафқол Шошийлар дунё кезиб, олам аҳлига маърифат улашган. Халқимизнинг ичидан етишиб чиккан даҳоларнинг, буюк шоир ва ёзувчиларнинг жаҳон маънавияти ва маърифатига қўшган ҳиссаси ҳақида ҳар қанча гапирсак оз.

Турли ёвуз босқинчилар, қонхўр истилочилар мана шу маънавий юксаклик олдида ўзларини ожиз ва ёввойи сезишган.

Шунинг учун ҳам улар ваҳшийларча обод ва кўркам шаҳар ва қишлоқларимизни, мадрасаю масжидларимизни, бебаҳо кутубхоналаримизни вайрон қилишга уринган, муқаддас китобларни ўтда ёққан. Узоқ ўтмишда ҳам маънавиятимизни маҳв этиш ғанимларимизнинг асосий мақсади бўлган.

Айниқса, маънавиятимизнинг бош ҳомийларидан бўлган ҳазрат Амир Темур бобомиз оламдан ўтганларидан кейин ҳокимият учун кураш, айш-ишрат, маҳаллийчилик каби иллатлар авж олган. Улуғбекдек буюк астроном ва давлат арбоби жохиллар томонидан қатл қилинган. Маърифатпарвар Абдурауф Фитрат тили билан айтганда, “Шарқнинг бутун ишлари онгсиз беклар, тушунчасиз хонлар, миясиз муллалар, билимсиз эшонларнинг қўлига ўтди” (Фитрат, Танланган асарлар, 215-с.). Шундай қилиб, асрлар мобайнида бизнинг маънавиятимиз ҳам ташки, ҳам ички таҳдидларга дучор бўлган. Ички таҳдидлар муайян шахсларнинг жохиллиги, қалтабинлиги билан боғлиқ бўлган бўлса, ташки таҳдидлардан кўзланган мақсад халқнинг маънавиятини заифлаштириб, уни қарам қилиш бўлган:

“Оврупонинг бизга берадиган нарсалари белгилidir: сафоҳат, ахлоқсизлик, қимор ва шаробхўрлик. Шарқнинг дин ва одатларига қатъиян тўғри келмаган фоҳишахоналарни ўлкамизда Оврупо жаҳонгирлари очдилар. Бутун башарият ҳаётига, маишатига, ишига раҳналар солғувчи шароб дўконлари юртимизга шул Оврупо бойлари ҳиммати билан қурулди. “Фаранга” деган кўркунч касал Шарқга Оврупо жаҳонгирлари босқинлари билан келди. Хулоса: Оврупо жаҳонгирлари Шарқга бугунгача ахлоқсизлик ва бузукликдан бошқа бир нарса бермадилар ...Албатта билиб қилдилар, жўртгага қилдилар. Унларнинг тилақлари бизга маданият бериб, бизда маориф тарқатиш, бизни тараққий этдурмак эмас, турли фоҳишахоналар, майхоналар очиб, бизнинг ахлоқимизни бузмок, бизнинг соғлиғимизни хароб этмак ва уругимизни қурутиб, бизни ишдан чиқармок ва ўз қўлларига мухтож қилиб қўймоқдир” (Фитрат, Танланган асарлар, 217-с.).

Ўзбек халқи мана шундай узлуксиз давом этган зуғумларга қарамай, ўз маънавияти ва эътиқодини бошқаларга ибрат бўладиган даражада сақлаб қолди. Ҳаттоки, мисли

кўрилмаган даҳрийлик — коммунистик ақидапарстликка асосланган, собик СССРда истикомат қилган барча халқларнинг бошига мислсиз кулфатлар келтирган шўролар тузуми ҳам ватандошларимиз барпо этган маънавият кўрғонини буза олмади. Ваҳоланки, шу ёвуз мақсад йўлида минглаб масжид ва мадрасалар, маърифат масканлари харобага айлантирилди. Муқаддас қадамжолар заҳарли ўғитлар сакланадиган омборхона ёки отхоналарга айлантирилди. Даҳрийлик шу қадар қутуриб кетгандики, муҳаддислар султони Имом Бухорий дафн қилинган муқаддас мажмуа шўролар замонида заҳарли ўғитлар сакланадиган омборхонага айлантирилган. Узокқа бориб юрмайлик, бундан атиги йигирма йил аввал одамлар жанозага боришга, ўз фарзандларининг қўлларини ҳалоллашга кўрқиб қолган эди. Ҳажга бориш, Рамазон ва Қурбон ҳайитларини байрам қилиш ушалмайдиган орзу бўлиб туюларди. Ҳаттоки азалий Наврўз ҳам диний байрам сифатида таъқиқланганди. Масжидлар хувуллаб ётарди. Қабристонларда Қуръон тиловат қилиниши ўрнига, “қизил митинг”лар уюштириларди. Бир профессор ўғлига Бобур деган исм қўйгани учун танкид қилинганлиги ҳам рост. Мана шундай, бугун ақлга сиғмайдиган хўрликларни эслаб туришимиз керак. Шундагина Мустақилликнинг кадрига етамиз.

Тарихий адолат нуқтаи назаридан шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, то XX асрнинг 90-йилларигача, яъни Ўзбекистонга И. А. Каримов раҳбар бўлгунича қадар маънавият ва маърифат масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилмаган эди. Нафақат истилочилар, балким ўзимизнинг ичимиздан чиққан, калтабин ақидапарастлар халқ маърифатининг юксалишига тўсқинлик қилган.

Биз учун оддий ва табиий неъмат сифатида қабул қилинаётган бебаҳо кадриятларимизни тиклаш осон кечмади. Бу нарса озодлигимиз учун олиб борилган кураш тарихи билан чамбарчас боғланиб кетганди. Жумладан, хали тоталитар тузумнинг қиличидан қон оқиб турган бир пайтда, яъни 1990 йилдаёқ, Президент Ислоҳ Каримов ҳаж сафарига бориш, Рамазон ва Қурбон ҳайитларини байрам қилиш, Наврўзни нишонлаш ҳақидаги Фармонларга имзо чеккан. Бу тарихий

ҳужжатлар халқимизнинг ўзлигини тиклашда даврига асос бўлди. Одамлар янги замон эпкинларини ҳис қила бошладилар.

Миллат саодати йўлида олиб борилган дадил сиёсат нафақат четдаги, ўзларича бизни иккинчи даражали одам ҳисоблаганларнинг, ичимиздан чиққан, онги коммунистик ақидапарастлик билан заҳарланган кимсаларнинг кескин қаршилигига учради. Масалан, баъзи ўзини катта олим, жамоат арбоби ҳисоблаганлар маънавиятимизнинг ёрқин рамзи бўлган ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилишига қарши чиқди. Бугун биз ҳаётимиз мазмунига айланган кадриятларни тиклаш учун кимлар жон фидо қилганини, ким бу ишларнинг бошида турганини ҳеч қачон ёддан чиқармаслигимиз керак!

1989 йилда кизил империя ҳудудида яшаган мутлак кўпчилик дунёни зир титратиб турган СССРнинг парчаланишини, миллионлаб одамлар тафаккури устидан назорат ўрнатган КПССнинг сиёсий саҳнадан кетишини тасаввур қила олмаган. Уларга қарши чиқиш аждаҳо қомига бош тикиш билан баробар бўлган. Вазият мана шундай кескин бўлишига қарамай, Президент Ислоҳ Каримов ўша йилиёқ, яъни мамлакат раҳбари сифатидаги фаолиятининг илк кунларида собиқ империя раҳбариятининг халқимизга нисбатан олиб борган адолатсиз сиёсатига қарши чиқиб, бундай деган: “Бошқа регионлардан жўнатилган кадрларнинг баъзилари жумҳурият эҳтиёжлари ва кулфатларига ҳамдард бўлиш у ёқда турсин, балки партия, совет ва ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари ва бошқа органларда ўзларининг раҳбар лавозимларига тайинланишларини ўзбошимчалик қилиш учун берилган ёрлик деб билдилар.

Халқнинг урф-одатлари, анъаналари, маданияти обдон оёқости қилинди. Она тилининг қўлланиш соҳаси сунъий тарзда чеклаб қўйилди. Ҳатто шундоқ ҳам миллий анъаналардан анча олисда бўлган айрим санъат турлари ҳам кимларгадир маъқул бўлмайд қолди ва уларни янгилашга уриндилар. Ҳатто миллий либослар ҳам қораланди. Кези келганда одамлар миллий урф-одатлар бўйича тўй қилиш,

қариндош-уруғларини дафн этишга ҳам чўчиб қолган эдилар” (И. Каримов).

Халқимиз мана шундай хўрлик ва зуғумларни бошидан кечирди. Шунинг учун ҳам Мустақилликни энг олий неъмат, миллий ўзлигимизни тиклаш учун курашиб эришилган ҳуқуқ деб биламиз.

1989-90-йиллардаёқ, яъни шўролар даврида Ўзбекистонда маънавият ва маърифат ишларининг давлат сиёсати даражасига кўтарилгани билан фахрланамиз. Мана шу эзгу сиёсат халқимизни катта фожеалардан сақлаб, бугунги тинч ва осойишта ҳаётимизга асос бўлди, десак асло муболаға бўлмайди. Агар ёдингизда бўлса, ўша олағовур даврда, улкан бир мамлакат сиёсий ва иқтисодий бўҳрон гирдобига тортилиб, турли ҳудудларда конли низолар юз бераётган эди. Ўша кезларда маънавий-маърифий ислохотлар эзгу моҳиятини баъзи одамларга тушунтириш қийин эди. Чунки жамиятни сохта обрў орттиришга интилган сиёсатдонларнинг сохта ваъдалари ва сароб шиорлар қамраб олган эди.

Ҳамма нарсага олий ҳакам ҳисобланадиган вақт ўша оғир синовлар даврида Ўзбекистонда халқ маънавиятини тиклаш борасида қилинган ишлар нақадар тўғри бўлганини, “жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч – маърифат” эканини исботлади.

90-йилларда биз агар Мустақил бўлсак, ҳамма муаммолар ўз-ўзидан ҳал бўлади, эрта-индин афсонавий ҳаёт бошланади, деб ўйлардик. Бугунга келиб Мустақилликни мустаҳкамлаш, уни турли таҳдидлардан ҳимоя қилиш нақадар мураккаб ва масъулиятли иш эканлигини англаб етдик. 14 йил ичида қанчадан-қанча улкан муаммоларга дуч келдик. Вақтинча озик-овқатлар карточка билан тарқатилди, оддий гугурт ҳам танқис бўлган ҳоллар бўлди. Одамлар учун у пайтда Нексия ёки Дамас, балким оддий велосипед ишлаб чиқиш ҳам ушалмайдиган орзу бўлиб туюларди. Эски машина сотиб олсак, бошимизга осмонга етарди. Чет элларда тўйлар ресторанда бўларкан, деб ҳавас қилардик. Чунки пахта яккаҳокимлиги қаддини буккан юртимизда бир қоп ун сотиб олиш катта муаммо эди. Худога минг қатла шуқур, бугун дўконлар, бозорлар ноз-неъматларга тўла! Кўчаларимизда Нексия, Тико, Дамас, Матиз, Ласетти каби

енгил машиналар мисли дарё бўлиб окмоқда. Шаҳар ва қишлоқларимизнинг кифоаси тубдан ўзгарди. Ҳозир ҳатто ховлиси кенг қишлоқлардагилар ўртасида ҳам тўйни кафе ва ресторанларда ўтказиш одат бўлмоқда. Ваҳоланки, 14 йил тарих учун унчалик катта муддат эмас! Ҳеч бир мамлакатда бундай қиска муддатда мингга яқин мухташам коллеж ва лицей бинолари, юзлаб спорт мажмуалари, минг километрлик йўллар, кўплаб кўприклар барпо этилмаган.

Бундай бунёдкорлик ишларини халқ маънавияти ва маърифатини юксалтирмай, салоҳиятини рўёбга чиқармай амалга ошириб бўлмасди, албатта. Иқтисодий-ижтимоий тараққиётимизнинг изчиллигини таъминлаш мақсадида 1994 йилда Президент Ислом Каримовнинг “Республика “Маънавият ва маърифат” жамоатчилиқ марказини ташкил этиш тўғриси”даги фармони эълон қилинди. Алишер Навоий, ҳазрат Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Имом Термизий, Аҳмад Фарғоний, Бурхониддин Марғиноний каби ўнлаб буюқ аждодларимиз ва Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термиз каби шаҳарларимизнинг юбилейлари ўтказилди. Халқимизнинг озодлиги учун курашган, тоталитар тузум томонидан қатағон қилинган, шахид кетган Бехбудий, Абудурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Усмон Носир каби адибларимизга нисбатан тарихий адолат тикланди, халқимиз олдидаги буюқ хизматлари эътироф этилди, хотиралари абадийлаштирилди. Улар шарафига Шахидлар хотираси мажмуаси, Қатагон қурбонлари музейи барпо этилди. Кўплаб муқаддас қадамжолар қайта тикланди, обод зиёратгоҳларга айлантирилди.

Мустақиллик йилларида юзлаб ижодкор ва санъаткорлар давлат мукофотлари билан тақдирландилар. Уларнинг талайгина қисмини ёшлар ташкил қилиши қувонарли. Ёшларга эътибор, “Ниҳол”, Зулфия номидаги Давлат мукофотларининг таъсис этилиши кўплаб истеъодларни рўёбга чиқишига сабаб бўлди. Бугун биз турли халқаро мусобақаларда ўзбек йигит-қизларининг чемпион бўлишларига, олтин, кумуш, бронза медалларини қўлга киритишларига қўниқиб қолдик. Аслида эса бу — Мустақиллигимизнинг мўъжизаси. Ўн беш-йигирма йил

олдин ўзбеклар ичидан Олимпиада ва жаҳон чемпионлари чиқишини ёки Рустам Қосимжоновнинг шахмат бўйича жаҳон чемпиони бўлишини ҳеч ким ҳаёлига келтирмасди. Бундай ютуқларга маънавиятимизга берилаётган эътибор туфайли эришдик. Маънавияти юксак бўлмаган халқнинг фарзандлари бундай натижаларга эриша олмайди.

Бу ишлар, бир томондан, ўзбек халқининг тарихи нақадар буюк бўлганлигини исбот қилган бўлса, иккинчи томондан, ҳеч кимдан кам бўлмаган ватандошларимизни янада улканроқ бунёдкорлик ишларига ундади.

1999 йилга келиб Ўзбекистондаги маънавий-маърифий ишлар янги босқичга кўтарилди. Бунга Президент И. Каримовнинг “Маънавият ва маърифат” жамоатчилиги маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги Фармони асос бўлди.

Дарҳақиқат, собиқ шўролар империяси ҳудудида пайдо бўлган янги мустақил давлатларда энди-энди маънавият ва маърифатни юксалтирмай, фидойилик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик муҳитини яратмай, иқтисодни ривожлантириш мумкин эмаслиги тан олинмоқда ва улар бизнинг тажрибамизни ўрганишмоқда. Ҳамма нарса одамларнинг маънавиятига, онгу тафаккурига боғлиқ. “Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди”, - деган ҳаётий ҳақиқатга ҳар куни иқрор бўлиб турибмиз.

Халқимиз маънавиятини янада юксалтириш, ўзимизга ҳос ва ўзимизга мос йўлдан бориш, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш борасидаги эзгу ишларимиз ҳаммага бирдек ёқаётгани йўқ. Баъзи ташки қучлар айнан маънавиятимизни бузиб, унинг ўрнига бизга тамомила ёт бўлган ахлоқ ва турмуш тарзини жорий қилишга уринмоқда.

Беҳаёлик демократия эмас

Яқинда “Евронос” телеканали Европа мамлакатларининг бирида яланғоч одамлар акс эттирилган асарлар кўргазмаси ҳақида лавҳа берди. Ҳарбда бундай кўргазмалар бўлиши оддий ҳоллигини яхши биламиз. Бизни ҳайрон қолдирган нарса бошқа: залда расм томоша қилаётганлар ҳам қип-яланғоч эди!? Шарҳловчининг гапига қараганда, айнан шу ҳолда мухлислар

асарларда акс этган маънони чуқур англаши мумкин экан!? Қорни осилиб қолган чол, шарти кетиб парти қолган кампирлар бир аҳволда гўёки залма-зал юриб, сурат томоша қиляпти. Балким мен ҳаётдан орқада қолгандирман, деб ғарбда тобора оммалашиб бораётган яланғочликдан мантик топишга ҳаракат қилдим, аммо уддасидан чиқа олмадим. Фақат беғубор ёшларимизни, бокира кизларимизни, мунис онахонларимизни, нуроний отахонларимизни, маънавиятга йўғрилган муқаддас она заминимизни қуюндай ёспирилиб келаётган бундай таҳдидлардан ҳимоя қилиш ўзини Ўзбекистон фуқароси деб билган ҳар бир одамнинг, зиёлининг муқаддас бурчи эканига яна бир бор иқрор бўлдим.

Агар демократия, инсон ҳақ-ҳуқуқлари каби жозибадор шиорлар воситасида бутун дунёни камраб олган оммавий ахборот воситалари орқали шахвонийлик, яланғоч намоишларга чиқиш, эркакнинг-эркакка, аёлнинг аёлга уйланиши каби ғайриинсоний иллатлар тарғиб этилиши орият ва шарм-ҳаёни ҳаётнинг асосий мезони деб ҳисоблайдиган юзлаб, минглаб халқларнинг ҳуқуқларига зид эмасми? Албатта зид! Чунки ахлоқсизлик одамларни муқаррар равишда тубанликка олиб боради.

Бир жинсли оилалар, шахвоний рақслар, зўравонлик, бағритошлик каби иллатларни демократия киефасида ўзга юртларга олиб киришдан кўзланган мақсад — ёшлар маънавиятини заифлаштириш, уларни миллий кадриятлардан бегоналаштириш ва пировард натижада “Ўзларининг тили”ни тушунадиган тобеларга айланттириш.

Маънавий таҳдидлар кўлами фақат тарғибот-ташвиқот ишлари билан чегараланмайди. Хорижлик ҳомийлар маблағи эвазига фаолият юритадиган номлари жозибадор ранг-баранг ташкилотлар ҳам ўз хўжайинларининг манфаатларига хизмат қилади. Улар иқтидорли ёшларни тўплаб, турли тадқиқотлар, семинарлар, тренинглар уюштиради. Мақсад эса ўша – ғарблаштириш. Текин пишлок фақат қопқонда бўлади, деганларидек, бундай ташкилотларга бекорга маблағ ажратилмайди. Бундай “беғараз” ташкилотларни дунёнинг кўплаб мамлакатларида учратиш мумкин. Масалан, «Труд» газетасининг 2006 йил 24 январь сонида Россиядаги кўплаб

нодавлат ташкилотлари хориждан молиялаштирилаётгани қайд этилган. Жумладан, Қийноққа қарши кўмита номли нодавлат ташкилоти ҳисобига чет элдан 2004 йилда 32 минг фунт стерлинг тушган. Демократияни ривожлантириш ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, Москва-Хельсинки гуруҳи ва бошқа нодавлат ташкилотлари ҳисобига ҳам хориждан маблағлар тушгани қайд этилган. Россия Федерал хавфсизлик хизмати матбуот котиби Диана Шемякинанинг гапларига қараганда, кўплаб хужжатлар мамлакатдаги нодавлат ташкилотлари имкониятларидан чет эллардаги махсус хизматлар Россияга қарши тарғибот ишларини олиб бориш воситаси сифатида фойдаланишини кўрсатмоқда.

Бундай ташкилот вакиллари тадқиқотлар билан чекланиб қолмайди, балки олинган маблағларни оклаш мақсадида маҳаллий аҳолининг миллий кадриятларига таҳдид солади. Масалан, Матильда Богнер деган хорижлик хоним ўтган йили ўзбек халқининг минг йиллик кадрияти ҳисобланадиган маҳалла институтига тухмат қилишга уришиб кўрди. Эмишки, маҳалла ўзбек қизларини кечаси кўчага чиқиши ва аёллар эридан ажралишига монелик қилар эмиш.

Бундай кимсалар бизни жамоа бўлиб яшашимиздан асабийлашиши асло бежиз эмас. Маҳалла бизнинг бошимизни қовуштириб турган кўргон ҳисобланади. Мустақиллик йилларида бевосита Президентимизнинг ташаббуси билан маҳалланинг мақоми янада мустаҳкамланди, у ўзини-ўзи бошқаришнинг ёркин рамзига айланди. Маҳаллада барча тенг, ҳамма иш бамаслаҳат қилинади. Биронта одам эътибордан четда қолмайди. “Эксперт”ларнинг асосий мақсади — миллатимизнинг ўзаги бўлган маҳаллани заифлаштириш, одамларни бир-биридан бегоналаштириш, жамиятимизнинг бирлигига путур етказиш, уни ўз таъсир доирасига олиш.

Маънавий таҳдидлар баъзан очикдан-очик тухмат, бўҳтон, йўқ нарсани бор қилиб кўрсатиш шаклида ҳам намоён бўлади. Масалан, яқинда интернетда Камола Навонинг (афсуски, шундай журналист борлигини билмас эканман) “Легко ли быть лезбиянкой в Узбекистане» деган мақоласи эълон қилинди. Муаллиф бизда йўқ гайринсоний ва гайритабиий иллатни ўйлаб топади ва ўзи кашф этган бизга ёт муаммони жамиятимизда

Йўқлигидан асабийлашиб шундай дейди: “Сиз шундай нусхалар билан гаплашармидингиз, дўст бўлармидингиз, деган саволимга 100 та киз ва аёллардан 97 таси бу ҳақда гап ҳам бўлиши мумкин эмаслигини айтди. Фақат учта аёл шилқимлик қилишмаса, гаплашишимиз мумкин, деди. Ҳатто бир аёл, кўрсам роса дўппослайман деб, жажли чикди”.

Бундай дахшатли дунёқарашларни жамиятимизга йўлатмаслик, оилани мустаҳкамлаш, ёшларни миллий ва умуминсоний қадриятларга содиклик руҳида тарбиялашга ҳаммамиз масъулият ва ҳушёрлик билан ёндашишимиз зарур.

Камола Навонинг “Тадқиқот”идан кўзланган мақсад битта – оила аталмиш мукаддас тушунчани емириш, ёшлар онгига қизлар-қизлар билан турмуш қуриши оддий ҳол деган ғайринсоний иллатни сингдириш, миллий қадриятларимизни оёқости қилиш, бизни инсон ҳуқуқларини чеклашда айблаб, ёмон кўрсатиш.

Мана шундай ишларнинг барчаси, юқорида айтилганидек, демократия байроғи остида амалга оширилмоқда. Аввало, шуни таъкидлаш лозимки, дунёдаги бирон-бир халқнинг демократияни монополиялаштиришга ҳаққи йўқ. Демократия минг йиллар мобайнида ривожланиб келаётган умумбашарий тушунча. Демократия деганда, биз барча халқларнинг миллий ва диний қадриятларини ҳурмат қилишни тушунамиз. Демократия дунё халқларнинг миллий қадриятларга зид эмас. Демократия байроғи остида бошқа халқларнинг миллий ва диний қадриятларини оёқости қилиш маънавий тажовуздан бошқа нарса эмас. Миллий ва диний қадриятларни, ахлоқий нормаларни инкор қилувчи майллар қутби -дин никоби остидаги ақидапарастликнинг кучайишига олиб келади. Мана шундай қутбланишларнинг олдини олиш, миллий ва умуминсоний қадриятларни эъозлаш, миллатлараро тотувлик, толерантлик эвазига жамиятимизда тинчлик ва осойишталик ҳукмрон. Ғарбда оддий ҳол бўлган бир жинсли оила каби ҳодисалар бизнинг мўътадил жамиятимизга тўғри келмайди. Аксинча, уни ларзага солиши мумкин. Шунинг учун ҳам бизга ташқаридан туриб ақл ўргатувчилар керак эмас. Бугун томдан тараша тушгандай пайдо бўлган “ғамхўрлар” кеча, халқимизнинг эрки бўғилиб, бошига оғир синовлар тушган пайтларда қаерда эди?

Худога шукур, матонатли халкимиз 14 йилда асрларга татигулик тараққиёт йўлини босиб ўтди, минглаб бегуноҳ одамларнинг ҳаётига зомин бўлиши мумкин бўлган хавф-хатарларни бартараф қилди. Ваҳоланки, 80- йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошида собиқ қизил империяда яшаган юз минглаб бегуноҳ одамлар демократияни оломончилик, сохта обрў орттириш воситаси деб, калтабин сиёсатдонларнинг қурбони бўлишди. Демократия деган, бирдан қарор топмайдиган, ўта мураккаб жараёни дастак қилиб, содда одамларни, онги қотмаган шошқалоқ ёшларни кўчага чиқариб, атайлаб тўқнашувлар уюштиришди. Худога минг қатла шукурки, Ўзбекистонда Президент И. Каримов раҳбарлигида мана шундай фожеаларнинг олди олинди, одамларнинг ҳаёти сақлаб қолинди. Халкимизнинг иродасини синдириш каби хом ҳаёл билан онги захарланган бир ҳовуч ақидапарастлар ва уларнинг орқасида турган кучлар ҳам бир неча бор юртимиздаги тинчлик ва осойишталикни бузишга ҳаракат қилиб кўрди. Аммо улар ўзларининг ёвуз мақсадларига эриша олмадилар. Чунки ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди.

Бизнинг табиатимизда бошқа халқларнинг маънавиятини пастига уриш, бошқаларни менсимаслик каби туйғулар йўқ. Аксинча, биз ҳамма билан теппа-тенг дўст бўлишга, самимий ҳамкорлик қилишга интиламиз. Дунё халқлари билан адабиёт ва санъат, илм-фан, иқтисод, маънавият ва маърифат соҳаларидаги ҳамкорлигимиз йилдан-йил кенгайиб бораверади.

Биз ҳар қандай шароитда ўзлигимизни сақлаб қоламиз. Биз қураётган жамиятда демократия ва миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлашиб кетади. Юксак маънавият ҳаётимизга алоҳида фойза ато этади.

Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганларидек, дарҳақиқат, “Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи – халкимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлиги, улуғ аждодларимиздан авлодларга ўтаётган маънавий мероснинг кучлилигида, фуқароларимизнинг эл-юртга, она заминга битмас туганмас меҳрида, миллий ғуруримизда”.

**Мансур Бекмуродов,
социология фанлари доктори, профессор
ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ЎЗБЕК
МЕНТАЛИТЕТИ**

Дунё ўзгаришлари мазмуни умумий ёндашувларга, мураса ва ҳамжихатликка эришишга даъват этувчилар билан хусусий хақиқат тарафдорлари, яъни фақат ўз манфаатлари йўлида курашувчилар ўртасидаги баҳс-мунозара кескинлигининг тобора ортиб бориши билан изоҳланмоқда. Инсоният яқдил фикр қилиш, умумий сай-ҳаракатларга эришиш, сиёсий, ижтимоий ҳамда иқтисодий зиддиятларни фақат ялпи бартараф этиш учун курашиш зарурлигининг замон такозаси эканлигини тобора равшанроқ англамоқда.

Умумийлашув жараёнларининг кенгайиши инсоннинг хаёт ва жамиятдаги ўрни ва роли масаласига ўзгача ёндашув заруратини ҳам кун тартибига чиқармоқда. Шахснинг жамиятдаги ўрни тобора қатъийлашиб, унинг бевосита ўз имкониятлари орқали ёки муайян жамоа, гуруҳ воситасида ижтимоий хаётга кўрсатувчи таъсири ортиб бормоқда.

Маълумки, айни даврдаги демократия тартиботлари Ғарб дунёсида туғилган ходисадир. Ҳозирги пайтда дунё халқлари хаётига сингдирилаётган демократия тамойиллари Ғарбий Европа халқларига мос бўлган турмуш тарзининг адолат тамойиллари билан йўғрилган намунасиدير.

Бутун дунёда юз бераётган глобаллашув, яъни умумийлашув жараёнларининг муштарак қисми сифатида намоён бўлаётган ғарбона демократлашув шарқ халқлари хаётига муайян қийинчиликлар орқали томир отмоқда. Бу йўлда хар бир давлат ўзига хос мураккабликлар даврини ўташига, баъзан эса қутилган натижаларнинг мутлақо тесқари ҳолатларига рўпара бўлиб қолишига ҳам тўғри келмоқда. Агар демократиянинг асосий талабларидан бўлган инсон ҳақ-ҳуқуқларини тенг таъминлаш ва уни адолатли ҳимоялаш зарурати анъанавий буддавийлик динига сиғинувчи мамлакатларда, хусусан, Япония, Корея, Малайзия, Таиланд сингари давлатларда бир қадар силлиқ кечаётган бўлса, ислом қонунлари барқарор бўлган Шарқ мамлакатларида бу жараён жиддий катаклизмлар, сиёсий бўҳронлар, оғир йўқотишлар

хисобига амалга оширилмоқда. Ҳатто, ғарбона демократия тартиботларини сингдиришга бўлган айрим уринишлар тамоман тескари оқибатларни туғдириб қўйганлиги ҳам яқин тарихимиздан маълумдир. Масалан, 70-йилларда ғарбона демократия, цивилизациялашган турмуш тарзини Эрон давлати турмуш тарзига сингдиришга бўлган подшоҳ Муҳаммад Ризо Паҳлавийнинг саъй-ҳаракатлари нечоғли чиппакка чиққанлиги, анъанавий диний ёндашув тарафдорларининг ялпи бош кўтарганлиги, оқибатда эса унинг ўзи мамлакатдан жон саклаб қочганлиги ва бугунги кунда эса Эрон давлати исломий анъаналар муҳитида яшашга ўтганлиги, Ғарб демократияси ва турмуш тарзининг бу мамлакатда рад этилганлиги барчага аён дир. Худди шундай ҳолат ёки ўхшаш манзаралар Афғонистон, Эфиопия, Сомали сингари давлатларда ҳам рўй берганлиги бежиз эмас. Ҳаёт маромини мавжуд анъаналар, урф-одатлар, миллий турмуш ўзига ҳосликларини беписанд инкор этиш асосида ўзгартириш нақадар фожеали оқибатларга олиб келганлигини Тожикистон, Чеченистон, Югославия халқлари бошига тушган кулфатлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Айни чоғда таъкидлаш зарурки, ҳаёт ривожини қонуниятларининг бетўхтов амал қилиши ҳамма ерда ҳам ўзгаришлар муқаррарлигини қайта-қайта тасдиқламоқда. Энг муҳими, мазкур ўзгаришларни умумжаҳон глобаллашув жараёнларининг узвий жиҳати сифатида англаш даражаларининг турли хилда эканлиги муаммонинг самарали ечилишига асосий тўсиқ туриб қолмоқда.

Демократияни қандай қилиб сингдириш мумкин?

Ғарб халқлари учун ҳар қандай муаммонинг ечимини манфаатлар ҳал этиши умумий қонуният ҳисобланади. Манфаатлар силсиласида иқтисодий манфаат айниқса устувор аҳамиятга эга. Инглиз менталитетини яхши билган машҳур давлат арбоби У. Черчелль «Англия тақдирини унинг доимий дўстлари эмас, балки доимо ўзгариб турувчи манфаатлари белгилаб келган», деган эди.

Ғарбдаги моддий, реал манфаатлар устуворлиги кадриятидан фарқ қилиб, Шарқ халқлари учун бош кадрият маънавий омиллар, айниқса, инсон шаъни, обрў-эътибори, нафсонияти, орияти, виждони ҳисобланиб келган.

Маънавий талаблар эса ўз-ўзидан кадриятлар каторини мутаносиблаштиришни, бирининг кетидан мантиқий равишда иккинчисини қўйишни такоза этган. Хусусан отага эҳтиром, она эъзози, ака ва ука ҳурмати, қавму қариндошлар тотувлиги, қўни-қўшнилар аҳиллиги кадриятлар сифатида муайян кетма-кетликда, кадрланиш даражасига кўра иерархик шаклда ҳаётдан ўрин олиб келган. Кадриятлар каторидаги тартибларнинг бузилиши жамият, сўнграқ эса давлатнинг нурашига олиб келган. Иерархия шарқ турмуш тарзининг маромини белгилаб турувчи мувозанат меъёри, энг асосий тамал тошларидан хисобланган. Иерархик тизим ҳамма жараёнларнинг ўз окимида кечишига, пўртаналар юз бермаслигига қафолат вазифасини ўтаб келган.

Шарқ халқлари турмуш тарзи мураккабликликлари тўғрисида ўлмас обидалар ёзиб қолдирган қадимги Хитой мутафаккири Конфуций дунё барқарорлиги фақат моддий бойликларнинг тенг таксимланишигагина эмас, балки умум томонидан эътироф этилган тенгсизликларга таянишга бевосита боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Атоқли мутафаккир одамларни тинчйтиш учун уларни тенглаштириш эмас, балки адолатли табақалашувига эришиш зарур, деб ўргатади. Дунё тинчлиги-унинг фикр қарашларига кўра, «ота ва бола», «эр ва хотин», «ҳоким ва фуқаро», «ака ва ука», «устоз ва шогирд» ўртасидаги тенгсизлик маромининг нечоғли сақланишига боғлиқдир. Мабодо, ана шу беш тенгсизликнинг бирор бир бўғини дарз кетгудек бўлса, дастлаб оиладан, кейин жамоа, жамият ва ниҳоят, давлатдан барака, файз кўтарилади ва умумий инкирозларга йўл очилади.

Тенгсизлик тартиботининг мазкур формуласи нафақат узоқ Шарқ, балки Марказий Осиё мамлакатларида асрлар мобайнида амал қилиб келган. Бунинг тамомила акси сифатида Ғарб дунёси ҳар бир фуқаронинг ҳеч бир истисноларга боғлиқ бўлмаган реал тенглигига эришиш учун неча асрлаб кураш олиб борди ва бунга эришди ҳам.

Биз бугун ялпи тенглик учун кураш ҳаракати муайян маънавий кадриятларнинг нархи пасайиши, инсонийлик, эзгулик сингари тамойиллар аҳамиятининг сусайишига олиб келганлигидан қатъи назар, Ғарб мамлакатлари учун умумий

юксак тараққиётга эришиш имкониятларини туғдирганлигини эътироф этмай иложимиз йўқ. Айни чоғда ялпи тенгликка эришиш жараёнлари оқибатида одамлараро муносабатлардаги илиқлик, маънавий кадриятларнинг нархи пасайиши, самимият, эзгулик, ҳамдардлик сингари тамойилларнинг хаётдаги аҳамияти сусайишига олиб келганлигини ҳам унутмаслигимиз зарурдир. Бугунги Ғарб дунёси учун индивидуализм, эгоизм, конформизм, маргиналлик, шафқатсизлик хусусиятларининг шахс сифатларига айланиб қолаётганлигини оммавий ахборот воситалари ташвишланиб қайд этмоқда.

Шу боисдан ҳам Ўзбекистонда халқимиз маънавий яхлитлигини сақлаб қолиш, ўзликдан чекинмаслик, соф инсоний фазилатларга таяниб иш тутиш асосида истиқболга интилиш сиёсати изчил юргизилмоқда.

Бинобарин, демократиянинг асл моҳияти жамиятда адолат тамойилини қарор топтиришдан иборат эканлигини эътиборга олсақ, мамлакатимизда мазкур жиҳат куйидаги омилларда яққол кўринади: биринчидан, фуқароларнинг тинчлиги ва милатлараро тотувлик тамойили умумжамият миқёсида ялпи қарор топганлигида; иккинчидан, фуқароларнинг турли ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий жамиятларга бирлашиш эркинлиги қафолатланганлиги ва реал амал қилаётганлигида; учинчидан, маънавият, маърифат ва одоб-ахлоқ тамойиллари орқали инсоннинг инсонлигини ўзига англатишдан иборат умумжамият ҳаракатининг изчил амалга оширилаётганлигида; тўртинчидан, бозор иқтисодиётининг шафқатсиз муҳитига инсонни кучли ижтимоий ҳимоя қилиш орқали баҳамжиҳат кириб бориш сиёсатига қатъий амал қилинаётганлигида яққол намоён бўлмоқда. Мазкур омилларнинг умумий ва пиروвард мажмуи эса мамлакатимизда адолат тамойилининг ўзига хос ва ўзига мос тантанасини ифода этади.

Шундай қилиб, **Шарқ халқлари учун Ғарбга хос бўлган ҳаммани бир хил қаричда ўлчовчи тотал, яъни ялпи тенглик формуласи эмас, балки инсонийлик талаблари тўлароқ бажарилувчи иерархик тенглик (пастан юқорига, босқичма-босқич риюя қилинувчи муносабатлар тизими) формуласи кўпроқ мос келади.**

Иерархик тенглик формуласи Конфуций таъкидлаган инсоний қаноат, инсоф, диёнат, хурмат, каттага хурмат, кичикка иззатдан иборат, англанган чекланишларни эътиборга олган ҳолда яшашни тақоза этади. Мазкур талаб жамиятнинг фақат қонунилар кучи орқалигина эмас, балки маънавий ундовни воситасида ҳам бошқаришга йўл очади.

Ўзбек менталитети демократияга қандай таъсир этади?

Ўзбеклар табиатан жамоавий халқ бўлганлигидан ўзликни хаамиша атрофдагилар муносабатига кўра англашга мойилдир. Ўзликни жамоада англаш тамойили эса кишиларнинг оилада, маҳалла-кўйда, ишхонада, жамоат ишларида қандай баҳоланиши билан ўлчанади. Масалан, тўйларимиз ёхуд маъракаларимиз обрўсини атрофдагиларнинг тадбиримизга қандай муносабатда бўлиши, яъни кимлар қатнашиши, қанча одам келишига кўра баҳолашга ўрганганмиз. Бу жиҳат юз йиллар мобайнида турмуш тарзимизда теран илдири отиб бўлган.

Аммо бугун дунё ва жамиятимизда вазият тамоман ўзгача манзара касб этиб улгурди. Биз бу ҳолатни, яъни ўзгарган дунёни ҳам тўла англаб етмаётганимизни ҳам тан олишимиз керак. Биринчидан, дунёнинг ҳаёт мароми, умр суръати тезлашиб жўшқин мазмун касб эта бошлади. Иккинчидан, бозор талаблари ҳамма нарсага сергаклик билан ёндашиш, ҳисоб-китобни қатъий олиб бориш заруратини кун тартибига чиқарди. Учинчидан, дунё жараёнлари билан доимий ҳисоблашиш атроф мамлакатларда юз бераётган жамикки воқеа-ҳодисаларга дахлдорлик гуйғусини кучайтириш заруратини муҳим талаблар даражасига чиқарди. Тўртинчидан, ҳар бир сиёсий гуруҳ, жамоа ёхуд алоҳида инсоннинг дунё жараёнларига бевосита таъсир кўрсатиш имкониятлари беҳад ўсди. Бундай шароитда одамларнинг тор биқик муҳитда яшаш ва фаолият кўрсатишлари, фақат ўз анъаналари доирасида турмуш кечяришлари мумкин бўлмай қолди.

Дунё ўзгаришларининг муқаррар мантиғи жамият ва фуқаролардан ҳам ўз турмуш тарзларини мутаносиб ўзгартиришларини қатъий талаб қила бошлади.

Истиклолимизнинг дастлабки палласидаёқ ана шу катта ижтимоий эҳтиёжни ўз вақтида допишмандлик билан англаган юртбошимиз жамият ҳаётини ислоҳ этиш, анъана

ва маросимларимизни дунё ўзгаришлари мантигига биноан мувофиқлаштириш ташаббуси билан чиқди. Тўй ва маъракаларни тартибга тушириш, ортикча исрофгарчилик ва дабдабазлик билан ўтказмаслик тўғрисидаги Президент фармонлари эълон қилинди. Жойларда бу фармон мамнуният билан қабул қилинди. Кўпгина хуудларда фармоннинг кучи ва воситасида тўй ва маъракалар ихчамлаштирилиб, халқни анъаналарнинг оғир юкидан халос этиш жараёнлари қизгин тус олди. Аммо ҳамма жойда ҳам мазкур фармонларни қутилган даражада бир хил самарали тадбир этилмаганлиги боис, маълум вақт ўтгач, ўрганилган одатлар одамларни яна ўз исқанжасига ола бошлади. «Ким узарга» халққа тўй беришдан иборат бўлган иллатлар қайта жонланиб, турмуш ташвишлари юкини олданда оғирлаштира бошлади. Бунга сабаб, ўзбек менталитети омилидан жойларда етарли фойдаланилмай келинганлигида эди.

Шу ўринда Ўзбекистондаги жамоавийлик табиатининг муайян чекланганлик жиҳатлари эсга тушади. Яъни халқимиз вакиллари бирор бир тадбир (тўй, маърака) қилишдан аввал қавм-қариндошлар, маҳалла, ишхона, таниш-билишлар тажрибасини мушоҳада қилиб кўради, бу ҳақда ўйлайди, фикр алмашади ва ҳатто маслаҳат ҳам қилиб оладилар. Ва бу жараён шу ерда тўхтабди. Тўхтамга, қатъий бир фикрга келинмайди. «Кўрпага қараб оёқ узатиш» таомилига ҳамиша ҳам амал қилинавермайди. Қатъий фикрга келиш учун эса ўзбекларга обрў-эътиборли одамлар, яъни тўй-маърака қилувчи кимса учун муайян мартабали шахс ёки раҳбарга тақлид қилиш, тайёр андозага таяниш тақоза этилади. Ўзбеклар табиатан жамоавий бўлишига қарамай шахслар, лидерлар ибратига фавқулодда эҳтиёжманд халқдир.

Шундай қилиб таъкидлаш лозимки, ўзбеклар жамоага қараб фикр қилувчи, ўйловчи, таҳлил этувчи, аммо фақат шахсларга, лидерларга қараб иш қилувчи, қарор ва хулосаларга келувчи халқдир. Мазкур формула халқимизни демократия тартиботларига ўргатишда ҳам жуда асқотади. Зеро, демократия нафақат шахс ҳақ-ҳуқуқларини химоялаш, балки бошқаларга ҳалал бермай яшаш, жамоага доимий равишда ижтимоий наф келтириб бориш омили ҳамдир.

Халқимизни ибратли йўлга, жўшқин фаолиятларга самарали ундаш учун одамлардаги ўз раҳнамолари, лидерларидан рағбат олиш мойиллигига жиддий урғу бериш, ҳар бир ишда раҳбарнинг шахсий намунасига эътибор қаратиш қатта аҳамият касб этади. Халқимиз ўз тарихидан қачон ўз

лидерларига комил ишонч билан эргашган бўлса, зафар кучиб, обрў-эътибор, шон-шараф қозониб келган, қачонки, ўз лидерларига танкидий кўз, шубҳа қайфиятига берилиб ёндашган бўлса парокандалиқ, бибаракалиқ, кўрқоқлик, заифлик ботқоғидан чиқа олмаган.

Жамиятдаги обрў-эътиборли шахсларга эл олдида назарга тушган лидерлар омилига таяниш асосида иш тутиш ҳар бир бошланган ишда шубҳасиз самара беради.

Президентимиз И.А.Каримовнинг шу йил Сурхондарё вилоятида ҳамда Олий Мажлиснинг 8- ва 9-сессияларида сўзлаган нутқлари раҳбар шахс омилнинг юртни яшнатиш, элни фаровон қилиш борасидаги катта ўрни ва роли хусусида қайта-қайта таъкидлаб айтган сўзлари замирида ҳам миллатни фаровонликка эриштириш ғояси мужассамдир.

Миллий ғоя моҳияти-бирлашишдир

Тараққиёт эҳтиёжи халқларда миллий ғояни катта ижтимоий сийсий зарурат даражасига чиқаради. Миллий ғоянинг бош мақсади ҳам одамларни умумий мақсадлар йўлида бирлаштиришдан иборатдир.

Халқимиз жамоавий табиатли эканлиги боис, азалдан бирлашишга мойил бўлиб келган. Аммо бу бирлашиш аксарият ҳолларда муайян уруғ, ҳудуд, қавм доирасидан юқорига чиқа олмаган. Ташки душманлар эса халқимизнинг ана шундай тарқок бирлашувларидан усталиқ билан фойдаланиб келганлар. Бир уруғ ёки муайян ҳудудга қилинган таҳдидни бошқа уруғ ўзига кейинроқ муқаррар келувчи таҳдид тарзида етарли даражада энгламаган. Тарихимизнинг деярли барча даврларида юз берган фожеалар тарқоқлигимиз, миллат даражасида бирлашмаганимиз оқибатида юз бериб келган.

Халқимизнинг асл фарзандлари, улуг мутафаккирларимиз ғоя доирасида бирлашиш зарурати хусусида куюниб фикр билдирганлар. Халқимизда ҳам «мақсадлар йўлида бирлашганлар бирга ғолиб бўладилар, айрилганлар эса айри-айри мағлуб бўладилар» деган доно нақл бежиз айтилмаган. Жалолиддин Румий одамларнинг мақсадли бирлашишлари зарурати хусусида фикр юритиб, «Муҳаммад йўлидан борингиз, агар бу йўлдан бора олмасангиз, насронийлик йўлида бўлса ҳам бирлашингиз» (Идрис Шох. Суфизм. М., 1994. С. 147)деб таъкидлаганида катта маъно бор эди. Улуг мутафаккир маърифат, имон –эътиқод йўлида бирлашиш ходисаси одамларни ўзаро тотувликка, ижодий ўзгаришлар йўлида ҳамкорликка ундашига ишонади.

Бинобарин, динлар ўртасида ихтилофлар чиқариш ўтакетган жаҳолат бўлиб, ҳамма динлар ҳам пировард натижада одамларни сабр-тоқатга, инсофга, диёнат ва ҳамжихатликка ундаб келгандир.

XX аср бошларида жадидчилик ҳаракатининг бошида туриб, халқни бирлаштиришга ҳаракат қилган Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам умуммиллий бирлашиш, бирлашганда ҳам фақат маърифатли бирлашишгина миллатни хурриятга олиб чиқади, дея қайта-қайта таъкидлаб ўтган эди.

Истиклолимининг дастлабки кунлариданок юртбошимиз томонидан амалга оширилган тинимсиз саъй-ҳаракатлар натижасида халқимизнинг узок тарихи мобайнида ниҳоят миллий бирлашувга эришдик. Бу бирлашув гоҳ маҳаллий, гоҳ минтақавий ва гоҳ глобал таҳдидлар оғушида оғир синовлар жараёнида катта қийинчиликлар билан қарор топтирилди.

Шундай қилиб, таъкидлаш жоизки, миллий гоҳ даставвал бирлаштириш моҳиятига эга бўлган мақсадларни тақоза этади. Шу боисдан юртбошимиз «биз авваламбор қандай жамият қурмоқдамиз, ўз келажагимизни қандай тасаввур этамиз, деган саволларга ўз жавобларимизни аниқлаштириб олишимиз, шундан кейин одамларимизни ана шундай олийжаноб мақсадлар атрофида бирлаштиришимиз зарур», деб алоҳида қайд этган эдилар. (И. Каримов, Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. Асарлар, 8-том, 465-бет).

Демократия тизимининг пировард мақсади инсонлар орзу-умидларини руёбга чиқариш экан, миллий гоҳ бу мақсадга одамларни эзгулик йўлида бирлаштиришга хизмат қилади.

Ўзбекистондаги миллий бирлашув ўзбек менталитетини пухта ҳисобга олувчи, Ғарб фаоллиги, жўшқин энергияси билан Шарқ босиқлиги, донишмандлиги, юксак маънавиятини мутаносиб уйғунлаштирган, ўзига хос синтез ҳолатидаги бирлашувдир.

Шундай қилиб, демократия одамларни турли сиёсий қарашлар, мазҳаблар, қизиқишлар, интилишлар, кайфиятлар, этник ўзига хосликлар негизида бирлашиб ҳаракат қилишларини тақоза этса, миллий гоҳ алоҳида уюшган фуқароларни ягона мақсад даражасида жамланиб ҳаракатланишига маънавий замин ҳозирлайди. Демак, миллий гоҳ одамлараро бирлашувларнинг олий даражаси ҳисобланади.

Миллий ғоя ўтиш даврининг бош ҳаракатлантирувчи кучи сифатида турли мамлакатларда синовлардан ўтиб, ўзининг ҳаётчанлигини исботлаган. Агар ўтган асрнинг ўртасида фашистлар Германияси тазйики билан таслим бўлган Франция давлатида ватанпарвар генерал Шарль де Голлнинг душманга бўйин эгмаслик даъватидан туғилган умумфранцуз «Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати» бу давлатни Иккинчи жаҳон уруши нихоясида голиблар даврасида туриш шарафига эриштирган бўлса, инглиз мустамлакачилари асоратидан халос бўлиш ҳаракатига бошчилик қилган Мхатма Ганди хинд халқини «тинч исён» кўтариш, яъни ғанимларга қарши бирор бир ўқ узмасдан, қон тўкишга йўл қўймасдан ялли норозилиқ намойиш этиш, истилочилар билан ҳамкорлик қилишдан тамомила воз кечиш, уларга мутлақо хизмат қилмаслик, яққалаб қўйиш орқали озодликка чиқиш гоясини асослаб берган ва бунга эришган эди.

Худди шундай умуммиллий бирлашувнинг тинч, бунёдкорлик шароитидаги шакли Япония давлати мисолида ҳам яққол намоён бўлган эди. Японлар ўз халқ шарафини ҳар бир киши ўз иш жойида фидонийлик намуналарини кўрсатиш орқали ҳимоялаши, «ҳар бир шахс тараққиёти пировард натижада умумяпон тараққиётини шакллантиради», - деган ҳаракат доирасида бирлашиб интиланликлари мамлакатни юксак тараққий топган давлат даражасига чиқарди.

Миллий ғоянинг ҳаётбахш кучи нечоғли қудратли эканлигини англаган Россияда ҳам ҳозирги пайтда миллатни бирлаштирувчи ғояни излаш ҳаракати авж олдирилмоқда. Бу ҳақда Россия оммавий ахборот воситаларида мунтазам равишда мақолалар, обрў-эътиборли шахсларнинг чиқишлари бериб борилмоқда.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, миллий ғоя ҳар бир халқнинг ўзига хос хусусияти, маданий-тарихий тажрибаси, менталитети, ўзига хос турмуш тарзи мантиғидан туғилади. Миллий ғоянинг тўғри белгиланиши мамлакатни даставвал тинчлик, барқарорликка, сўнг эса жўшқин тараққиёт натижаларига эриштиради. Ўзбекистонда миллий ғоя моҳиятининг даҳоларча тўғри белгиланганлигини ўтган ўн бир йиллик яқин тарихимиз яққол исботлаб берди. Юртимизда тинчлик, барқарорлик ўрнатилди. Одамларнинг тафакқури, ҳаётга бўлган муносабатлари тизими ўзгарди. Фуқароларнинг давлат ва жамиятда юз бераётган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий жараёнларга даҳлдорлик ҳисси кучайди. Халқаро майдонда жонажон Ўзбекистонимиз сўзи ҳам ҳурмат билан эшитила

бошланди. Мамлакатнинг иқтисодий, технологик, маънавий-интеллектуал тараққиёт йўналишлари тубдан ўзгариб, ялли ривожланишнинг янги босқичига кўтарилдик. Маънавият, маърифат, одоб-ахлоқ миллий тараққиётимизнинг устувор мезонларига айланди.

Шахс тараққиёти жамият равнакига қандай таъсир этади?

Шахснинг сиёсий, иқтисодий ва экологик жараёнларига бевосита таъсир кўрсатиш имкониятлари ошганлиги муносабати билан дунёда инсон омилига янгича назарларда қараш тенденцияси кучайди. Инсонга ёндашиш, уни ўрганиш ва бошқариш масалалари атрофлича ўрганила бошлади.

Истикболимизнинг дастлабки йиллариданок Ўзбекистонда ҳам инсон омилини фаоллаштириш муаммосига устувор масала сифатида ёндашиб келинмоқда.

Маълумки, бозор иқтисодиёти моҳият эътиборига кўра одамларнинг индивидуаллашувини, ҳар бир инсоннинг фаоллик даражасига кўра баҳоланишини такоза этади. Айни чоғда бозор иқтисодиёти инсон имкониятларини руёбга чиқариш асносида унинг ижтимоий, сиёсий фаоллигига ҳам йўл очади. Бозордаги талаб ва таклиф жараёнларида мавқени қўлдан бермаслик эҳтиёжи ҳам, ўз навбатида, одамларнинг жўшқинлиги ва ҳаракатчанлигини доимий равишда такоза этиб туради.

Ана шу омилар фуқароларнинг ўз-ўзига бўлган талабчанлигини бекиёс даражада оширади, инсонларда «эго», яъни «мен» образи барқарор шакллана боради. Тоталитар тузум даврида одамларда мавкуравий жамоавийлик, яъни коллективистик характерни шакллантиришга асосий эътибор бериб келинган эди. Индивидуалистик кайфиятлар, кишиларнинг ўз тақдири, ўзи учун мустақил ҳаракат қилиш ҳолатлари каттик таъкиб остига олинар эди.

Истиклол туфайли одамларнинг ўз тақдирларини ўзлари эркин белгилаш имкониятларига ҳам кенг йўл очилди. Шу йўналишда одамларнинг индивидуал равишда камолотга, фаровонликка, тўқинликка интилиш хусусиятлари ҳам равишан намоен бўла бошлади. Жамиятда юз бераётган ана шу ўзгаришларни қўллаб-қувватлаш мақсадида юртбошимиз «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати йигилишида сўзлаган нутқларида бунёдкорлик, яратиш йўлида қилинувчи барча сазй-ҳаракатларга кенг йўл очиш зарурлигини алоҳида қайд этган эдилар.

ОИЛАДА МИЛЛИЙ ТАРБИЯ ВА МЕНТАЛИТЕТ

Дунёда юз берадиган ҳар қандай ўзгаришлар, хоҳ у иктисодиётда, хоҳ маънавий-сиёсий соҳаларда бўлмасин, ўз таъсирини даставвал оила муҳитида намоён этади. Сўнгги йилларда иктисодиётда глобаллашув жараёнларининг фаоллашуви, маънавият ва ахлоқий тарбияда ғарб маънавиятига хос бўлган индивидуализмнинг кучайиши ҳаётимизнинг барча жабҳаларига ва айниқса оила муҳитига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Дарҳақиқат, оила барча ислохотлар, ўзгаришлар, таназзул ва тараққиётларнинг ибтидоси ва интиҳоси ҳисобланади.

Шу боисдан ҳам Президентимиз И.А. Каримов «оилага эътиборимизни тубдан ўзгартириш, оилаларни аввало ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш, эъозлаш, қўллаб-қувватлаш-бугунги кунимиз учун ва эртанги истиқболимиз учун нақадар муҳим ва долзарб эканлигини яхши тушунишимиз ва англашимиз даркор»¹, -дея алоҳида қайд этганликлари бежиз эмас.

Оила омилининг мустаҳкамланиши, бир томондан, оилага давлат ва жамият эътиборининг кучайишига боғлиқ бўлса, нккинчи жиҳатдан, оиланинг субъектив, яъни ички имкониятларини тўларок юзага чиқариш билан боғлиқдир. Оиланинг ички имкониятлари деганда, оила таркиби, оила аъзоларининг ижтимоий мўлжаллари, ўз олдиларига қўяётган максадлари, фарзандлар тарбияси, таълим, шахснинг индивидуал тараққиёти, ахлоқий тарбия, меҳр, садокат, сабр,

¹ 1998 йил – Оила йили. - Т.: Ўзбекистон, 10-бет.

муҳаббат омилларининг оила муҳитида амал қилиши тушунилади.

Даставвал, оила таркиби ва фаровонлик масаласига тўхталсак. БТМ нинг ЮНИСЕФ ташкилоти томонидан ўрганилган ҳолатлар натижасига кўра, Ўзбекистон аҳолисининг ярмидан кўпроғи, яъни 11 миллиони 18 ёшгача бўлганларни ташкил этиб, ҳар бир оила боқувчиси ўзи билан ўртача 4,1 кишини боқиш масъулиятини зиммасига олиб яшайди. Таққослаш учун мамлакатимизга аҳоли нуфузи бўйича бирмунча яқинроқ бўлган Руминия ёки Польшани мисол қилиб олсак, бу давлатларда ҳар бир боқувчи зиммасига 0,5 болани боқиб, ўстириш тўғри келмоқда. Польшанинг 35 миллион аҳолисининг 22 миллиони, Руминиянинг 23 миллион аҳолисидан 16 миллиони моддий ёки номоддий ишлаб чиқариш соҳаларида машғул бўлиб келаётган бўлсалар, Ўзбекистоннинг 25 миллион аҳолисидан 5 миллион яқинигина ишлаб чиқариш, бошқарув, тижорат, маориф, тиббиёт сингари соҳаларда фаолият юритмоқдалар. Табиийки, бундай ҳолат вақтинча муайян иқтисодий қийинчиликлар туғдирса-да, ҳар ўтган йил моддий ва номоддий ишлаб чиқаришга миллионлаб янги ишчи кучларининг келиб қўшилишига ва пировард натижада мамлакатимизнинг умумий салоҳияти даражасини узлуксиз равишда оширишга олиб келади.

Мамлакатимизнинг эртанги порлоқ истикболини таъминлашда бошқа ижтимоий институтлар билан бир қаторда оила омилига ҳам катта эътибор қаратилаётганлиги барча соҳаларда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг сифат ва самарадорлик босқичига кирганлиги мантиси билан изоҳланади. Шундай экан, оила муҳитида мамлакатимизнинг умумий ривожланишига муносиб ҳисса қўша олишга қобил ва тайёр шахсларни шакллантириш учун биринчи галда нималар қилишимиз лозим, қайси жиҳатларни ривожлантиришимиз ва қайси жиҳатларни такомиллаштириш учун жиддий эътиборда

тутишимиз зарур? Даставвал, ўсиб келаётган ёш авлод онги, шуури, маънавиятида ватан тўйғусини мустахкам қарор топтириш иши халқимиз учун тақдириломон вазифа саналади. Юртбошимиз И.А. Каримов «қадим-қадимдан оила муқаддас Ватан саналган», деб айтганлари бежиз эмас. Зеро, оилага садоқат, ота-онага оқибат, ака-укаларга меҳрлилик ватан тўйғусининг дебочаларидир. Оилага самимий садоқат бўлмаган жойда, фарзандлар олдида ота-она ҳурмати йўқ жойда эса, на қариндошларга, на маҳаллага ва на ватанга муҳаббат таркиб топмайди. Шу боисдан ҳам, бу масаланинг ҳуқуқий асослари мамлакатимиз Конституциясининг 66-бандида «воёга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар», -деб махсус қайд этилади. Шу ўринда қайд этиш жоизки, дунё конституцияларининг бирортасида ҳам бундай мазмундаги ҳуқуқий модда алоҳида ажратиб кўрсатилмаган бўлиб, масаланинг бу тарзда қўйилиши Ўзбекистонда ота-она ва фарзанд муносабатлари умумдавлат даражасидаги фавқулудда муҳим масала эканлигидан далолатдир.

Оила мустақил ижтимоий институт бўлиб шаклланганидан бошлаб, то истиқдол давримизгача кўп киррали ва мураккаб йўлни босиб ўтди. Ҳар бир тарихий даврда оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари хилма-хил мазмун билан бойиб борди ҳамда оила даврнинг чигалли синовларидан омон ўтиб, жамиятнинг негизи сифатидаги хусусиятини сақлаб қолди. Оиланинг фуқаролик жамиятдаги муҳим ижтимоий институт сифатидаги ўрни хусусида мутафаккирларимиз ибратли нуқтан назарлар баён этишган.

Хусусан бу борадаги, яъни оила ва оилавий тарбияга оид фикрлар Абу Наср Форббийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Абу Райҳон Берунийнинг «Минералогия», «Геодезия», «Ҳиндистон», «Ўтган авлодлар обидалари», Абу Али ибн Синонинг «Ахлоқ», «Ахлоқ фани», «Оила хўжалиги», Алишер Навоийнинг «Ҳайрат-

ул аброр» ва «Маҳбуб-ул қулуб» асарларида ўз ифодасини топган.

Айниқса, XX аср бошларидаги миллий озодлик курашчилари бўлган жадидлар оила институти орқали жамиятни ислоҳ қилиш учун астойдил киришганлар. Хусусан, жадидлар ҳаракатининг йирик назариётчиси профессор Фитрат ўзи яшаган давр ҳаётнинг барча соҳаларида чуқур инкирозга юз тутганлиги туфайли у хонликларнинг аянчли аҳволи, уларнинг умумжаҳон жараёнларидан анча орқада қолганлиги, маънавий қашшоқланиш юз берганлиги ҳақида куюниб ёзади.

Фитрат «Оила» асарида оила асосини тўғри қуриш, оилада ёш авлодга жисмоний, аклий ва ахлоқий тарбия бериш орқали мана шу турғунликдан қутулиш, жамиятни ислоҳ қилиш мумкинлигини баён қилган. «Миллат тақдири мана шу миллат вакиллари яшаган оиланинг ҳолатига боғлиқдир... Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, малакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади»², -деб ёзади у мазкур асарда.

Фитрат ўз фикрини давом эттириб, «Агар бир мамлакат аҳолиси ахлоқсизлик ва жоҳиллик билан оилавий муносабатларни заифлаштириб юборса ва интизомсизликка йўл қўйса, шунда бу миллатнинг саодати ва ҳаёти шубҳа остида қолади»³, -деб ёзади.

Муаллиф оилавий ҳаёт ўз қонун ва қоидаларига эга эканлигини, бу қонунларга риоя қилиш орқалигина одамларни жаҳолатдан қутқариш мумкинлигини баён этади. Унинг фикрича, оила саодати ва бахти учун қабул қилинган энг мақбул қонун исломий қонундир.

Оила институтининг барқарорлиги жамиятнинг барча соҳаларига ўз таъсирини ўтказди. Ғарб олимлари тадқиқотларида оиланинг инкирози хусусидаги нуқтаи назарлар

² Абдурауф Фитрат. Оила. Т.: Маънавият, 1998, 8 – бет.

³ Ўша жойда.

кенг баён этилмоқда. Хусусан 1859 йилда «Бостон Куатерли Ревью» журнали шундай деб ёзган эди: «Эски маънодаги оила ҳаётимиздан йўқолмоқда ва бу нафақат институтларимизнинг эркин характериға хавф остида қолдиради». Бундай фикрлар кўпгина Ғарб мамлакатлари бўйлаб акс садо бериб ўтди. 1980 йилда Британияда консерваторлар партияси оила тушунчасини сиёсий жихатдан муҳокама қилди. 1986 йилда Англияда бош вазир лавозимида ишлаган Маргарет Тэтчер консерваторлар партияси Конференциясида: «Бизнинг сиёсатимиз оиладан, унинг эркинлигидан ва унинг хотиржамлигидан бошланади»⁴, - деди. Бошқа томондан оила танқидчилари оила институтининг тушкунлигини ва ҳатто у бора-бора йўқолиб кетишини башорат қиладилар.

Оиланинг йўқолиши тўғрисида ҳали асосланмаган ҳолда шунчалик кўп гапирилдики, бундай умумий мулоҳазаларға танқидий ёндашиш лозим⁵.

Табиийки, оила институти бугунги кунда фундаментал ўзгаришларни бошдан кечирмоқда. Аммо Ғарб дунёсида юз бераётган ижтимоий ўзгаришларни ўз ҳолича Шарқ оламиға, хусусан Ўзбекистон турмуш тарзига айнан кўчириб талқин этиш тўғри эмас.

Билъакс, истиқлол шарофати билан маънавий тикланиш жараёнлари дадил кечаётган мамлакатимизда оила институти ижтимоий ҳаётда тобора мустаҳкамроқ ўрин эгаллаб бормоқда. Бу борада юртбошимиз И.А.Каримов асослаб берган оила омилини мустаҳкамлаш концепсияси эътиборға сазовордир.

«Оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни

⁴ Қаранг: Энтони Гидденс. Социология: олий ўқув юртлири учун ўқув қўлланма, Илмий муҳаррирлар: А.Бегматов ва М.Бекмуродов. — Т.: Шарқ, 2002. 459 — бет.

⁵ Қаранг: Ўша жойда.

сақлайдиган, келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғидир»⁶.

Айни чоғда таъкидлаш жоизки, оила миллат шарафини юкори мартабага кўтарадиган маданият ўчоғи ҳам ҳисобланади. Моҳият эътиборига кўра эса, оила икки жинсга мансуб инсонларнинг, яъни эркак ва аёлнинг ўзаро ҳамжиҳатликда яшай бошлаши, муҳаббати, бир-бирларини англаган ҳолда турмуш кечириши ва кўпайиш истагининг, жамиятни тўлдириш, авлодларни мунтазам янгилаб туриш, энг муҳими, «уни ҳам иктисодий, ҳам маънавий – ахлокий жиҳатдан мукаммаллаштириш йўлида биргаликда қиладиган ҳаракатининг ҳосиласидир»⁷

Оиланинг мустаҳкамлиги жамият ва давлат барқарорлиги билан мантикий уйғун ҳодиса саналади. Халқимизнинг мураккаб тарихий-маданий тажрибаси мобайнида юз берган воқеа-ҳодисалар моҳиятини жамиятнинг илк бугини бўлган оиладан излаш тенденциясини кўплаб мутафаккирларимиз асарларида учратамиз.

Миллатимиз бошига тушган кўпгина аччиқ қисматлар даставвал оила тарбиясидаги камчиликлар оқибати эканини маърифат аҳиллари яхши англашган. Бундан халос бўлишда оила тарбияси ҳал қилувчи аҳамият касб этади, деб умид қилишган. Фитратнинг «Оила ёки оилани бошқариш тартиблари» асарида бу ҳақда ибратли мулоҳазалар илгари сурилади.

«Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ, - деб ёзади у. – Тинчлик ва тотувлик эса, шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила мустақиллиги кучли интизом ва тарбияга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади». Бу муддао амалида, табиийки, оила бошлиғининг ибрати алоҳида ўрин тутаяди. Оила аъзолари ўртасида ўзаро ҳурмат, меҳр – оқибат

⁶ Каримов.И.А Оила фаровонлиги – миллат фаровонлиги // Маърифат, 1997, 10 декабрь.

⁷ Сафаров,О. Махмудов.М. Оила маънавияти. – Т.:Маънавият, 1998. 20–21 – бетлар.

омиллари соғлом мухитни яратади, зеро, соғлом тарбия оила аъзолари ўртасида яқдиллик, мақсадлар бирлигини юзага келтиради. Акс ҳолда эса, ичдан емирилиш, маънавий инкироз ҳолатлари юз беради, бу эса ҳар қандай ташқи зиёнлардан кўра талофотлироқдир»

Фитрат оилани миллат манфаатига хизмат қилувчи, шу руҳни тарбияловчи бешик эканлигини алоҳида таъкидлайди. Оиладаги ижтимоий фойдали тарбия эса жамиятни мустаҳкамловчи омил бўлиб, унинг уйғоқлиги, ҳаракатчанлиги, маърифий комиллигига тақалишини таъкидлайди. *«Қайси миллатнинг умумий савъи – ҳаракати ва амали кўп бўлса, куч – қудрат ва иззати ҳам шунча салмоқли ва буюк бўлади»*, - дейди у ва юртдошларини шунга даъват этади. Табиийки, ўша даврда ҳамма ҳам бунга англаб етмаган, бу йўлда жонбозлик кўрсатадиган фидоийларга йўл берилмаган, истибдод сиёсати эса миллий яқдилликнинг барча кўринишлари ривожига монелик қилган. Шу боисдан ҳам Фитрат Ватану мамлакатни дилдан севувчи, унинг шаъни шарафини ҳимоя қилувчи фидоий фарзандларни қўлаб тарбиялаб вояга етказиш лозим, деган фикрни асослаб беради.

Фитрат жамият аъзоларининг фидоийлиги ва онглилиги миллий тараққиётга, эл-юрт ободлигига олиб келишига ишонган. Фитрат XX аср бошларида Туркистонда амал қилган таркоқлик хурофот ва акидаларни, мутелик ва парокандалиқни инкор этувчи, жамиятни соғломлантирувчи куч сифатида одамларни оилага янгича бир кўз билан қарашга ундайди. Отананинг бирламчи вазифаси-фарзандини жамиятга нафи тегадиган қилиб ҳаётга тайёрлаш, уни онгли ва хушёр шахс қилиб жамиятга қўшишдан иборат, *«Халқнинг ҳаракат қилиши, давлатдманд бўлиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хўрликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юкени тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши – болаликдан ўз ота-оналаридан олган тарбияга боғлиқ»*, -деб билади у⁸.

⁸ Соғлом авлод бизнинг келажакимиз: тўплам / Таҳрир ҳайъати: М. Муҳаммад Дўст, О. Мусурмонова, Т. Ризқиев ва бошқалар. – Т.:

Оилада ижтимоий тарбия самарадорлиги халкимизнинг турмуш тарзи, демографик ҳолатига боғлиқдир. Бу борадаги муҳим муаммо-Ўзбек оилаларининг кўп фарзандлилигидир. Чунки аҳолининг кўпайиб боришида, унинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида оиладаги серфарзандлик муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистонда никоҳдан ўтиш, оила куриш ҳолларининг юқорилиги ҳам оила сонининг кўпайишига, бу эса, ўз навбатида, туғилишнинг ўсишига боғлиқ. 1960 йилда республика бўйича оила аъзоларининг ўртача сони 4,7 кишини ташкил қилган бўлса, 1992 йилда-5,5, 1994 йилда 5,4 кишини ташкил этди⁹ 2000 йил маълумотларига кўра эса, оила аъзоларининг ўртача сони 5,2 кишидан иборатдир.

Мамлакатимизда 1998 йилнинг «Оила йили» деб эълон қилиниши ва шу муносабат билан оила манфаатларини таъминлаш борасида 1998 йилда амалга оширилган тадбирлар Давлат дастурининг қабул қилиниши ва амалиётга татбиқ этилиши, республикамизда оила, оналик ва болаликни ижтимоий муҳофаза қилиш, оила масалаларини илмий-амалий ўрганишда миллий ва диний қадриятларимизнинг аҳамиятига қатта эътибор берилиши бу борада қатта имкониятлар яратди. Бу имконият оила аъзолари маънавиятини юксалтиришга, оила аъзоларида ҳуқуқий ва тиббий онгни шакллантиришга, оилада соғлом турмуш тарзини яратишга хизмат қилмоқда. Айниқса, ёшларимизда оилавий ҳаётга бўлган ҳурмат ошмоқда.

Аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги мақомини оширишга қаратилган барча имконият ва саъй-ҳаракатларни бирлаштириш, уларнинг турмуш шароитларини яхшилаш, жамиятнинг янгилаанишида аёллар иштирокини кучайтириш учун шароит яратиш 1999 йилнинг устувор вазифаларидан бири бўлди. Шунинг учун ҳам 1999 йил «Аёллар йили» деб эълон қилинди.

Аёллар йили муносабати билан қабул қилинган Давлат дастури мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида,

Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2000. 272-бет.
Г.Хотамовнинг «Маърифатпарварлар армон» мақоласидан.

⁹Қаранг: Инсоний тараққиёт бўйича ҳисобот. – Т.: Ўзбекистон, 1995. 47 – бет.

бозор иқтисодиётини шакллантириш ҳамда жамиятнинг маънавий-маърифий асосларини мустаҳкамлашда аёлларнинг макоми, ўрнини мустаҳкамлашга қаратилди.

Ўзбекистон Президенти А.И. Каримов оила омилига, имкониятларига алоҳида тўхталиб: «Ватан туйғуси оилавий меҳрдан бошланади» деб, таъкидлаган эдилар.

Оилада ватан тарбияси муҳим аҳамиятга эгадир. Ватанга бўлган меҳр даставвал ота-онага, ака-укаларга, яқин қариндошларга, қўшниларга бўлган муносабатдан бошланади.

Табиийки, мустақилликка эришилган сўнги ўн икки йил янги қадриятларга ўтиш, ўзлаштириш ва бу қадриятлар асосида бошқача яшашдан иборат мураккаб жараёнларни бошдан ўтказиш даври бўлди. Биргина мадхия мисолини олайлик. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришига кўра, гимнлар ватан йўлида яқка-ёлғиз жонини тикиб, қурбон бўлган фидоий-қахрамонлар руҳига алков, бағишлов, яна ҳам аниқроқ айтадиган бўлсак, тантанали марсиядир. Табиийки, марсия айтиладиган пайтда арвоҳлар руҳининг ҳурмати учун одамлар ўз ўринларидан туриб, жўр бўлиб марсияни ижро этишган.

Узоқ йиллар мобайнида амалга оширилган кузатишлар, халқимиз тарихининг синчковлик билан қилинган таҳлили шундан гувоҳлик берадики, оилада ота-онанинг фарзандлар билан қанча кўп вақт бирга бўлиши, ўзаро мулоқотлар, ўргатилган билим ва касб-корлар меҳр туйғусининг шунча мустаҳкамланишига олиб келади. Меҳр тарбияси ўзбек оилаларида турли даражада эканлиги ўтказилган социологик тадқиқотлар ҳамда кузатувлардан равшан кўринади. Шу нарса эътиборга лойиқки, республикамиз турли ҳудудларида истиқомат қилувчи зиёлиларнинг (ўқитувчилар, врачлар, инженерлар, бошқарув тузилмалари вакиллари, олий маълумотли тижоратчилар) ўз фарзандлари билан бир кундаги мулоқотлари ҳажми ўртача 10-15 минут атрофидаги кўрсаткични ифодалаётганлиги таъвишланарли ҳолдир. Маълумки, ҳаётга эндигина кириб келаётган ўсмирда атроф-муҳит, одамларда юз бераётган ўзгаришлар борасида ҳар кунда ўнлаб саволлар, жумбокли ҳолатлар юзага келади. Ўсмир бундай саволларни вақт дефицити сабабли ота-онага бера олмаганлиги ва малакали жавобга эга бўлмаганлигидан

жумбоқларнинг ечимини тасодифий шахслардан, аксарият ҳолларда, ўз тенгдошларидан излашга мажбур бўладилар. Натижада кичик ёшдаги болалар, ўсмирлар ҳар томонлама тўғри, жамият ва шахс учун ижтимоий фойдали бўлган малакали жавобларга эга бўлмайдилар. Бунинг оқибатида эса ёшлар тарбияси муайян издан чиқиб, умумий ахлоқ, миллий анъаналар руҳига зид бўлган ҳолатлар юзага келади.

Тарбия тизимида оила таркиби, туғилажак фарзандларнинг ёш фарқлари ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Кўп йиллик кузатишлар, ҳуқуқий идоралар ҳужжатлари, вояга етмаган ёшлар томонидан қилинган жиноий хатти-ҳаракатлар, тартиббузарлик ҳолатларининг асл сабабларини ўрганиш шундан гувоҳлик берадики, оила муҳитида тинчликка, тотувликка, ўзаро меҳрга чанқоқ бўлганлик, ота-оналарнинг ўзаро адовати, ака-укалар ўртасидаги меҳрсизлик туфайли аксарият ёшларнинг жиноят кўчасига кириб қолишлари маълум бўлди. Ака-укалар ўртасидаги меҳрсизлик даставвал ота-оналарнинг ўз фарзандларига эътибор бермасликлари, бу ишга жуда кам вақт ажратишлари билан изоҳланса, иккинчи томондан эса, фарзандлар туғилишида бири ва иккинчиси ўртасидаги ёш фарқи масаласига халқимизда умуман аҳамият берилмаслиги ҳам жиддий масаладир. Руҳиятшунослик илми нуқтаи назаридан ўтказилган тадқиқотлар натижаларига кўра агар бола 1 дан 3 ёшгача бўлган вақтда иккинчи фарзанд туғилса, болалар ўртасида она ва отага эгалик қилиш, суюкли бўлиш, эркалик қилиш борасида бир қарашда кичик факт туюлса-да, аммо бу фактнинг онг ортида мужассамлашувига кўра жиддий ҳодиса-ўзаро рақобат ҳолати таркиб топади. Агар туғиладиган болалар ўртасидаги фарқ 4-5 ёш бўлса, катта фарзанд томонидан ўз укасини ҳимоя қилиш руҳи шаклланиб ўз ота-онасидан укасини қизганмаслик ҳолати таркиб топади. Бу билан эса, ака-укалар ўртасида жуда нозик бўлган меҳрнинг биологик омиллар орқали раҳна топишининг олди олинди. Халқимизда унчалик эътибор берилмайдиган, аммо меҳр туйғусига раҳна солувчи яна бир жиҳат – бу ака-укалар ўртасидаги ўзаро жанжаллар, муштлашувлар ҳодисасидир.

Ака ва ука ўртасидаги баҳслар агар вербал даражада, яъни фақат сўз талашишлар, фикр-қарашлар тортишуви тарзида

юз бериш билан чекланилса, меҳри туйғуси жиддий зарар кўрмайди. Мободо, бу баҳс мушт тушириш даражасига етгудек бўлса, кичикларнинг катталарга бўлган укалик меҳр илдизига жиддий зарба берилади. Шу нарса эътиборга лойикки, мушт урган томон меҳрини сақлаши мумкин бўлса-да, таёк еган томон ўз акасига нисбатан меҳр туйғусини теран ҳис эта олмай қолади. Яқин қариндошлар, эр ва хотин ўртасидаги муносабатларда зўравонлик қилиш, уриш ходисасининг нечоғли зарарли эканлиги боис, муқаддас китобимиз бўлган Қуръони Каримда ҳам зўравонлик қилмаслик, инсонни ўз яқинларига ва айникса хотинларга зинҳор-базинҳор қўл кўтармаслик зарурлиги тўғрисида алоҳида қайд этилади (Қуръони Карим, Ғошия сураси, 22-оят).

Халқимиз тарихидан улуг ва қудратли салтанатларнинг асосан ички омилларга кўра, оилавий тарбия муаммолари, оталар ва болалар, акалар ва укалар, опалар ва ака-укалар ўртасидаги меҳрсизлик, ўзаро нифоклар, яқдиллик руҳининг сустиғи сабабли завоқ топганлигини биламиз. Таассуфки, айни шу сабабларга кўра, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар, Темурийлар ва бошқа давлатлар инкирозга юз тутган эди. Шу боисдан ҳам юртбошимиз мамлакатдаги умумий барқарорлик бири-бирига боғлиқ ва тизимий хусусиятга эга эканлигини таъкидлаб, «агар оила соғлом ва мустаҳкам бўлса, маҳалла тинч ва ҳамжихат, агар маҳалла мустаҳкам бўлса, давлат осойишта ва барқарор бўлади», деб таъкидлаган эдилар (И.А. Каримов. Ўзбекистон республикаси Конституциясининг беш йиллигига бағишланган мажлисдаги табрик сўзидан, «халқ» сўзи газетаси 1997 йил 5 декабрь).

Оила барқарорлиги ва ватан салоҳиятини оширишда она омилнинг роли бекиёсдир. Дарҳақиқат, она муқаддас ва чексиз эъзоз, эҳтиромга муносиб зотдир. Халқимиз онага бўлган чексиз ҳурмати, самимий муҳаббати борасида кўпгина халқларга намуна бўларли анъана ва одатлар, маросимлар тизимида эга. Муштилар оналаримиз фарзандни ҳаётга келтирганидан сўнг то ўз вафотига қадар фақат жигарбанди тақдирини ўйлаб, унга омонлик, тинчлик, ризқ-рўз, баъақа тилаб яшаб ўтади. Оналарнинг фарзандларига яхшилик тилаб, Яратгандан паноҳ сўраши, ўзи емай боласига берувчилик, ўзи қиймай қийдириши,

Ўзи кўрмай ўтса-да, боласи кўришига орзумандлиги айни ҳақиқат ва чуқур таъзим, таҳсинга сазовордир.

Аммо бугун кун суръатлари, шиддаткор замон учун фарзандларнинг фақат микдоран кўп бўлиши, уларнинг соғомон юришини таъминлашнинг ўзигина етарли бўлмай қолди. Замона шу шиддаткор суръатларга хос ва мос юксак маърифатли, бунёдкор, тиниб-тинчимас авлодни тайёрлашни талаб этмоқда. Бу эса давлат ва жамият зиммасига, энг аввало, оилага, она омилига кўп нарсаларни боғлиқ қилиб қўймоқда. Онанинг максадлари, турмуш тарзи, ҳаёт мантиғи мазмунида давр руҳига мос бўлган тамойиллар, яъни фарзандларга таълим, тарбия беришни тубдан яхшилаш, уларга ёндашув услубларини ўзгартириш зарурлигини кун тартибига қўймоқда. Бу борада бугунги ҳолат манзараси ўзбек оилаларида турли даража ва кўринишларда бўлиб, уларни қуйидагича тавсифлаш максадга мувофиқдир.

1. Фарзандларини аниқ максадларни кўзлаб турли воситалар кўмагида ҳаётга фаол тайёрлавчилар тоифаси. Бу тоифага мансуб оилаларда она барча ўзгартиришнинг уйғунлаштирувчи ва йўналтирувчиси сифатида намоён бўлади. Фарзандлар ўз вақтида, аниқ белгиланган режа ва режим асосида мактабда ўқийдилар ёки университетларда танлаган ихтисосликларини пухта ўзлаштириш ишлари билан банд бўладилар. Режавий таълим кўшимча билим олишлар усули (репетиция, тўғараклар, уюшмалар) билан мунтазам равишда уйғунлаштирилади. Таълим олиш ҳолати ва мутахассисликни эгаллаш муаммолари оила муҳитида муҳокама этиб борилади, уйда дарс тайёрлаш катъий тарзда мунтазам амалга оширилади. Урф-одат ва анъаналарга меъёр доирасида рационал амал қилинади

2. Оила муҳитида тарбия, одоб-ахлоқ масалаларига таълим ишларидан кўра устунроқ аҳамият берувчилар тоифаси. Бундай тоифа вакиллари оилавий муҳитда тинчлик, осойишталик, ўзаро ҳурмат сакланиши, маҳалла-юртда мавқе-эътиборда бўлиш, анъана ва урф-одатларга катъий амал қилиш, уйдаги гап кўчага чиқмаслигига жиддий аҳамият қаратиб яшайдилар.

Бундай оилалар фарзандларнинг эртанги куни, уларни фаол ва бунёдкор шахс сифатида ҳаётга тайёрлашнинг аниқ режаларига эга бўлмасалар-да, ўз болаларининг жамиятга безарар бўлиб ўсишидан огоҳ бўлиб яшайдилар.

3. Оилада ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабатларда масофа мавжуд бўлган тоифа. Мазкур тоифага мансуб оилаларда ота ва она фарзандлари тарбияси ва таълим олиш савияси учун мактаблар масъул ва мажбур ҳисоблайдилар. Мактаблар ва бошқа таълим муассасалари билан ҳамкорлик қилмайдилар, ота-оналар мажлисларига келмайдилар. Фарзандларнинг ахлоқий ва маърифий ҳолатларини назорат қилмайдилар. Бундай оилаларда ҳар ким асосан ўзи учун яшайди.

Республикамиздаги ҳуқуқ - тартибот идоралари маълумотларига кўра, вояга етмаган ёшлар ўртасидаги тартиб бузарлик, жиноятчилик кўчасига кириб қолиш ҳолатларининг ўндан тўққиз қисми айни шундай тоифадаги оилалар муҳитида юзага чиқмоқда.

Мазкур таснифга кўра, биринчи тоифага мансуб оилалар миқдорининг бугунги кун талаблари даражасида фаол ортиб боришини таъминлаш ўта муҳимдир.

Оила муҳитида ота ва оналарнинг фарзандлар тақдири учун фавқулудда масъуллиги масаласи ривожланган барча мамлакатларда доимий равишда кун тартибда туради. Хусусан, Японияда ўтказилган тадқиқотларга кўра, ўзаро таниш аёлларнинг бир- бирлари билан учрашиб, ўтказадиган суҳбат, мулоқотлари мажмуида ўттиз фоизгача вақт ўз фарзандларининг ўқиш ва ишларидаги аҳволи, йигирма фоиз вақтни шахсий такомиллашув, яъни ўзлаштирган янги касб-корлари, ўқиган китоблари, кўрган фильмлари ҳақида ва фақат йигирма фоизгача вақтни таниш- билишларнинг маиший ҳолати, кайфиятлари, соғлиги, турмуш ўртоғининг муаммолари масалалари банд этар экан.

Таққослаш учун Ўзбекистон аёллари ўртасида Тошкент давлат маданият институти «социология» кафедраси олимлари томонидан ўтказилган тадқиқотда эса зиёли аёллар орасида 10

фоиз, тижоратчилар ўртасида 5-7 фоиз, кишлок аёллари орасида 3-5 фоизгина вақт фарзандларнинг таълим борасидаги ўзлаштиришлари аҳволига ажратилар экан. Айни чоғда, аёлларимиз суҳбатлари мажмуида 40 – 50 фоизгача вақт маиший ҳаёт ташвишлари, кўшниллар муаммолари, дугона ва таниш билишлар тақдири сингари масалалар таҳлилига бағишланиши аниқланди.

Бир карашда унча ижтимоий жихатдан аҳамиятли туюлмайдиган мазкур киёсий таҳлил оналарнинг ўз фарзандлари тарбияси, уларни катта ҳаётга мақсадли тайёрлаб бориш ишларидаги ўрнини, пировард натижада эса мамлакатнинг умумий тараққиёти ҳолатига бўлган бевосита ҳамда билвосита таъсирини белгилаб беради.

Истиклол шарофати билан мамлакатимизда оила институтига катта ижтимоий аҳамият бериб келинмоқда. Хусусан, 1998 йилнинг «Оила йили» деб эълон қилиниши мазкур масалага бевосита ва «Соғлом авлод», «Оналар ва болалар», «Обод маҳалла» йиллари мобайнида эса билвосита тарзда доимий эътибор қаратиб келинмоқда. Айниқса, 2003 йилда мамлакатимиз маҳаллаларини иқтисодий, ташкилий ҳамда маънавий обод этиш муносабати билан оилаларни ижтимоий ҳимоялаш тизими янада такомиллашиб, инсон шаъни ва ғурурига мувофиқлаштирилди, ўсиб келаётган авлод маънавияти ҳамда маърифий-интеллектуал камолотини таъминлашнинг ҳуқуқий, ташкилий-педагогик ҳамда ижтимоий жихатлари мустаҳкамланди.

Зухра Қодирова,
фалсафа фанлари доктори; профессор
Эъзоа Каримова,
социология фанлари номзоли, доцент

ЎЗБЕК МЕНТАЛИТЕТИ ВА ДЕМОКРАТИК ТАМОЙИЛЛАР

Ўзбекистон ўз олдига ҳуқуқий, демократик давлатни барпо этиш, фуқаролик жамиятини вужудга келтиришни олий мақсад қилиб қўйган. Унга эришишнинг ягона йўли демократияни чуқурлаштиришдир. Ҳар бир халқнинг ўз турмуш ва тафаккур тарзи, тарихий анъаналари, ҳаётга муносабати ва бошқа жиҳатларидан келиб чиқиб, ижтимоий-сиёсий жараёнларга, демократияга ўзига хос ёндашиш усули бор. Шу маънода, Президент И.А.Каримов: «Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Бунга асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясашга уринишлар зояга солинган, ҳатто, фожияли натижаларга олиб келади. Инқилобни гарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди»¹⁰, деганида демократияни жорий этишнинг умуминсоний тамойилларига мустаҳкам таянган ҳолда юртимизда ўзбекона ёндашувлардан ҳам кеиғ фойдаланиш, мавжуд имкониятлардан келиб чиқиш заруратини кун тартибига қўяди.

Дунё ҳамжамиятининг ҳозирги босқичида 1995 йил 16 ноябрда Париж шаҳрида ЮНЕСКО Бош Конференциясининг йигирма биринчи сессиясида қабул қилинган «Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси»нинг муқаддима қиемида шундай дейилган: «XXI аср бўсағасида Ўзбекистоннинг қиёфасини

¹⁰Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд, - Т.: Ўзбекистон, 1996. 8-9.-бетлар.

тинчлик ва осойишталик, сиёсий барқарорлик ва миллатлараро тотувлик, диний ҳамда мафкуравий бағрикенглик, маданиятларнинг уйғунлашуви, турли миллат ва элатларнинг жамият ҳаётида тенглик асосида иштирок этиши белгилайди. Инсон ҳуқуқлари ва демократия Ўзбекистоннинг миллий ва давлат манфаатларига, халқимизнинг эрксевар миллий тафаккур тарзи ва руҳиятига тўла мос келади¹¹.

Ижтимоий, иктисодий, сиёсий ва маънавий воқелик ҳодисаларига бугунги кун ёндашувлари ҳаётга янгича тамойиллар, меъёрлар доирасида иш тутишни такоза этмокда. Халқаро вазиятни соғломлаштириш янги дунё сиёсатининг асоси бўлиб қолмокда. Ижтимоий онг мазмунининг тобора инсоний моҳият касб эта бориши, шахс ҳақ-ҳуқуқлари барқарорлашаётганлиги, халқаро маконда меҳр-шафқат, бағрикенглик, одамийликка доир умумпланетар майлнинг кучайиши жамият, жамоа ва шахс маънавиятида янгиланиш жараёнларини амалга ошириш билан бевосита боғлиқдир. XX аср сўнгига келиб, инсоният ўз қазоси ҳам, ўз даъвоси ҳам ўз қўлида, реал сазй-ҳаракатларида, тафаккур тарзида эканлигини тўла англаб етди. Дунё ўз-ўзини асраш инстинктини ишга солиш тараддудини кўрмокда.

Ўзбекистон ялпи янгиланишлар жараёнини икки узвий ўзаро боғланган йўналишларда амалга оширишга киришди. Биринчиси, мамлакатнинг ички дунёсида, яъни иктисодиёт, маънавият, сиёсат, турмуш тарзида, халқ характери ва менталитетида режавий асосларда амалга оширилаётган янгиланишлар мажмуидан иборат бўлса, иккинчи йўналиш, халқаро ижтимоий муҳит манзарасини такомиллаштириш, яъни қарама-қарши кучлар ўртасидаги зиддиятларни барқарорлаштириш, коллизия муҳитидан муроса, ҳамкорлик муносабатлари, тинчлик маданиятига ўтиш, миллатлараро, давлатлараро, конфессиялараро толерантлик муносабатларини чуқурлаштириш, инсониятга умумий ҳаф туғдирувчи терроризм, нарқобизнес, экстремизмга қарши халқаро ташкилот

¹¹ Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси. ЮНЕСКО. 1995 йил 16 ноябрь, Париж.

тузилмаларига асос солиш ва бошқа фаолиятлар мажмуидан ташкил топади¹².

Жамият тарихи - моҳият - эътиборига кўра, кишилар ўртасидаги муносабатлар тарихидан иборат. Тарихий тараққиётнинг ҳар бир даврида таркиб топган ижтимоий-иктисодий ва сиёсий тузум эса жамиятни ташкил қилган шахслар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатларни шакллантиради ва идора қилади. Шу сабабли, ҳар бир шахснинг жамиятда тутган ўрни, мақсади, манфаатлари, тузум томонидан унга берилган эркинлик даражалари каби масалалар ўзига хос ижтимоий муаммоларни ташкил этади.

Бугунги кунда жамиятимизда вужудга келган шароитда толерантлик тушунчаси, биринчи навбатда, демократик жараённинг пойдевори сифатида олиб қаралади. Бунда бир қанча мураккаб назарий саволлар туғилади. Уларнинг энг жиддийлари қуйидагилардир: демократик дунёқараш моҳиятининг ифодаси сифатида олиб қаралганда, толерантлик – ҳамма нарсага нисбатан сабр-тоқатли бўлишни назарда тутадими? Зеро, ҳар нарсага тоқат қилиш, демократиянинг қулашига олиб келиши мумкин. Агар толерантлик маълум маънода сабрсизликни ўринли деб топса, унда у ўз-ўзини инкор этаётган бўлмайдами? Бу саволга тўлиқ жавоб топиш учун қилинган уринишларнинг барчаси мантикий, қониқарли ечими топилиши мумкин бўлган зиддиятларни юзага келтирмоқда.

Толерантлик (лотинча *tolerantia* – сабрлик, тоқатлик) – ўзга ҳаёт тарзи, нуқтаи назар, ғоялар ва эътиқодларга тоқатлик, бағрикенгликдир¹³.

Россияда нашр этилган социологик луғатда эса, толерантликка қуйидагича таъриф берилади: а) ёт одамнинг

¹²Жўраев Н. Ўзбекистонда янгиланишлар концепциясининг яратилиши, эволюцияси ва амалиётда қўлланиши. Сиёсий фанлар доктори илмий даражасини олиш учун илмий маъруза тарзида ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2001. 4 – бет.

¹³Марк Ноттурно. Толерантность, свобода и истина: фаллибализм и открытие «закрытых обществ» //Ижтимоий фикр. 1998, 2. – сон . 89-бет.

турмуш тарзи, хулқи, урф-одати, хиссиёти, фикри, ғояси, эътиқодига чидамлиликл билан ёндашув; б) ноқулай омилларни сезмай қолиш натижасида содир бўлган ҳодисаларга бағрикенгликл билан ёндашув; в) ноқулай, номақбул хиссий омиллар таъсирига ҳам чидам билан ёндашув¹⁴.

Маълум бўлишича, толерантлик тушунчасининг адекват (мос) изоҳини англаш учун, унинг конкрет контекстдаги маъносига эътибор қаратиш керак. Динлараро муносабатлар тизимида толерантлик бир маъно қасб этса, ғоявий фронтда ўзгача маънони англатади. Илм-фан соҳасида толерантлик муаммоси эътиборга молик масаладир. Турли қарашлар ва фикр-мулоҳазаларнинг аралашиб кетиши фожевий оқибатларга олиб келиши мумкин. Айтайлик, динлар ва идеологиялар бир хил маъноли ечимга эга бўлмаган саволларга ўзига хос жавоб топа олса, илм-фанда бир саволга иккита, бир-бирига зид жавоб топиш номаъқул ҳодисадир.

Турли хил менталитет ҳамда турли шаклдаги толерантликка адекват ечим-муносабат топилган тақдирда жамиятда шундай ижтимоий ва сиёсий муносабатлар шаклланадики, улар демократия, барқарорлик ва фаровон ҳаёт гарови бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий ва маданий хилма-хилликка нисбатан, индивидуал ҳамда ижтимоий муносабат шакли сифатида, шунингдек, ўзга фикр, эътиқод ва юриш-туриш услубига нисбатан сабр-тоқатлиликл шакли сифатида толерантликка - маданиятликл, сиёсий етукликнинг асосий аломати деб қарашимиз мумкин.

Толерантлик мурасага келиш ва можароларни ҳал қилишнинг муҳим шартидир. Сабрсизлик инсониятни жаҳаннамга етаклайди. Бироқ толерантликнинг табиати қандай?

Тарихдан маълумки, толерантлик турли хил дунёқарашлар асиосида юзага келган ҳамда диний урушлар учун замин яратаётган можароларга маънавий (жисмоний эмас) акс таъсир тарзида вужудга келади.

¹⁴Российская социологическая энциклопедия. – М.: Наука, 1998. С.278.

Давлат микёсидаги толерантлик ҳар қандай ижтимоий ҳодиса ва хатти-ҳаракатга нисбатан сабр-тоқатли бўлишни қонуний деб топмайди. Толерантликка давлат микёсида қонуний тус берилиши, демократик бошқарув шаклининг ўрнатилиши учун зарур шарт-шароит яратади.

Бугунги кунда кучли эҳтирос билан тарғиб қилинаётган толерантлик – ўзга халқ, динга мансуб кишиларга нисбатан ҳамдардлик билдириш ёки маълум давлатда инсон ҳуқуқларини поймол этиш ҳолларини аниқлаш билан чегараланиб қолмоқда. Бундай эмпирик ёндашув толерантсизликнинг дискриминация тушунчаси билан аралашиб кетишига олиб келади. Толерантлик ижтимоий ҳаётнинг ижобий яхлит ҳодисаси сифатида қаралишни талаб этади. Ана шу яхлитликни тушуниш орқали, том маънодаги толерантликка эришиш мумкин дир.

Бизнингча, толерантлик – маънавий бурч, сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж бўлиб, турли маданиятларни, ўзини ифодалашни ва инсон индивидуаллигини намоён қилишнинг хилма-хил усулларини ҳурмат қилиш, қабул қилиш ва тушунишни англатади. У ён бериш ёки хушомад эмас, балки инсоннинг универсал ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини тан олиш асосида шаклланган фаол муносабат, юксак маданият ва ахлоқ ҳисобланади. Толерантликни намоён қилиш ижтимоий адолатсизликларга нисбатан сабр-тоқатли муносабатда бўлишни, ўз эътиқодидан воз кечиб, бошқалар эътиқодига ён беришни аниқламайди, балки толерантлик ҳар ким ўз эътиқодига амал қилишда эркин бўлиб, бошқаларнинг ҳам бу ҳуқуққа эгаллигини, ҳар бир одам ўз алоҳидалигини сақлаб қолишга ҳақлилигини ва бир кишининг қарашларини бошқаларга мажбуран сингдириш мумкин эмаслигини тан олади. Толерантлик – бу на тутуруксизлик, ва на ижтимоий эклектикадир; толерантлик – бу хилма-хиллик, ўзгача фазилат, ҳамда хусусиятларни бир бутун борлиқнинг ажралмас, муҳим қисми сифатида чуқур аниқлашдир. Сабрсизлик – бу ижтимоий ҳаёт ҳақиқатини назар-писанд қилмасликдир. Дискриминация – бу иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий фаолиятни, ҳуқуқларни чеклаш сиёсатига мойил хусусиятларни сунъий равишда ёйиш, бегона субъектларни сиқиб чиқариш, таҳқирлашдир. Дискриминация субъектив хоҳиш-истакка

асосланган бўлиб, унда қарор топган ахлоқий кадриятлар тизимида имтиёзлар маълум субъектнинг ихтиёрида бўлади¹⁵.

Толерантликни намойиш этишнинг ўз механизми мавжуд. Ҳар бир фуқаро ўзга субъект иззат-ҳурматини жойига қўйиш орқали шахсий кадр-киммати, мавқеини аниқлайди ва шу орқали ўз сиёсий маданиятини белгилайди.

Универсал тартиб-қоида ва тамойилларни ўзлаштирган ҳамда уларни адолатли деб тан олган фуқаролар сони қанчалик ортса ва бу тамойиллар ўзаро фаолиятда ўз аксини топса, омма онгида сиёсий маданият тушунчаси шунчалик тез қарор топади ва дискриминация ўз-ўзидан барҳам топади.

Ижтимоий дискриминация шароитида индивид ўз мавқеининг мезонларидан беҳабардир. Бу муаммонинг ахлоқий томони ҳам мавжуд: ижтимоий мавқе, обрў-эътибор оилада ўқитилмайди, таълим тизимида ҳам шакллантирилмайди. Натижада, фуқаро ўз табиий ва ижтимоий тафовутидан келиб чиққан ҳолда ҳулоса қилади ва шунга қараб иш кўради. Бир-бирини «табиат маҳсули» сифатида қабул қиладиган инсонлар ҳеч қачон ўзларининг мазмун-моҳиятини «фаҳмламайдилар». Табиийки, бу инсонлар олдида толерантлик муаммоси кўндаланг турмайди. Бу муаммо индивид шахсий универсал табиатини «пайқаб қолган» тақдирдагина кўтарилади¹⁶.

Дунёвий жамиятда толерантлик, туб тамойилларнинг трансцендентал соҳасини эътироф этиш натижасида ҳақиқатга айланади. Мазкур тамойиллар асосида, яшаш шароити, касбий фаолияти, маданий анъаналарнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқувчи, этник ва миллий хусусиятлар, ижтимоий дунёқарашдаги фарқлар қабул қилиниши мумкин. Ушбу ҳолда толерантлик, бир томондан, ижтимоий стратегия умумийлигининг оқибати бўлса, иккинчи томондан, юксак маданиятнинг натижасидир. Бирок анъанавий жамият учун, инсоннинг ўз ҳис-туйғулари ва манфаатларининг

¹⁵Скворцов Л.В. Абсолютная истина и толерантность. Человек: образ и сущность. – М.: Акад.наук, 1998. С. 11.

¹⁶ўша манба. 12 – бет.

трансцендентал тамойилларига бўйсундиришга кодирлиги муаммоси юзага келади¹⁷

Халкнинг етук миллий онги, юксак маънавиятга эришиши ҳар қандай тараққиётнинг бош мақсадларидандир. Инсоният тарихий тараққиёти бу ҳақиқатни ҳар қадамда исботлаб келмоқда.

Ўзбек халқининг юксак маънавияти ўта вазминлик, сабр-тоқатлилик, инсонпарварлик фазилатлари билан ўзига хос тарзда намоён бўлади.

Қайд қилиш керакки, академик Э.Ртвеладзе Кушонлар давлати тарихига тўхталиб, кушонлар даврида турли хил диний эътиқодлар ва кавмлар вакиллари тинч-тотув, аҳилликда яшаганини, толерантлилик (сабр-тоқатлилик) Шарқда жуда қадимдан мавжудлигини, Марказий Осиё жамияти ҳозир ҳам ўзининг бу хусусиятини, асосан ўзгартирмасдан сақлаб қола билганлигини, бу ҳодиса сиёсий рақиблар фикрларига хайрихоҳлик, тушуниш ва сабр-тоқат билан муносабатда бўлиш илдишлари ва омиллари ҳақида фикр юритади. Ртвеладзе томонидан амалга оширилган илмий таҳлил кўламининг теранлиги ва асослилигини тан олган ҳолда қайд этиш зарурки, толерантлик моҳият-эътиборига кўра, фақат «мослашувчанлик»нинг ўзигина эмасдир. Толерантлик кўп қиррали ва мураккаб таркибий тизим ифодасидир.

Айни чоғда, толерантлик ижтимоий муносабатлар ҳосиласи сифатида жамиятнинг муайян маданий-тарихий ҳолатига мувофиқ ҳодисадир. У жамият образининг тимсоли бўлиб, шу жамиятга хос менталитет, инсоний меҳр-оқибат, ҳурмат, муҳаббат, бағрикенглик даражаларини ўзида акс эттиради

Толерантлик хусусиятини ўрганишда миллий анъаналарга, миллий кадрларга ва миллий маданиятга эътибор бериш лозим.

Халқимиз толерантлиги Ўзбекистонда миллий ҳамжиҳатлик руҳини тарқиб топтирди. Турли миллат вакиллари

¹⁷Скворцов Л.В. Абсолютная истина и толерантность. Человек: образ и сущность. – М.: Акад.наук, 1998. С. 17.

Ўзбекистонни ўз ватани деб ҳис эта бошлаб, миллий маданияти, санъати, диний муносабатлари ва эътиқодини намойиш этишда кенг имкониятларга эга бўлдилар. Ўзбекистонда иш юритаётган 80 дан ортик миллий-маданий марказлар ва уларнинг фаолиятлари ана шундан далолат беради.

Президент И.А.Каримов мамлакат фуқаролари бирлигини таъминлаш ва турли миллатлар ўртасидаги муносабатларни барқарорлаштиришнинг сиёсий, ижтимоий ҳамда маънавий жиҳатлари хусусида гапирар экан: «Ўзбек халқи руҳининг тикланганлиги, миллат маънавий-ахлоқий идеалларининг шаклланиши чуқур миллийлик билан умуминсонийлик чамбарчас боғлиқ бўлган ҳодисадир. Ўзбекистонда яшаётган халқлар ўзига хослигини йўқотмаган ҳолда, умуминсоний руҳиятга, хулқ-атвор фалсафасига эга бўлмоқдалар. Бу эса мустақиллик йиллари мобайнида миллатлараро тотувлик манбаи бўлиб келган ягона маънавий-руҳий негизни вужудга келтирди»¹⁸, - деган эди.

Миллий маданият - «ўзбекчилик» болаларимиз томонидан стихияли, тарқоқ ҳолда ўзлаштирилмайди, балки бу жараён жамият, қишлоқ, маҳалла ва бошқалар томонидан боланинг ўз миллати вакили ролида чиқиш фаолиятида назорат қилинади, тузатишлар киритилиб борилади. Бу - «хар бир кишидан талаб қилинувчи функция, маъқулланган хулқ-атворнинг меъёрга етказилган намунаси»¹⁹ Демак, ўзбек боласи томонидан «ака», «ука», «ўғил», «қиз», «жиян», «маҳалладош» ва бошқа миллий ролларнинг ўзлаштирилиши унинг ижтимоийлашуви ва одоб-ахлоқ, миллий ва миллатлараро мулоқотнинг маданий меъёрларининг ўзлаштирилишини ҳам ўз ичига олади. Кенг маънода эса, миллий ролларни ўзлаштириш ўз ичига (социаллашув) турли йўналишлардаги ижтимоийлашувни, миллий ахлоқ меъёрларини сингдиришни ижтимоий ҳаётга тайёргарлик жараёнларини ҳам англатади.

¹⁸Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1998. 12 – бет.

¹⁹Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии. //Социология сегодня. Проблемы и перспективы. - М.: Наука, 1965. С.36.

Миллий ўзликни англаш халқ маънавий тараққиётининг муҳим таркибий қисми бўлиб, унинг ўз маданий мулкига ворислик ҳукукини мустаҳкамлайди.

Миллий ўзликни англаш шахснинг бошқа миллатларга бўлган муносабатида, нафақат ўз миллатининг меросига ва маданий бойликларига, балки бошқа халқлар маънавий бойликларига ҳам самимий муносабатини ифода этади. Ўзликни англаш, айна миллатга хос хусусиятларни идрок этиш, ҳар бир халқнинг ижтимоий озодлиги тимсолидир.

Миллий кадриятлар демократиянинг ривожланишида муҳим ўринни ташкил этади.

Ўзбек менталитетининг негизини ифодаловчи ўзбек халқи фазилатлари туркуми, толерантликнинг намоён бўлиш омили ҳисобланади. Масалан, ҳаё, ибo, катталарга ҳурмат, кичикларга иззат, меҳмондўстлик, ота-онани улуғлаш, ўз манфаатини устун қўймаслик, ўзгалар ҳаракатига тоқат каби фазилатлар толерантликнинг намоён бўлишини таъминлайди.

Толерантлик ўз миллатини бошқалар томонидан камситилишига йўл қўйиш эмас. Бу туйғу кишиларни шунчаки олийжаноб қилиб қўймайди, балки унинг ҳулк-атворини, ахлоқини, сиёсий ва маънавий поқлигини, бурчга, ўз халқига ва унинг муқаддас нарсаларга бўлган муносабатини кўп жиҳатдан белгилаб беради. Булар инсонда бағрикенглик, ҳотамтойлик, байналминаллик туйғуларини уйғотади. Одамшавандалик, орият, ҳалоллик, камтарлик фазилатларини кучайтиради. Ўз кадр-кимматини билиш туйғуси ривожланган киши, одатда, ўзгаларга хайрихоҳ, сезгир, меҳрибон бўлади.

Биз ўзимизга, бошқаларга ҳурмат билан муомала қилаёпмизми, уларга муносабатимиз қандай, дея савол беришимиз даркор. Биз бошқа одамларнинг сўзларига эътибор беришимиз, шунга ўзимизни мажбур қилишимиз ва уларни тушуна олишимиз лозим. Бошқаларга ҳурмат билан қараш, уларнинг мавжудликларини тан олишгина эмас, балки уларга кулоқ солиш, улар билан мулоқотга киришиш, ҳурмат қилиш ва

хатто, уларни юқори баҳолай олиш ва севиш (нима учун шундай қилмаслигимиз керак) ҳамдир²⁰.

Президентимиз И.А.Каримов ҳар бир ижтимоий жараёнга тизимий йўналганликка эга тушунча сифатида қарайди. Унинг "Ўзбекистон XXI асрга интиломқда" номли асариди: "6-устувор йўналиш - жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз худудий яхлитлигини таъминлашдан иборат",²¹ - дейилади.

Жамиятимизнинг турли жабхаларига демократия тамойилининг тобора чуқурроқ сингга бориши давлат бошқарувининг турли жабха ва даражаларида раҳбарий сиёсатни амалга оширишда демократик тартиботларни сингдириш ҳамда ўзбек менталитетига мустаҳкам таяниб иш юритишни кун тартибига қўяди.

Менталитет халқнинг тарихий-маданий тажрибаси маҳсулидир. Менталитет, ўз моҳиятига кўра, ижтимоий муносабатлар ҳосиласи сифатида жамиятнинг ижтимоий-тарихий ҳолатига мувофиқ ҳодисадир. У жамиятнинг ўзига хос образи, реал ифодаси бўлиб, шу жамиятга хос бўлган жамики хоссаларни ўзида яққол ифодалайди.

Менталитет жамиятнинг ўзига хос миллий-маънавий мафкуравий қуроли ҳамдир. У жамиятни ичдан идора қилишнинг қулай воситаси сифатида ҳамма давр ва маконда салтанатлар ва ҳоконлар, хонликлар ва амирликлар сиёсатининг муҳим жабҳаси сифатида аҳамиятли бўлган.

Миллий мустақиллик туфайли жамият ҳаётининг барча соҳаларида аста-секин амалга оширилаётган покланиш, биринчи навбатда, маънавий ҳаёт борасида тобора ойдинроқ кўзга ташлана бошлади. Ёш авлодни ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллатпарварлик руҳида тарбиялаш, миллий гурур туйғусини кучайтириш, уларда иймон, виждон, ҳалоллик,

²⁰Федерико Майор. Қелажак хотираси. — Т.: Ўзбекистон, 1996. 160 — бет.

²¹Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. — Т.: Ўзбекистон, 1999. 23 — бет.

поклик, меҳнатсеварлик, ишбилармонлик сингари хислатларни шакллантириш, таълим-тарбия борасида миллий, умуминсоний, исломий анъаналар ва қадриятлардан кенг ва унумли фойдаланиш, ҳар бир фуқарони мустақилликнинг онгли фидойисига айлантириш ҳозирги куннинг асосий максадидир. Иймони, эътиқоди, умуман олганда, том маънодаги инсонийликни таъминловчи барча омиллар калбида чуқур томир отган фуқароларга эга мамлакатгина мустақил ва барқарор ривожлана олади.

Шунинг учун халқ менталитетини ўрганиш ва ундан келиб чиқиб иш кўриш Ўзбекистон мустақиллигининг маънавий асосларини мустаҳкамлаш вазифалари билан боғлиқ равишда тадқиқот олиб бориш ҳозирги кундаги долзарб вазифадир.

Дарҳақиқат, тарих тақозоси билан Марказий Осиёдаги давлатлар: Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистонда аҳолининг таркиби азал-азалдан кўп миллатли бўлиб келганлигини ҳисобга олган ҳолда, бу ҳудудда тинчлик, осойишталик, миллат ва элатларнинг ўзаро ёрдам, тотувлик, ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш муҳим бўлиб, ҳам сиёсий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Шу боис, бу давлатлар миллий сиёсатни ниҳоятда чуқур, атрофлича ўйлаб олиб боришлари, пишиқ ва етук миллий сиёсат концепциясини ишлаб чиқишлари ва уни ҳаётга тадбиқ этишлари зарур. Бу борада Марказий Осиё халқларининг урф-одатлари, миллий анъаналари, тарихий-жўғрофий шарт-шароитлари, миллий феъл-атворлари ва ҳоказо менталитетини ҳисобга олиш лозим. Бундай ёндашув ҳар бир миллат вакилларида ўзаро ва миллатлараро толерантликни шакллантиришнинг муҳим ижтимоий-сиёсий негизини, асосини ташкил этади.

Толерантлик - халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни яхшилашга, ҳар бир халққа ўзини шу мамлакатнинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлишига, унинг ваколатли ва масъулиятли субъекти деб ҳис қилишига ҳам имкон беради. Толерантлик ҳамиша миллатлар ва элатларнинг ўзаро муносабатлари жараёнида шаклланиб, мазкур муносабатлар тизимининг мазмунига кўра ижтимоий таъсир кўламларини белгилайди. Бу

эса жамиятнинг барқарорлиги, ҳар бир миллат ва элатнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий ривожига катта таъсир кўрсатади.

Толерантликсиз минтақалардаги, бутун дунё ҳамжамияти миқёсидаги халқаро ва регионал муносабатларга тааллуқли бирорта масала ҳам ижобий ҳал этилиши қийин.

Ҳозирги вақтда шу нарса тобора яққол кўзга ташланмоқдаки, иқтисодий, ҳарбий, сиёсий, ижтимоий, маънавий, ахлокий муаммоларни ҳал қилишга тўсик бўлиб турган нарса - толерантлик омилларининг етарли даражада ривожланмаганлиги, унинг муайян мамлакат учун ҳам, шунингдек, бутун дунё ҳамжамияти учун ҳам моҳияти ва аҳамиятини назар-писанд қилмасликдир.

Тоталитар тузум даврида халқларнинг маънавиятидан узиб қўйиш борасида пухта режалаштирилган сиёсат юргизиб келинди. Халқларни ўзлигидан бегоналаштириш сиёсати турли шаклларда амалга оширилди.

Ҳозирги замоннинг илғор кишилари Президентимиз И.А.Каримовнинг «...Тарихни можаролар ва адоват эмас, балки халқлар ўртасидаги ҳамкорлик ва ишонч олға ҳаракатлантиради»²², - деган фикрларига қўшиладилар.

Миллатлараро, минтақавий, кенг камровли муаммоларни ҳал қилишнинг, инсониятни ҳалокатлардан қутқаришнинг, унинг муносиб ҳаёт кечирishiни таъминлашнинг зарур шарти - миллатлар, элатларнинг, мамлакатлар, уларнинг вакиллари бўлган давлатларнинг ҳудудий, ҳарбий, иқтисодий асосларда эмас, балки уларнинг бирлашуви, ҳамкорлигидан иборат эканлиги тобора кўпроқ ҳис қилинмоқда. Бинобарин, бу ижтимоий тарихий зарурат барча даражадаги миллатлараро муносабатларни меҳр-шафқат, ҳурмат, бағрикенглик, кенг феъллик асосларида шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат бўлиб, улар том маънода талкин этилганда инсонпарварлик моҳиятининг асоси бўлиб қолади. Бундай ҳамкорлик, бирлашиш инсониятга хос бош хусусият, яъни интеграцияга интилиш ҳаракатининг маҳсулидир.

²²Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. 600 – бет.

Толерантликнинг муросачилик ва ҳамкорлик хусусияти мамлакат ички ҳаётида ҳам, ташқи сиёсатида ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Муросасозлик расмий талаб, қасам, муросасизликни катъий таъқиқлашга айланади. Шу жойдан сиёсатга ўтиш юз беради. Толерантлик талаби биринчи галда шахснинг ўзига нисбатан кўлланади, чунки ўз маслақ-қарашларингизни ҳимоя қилишингиз шарт. Шу аснода, толерантлик ҳис-туйғулар жараёнида эмас, изчил фикрлаш натижасида, нафақат маънавият, балки ҳуқуқ доирасида шаклланиб боради. Жумладан, одамлар мамлакат фуқаролари ўртасидаги инсоний муносабатлар қанчалик илик бўлса, халқ ва умумдавлат манфаатлари йўлида бирлашиб, муаммоларни ҳал этишда яқдил фаолият кўрсатса, вазифалар олдида масъулияти чуқур ҳис қилинса, толерантликнинг мамлакат ички ҳаётида амал қилиши учун шарт-шароит яхшиланади.

Жамиятимиз туб янгиланишни ўз бошидан кечираётган бир пайтда амалга оширилаётган ислохотларда аҳолининг кенг қатлами, барча ижтимоий, диний, миллий ва ёш гуруҳларининг иштирок этиши уларнинг самарадорлигини оширишнинг муҳим шартидир. Айнан шу сабабли ҳар бир фуқаронинг жамият ҳаётидаги ижтимоий фаоллигини ва бағрикенглигини кучайтириш йўллари таҳлил қилиш алоҳида аҳамият ва долзарблик касб этади. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, конструктив яратувчан фаолиятга йўналтирилган, сифат жиҳатидан мутлақо янги турдаги ёшларни шакллантириш эҳтиёжи туғилди. Миллатлараро низолар, шунингдек халқаро террорчилик кенг ёйилган бир шароитда бу масала ниҳоятда муҳим аҳамиятга эгадир. Ёшларнинг ижтимоий фаоллиги ва бағрикенглигини ривожлантириш масаласи фуқаролик жамиятини куриш нуктаи назаридан ҳали тадқиқ этилмаган, шунингдек, уларнинг ўзаро боғлиқлиги тадқиқотчилар нуктаи назаридан четда қолмоқда.

Зеро, ижтимоий фаоллик ва бағрикенглик ҳуқуқий онг шаклланишига оид фундаментал тушунча бўлиб, фуқаролик жамиятининг муайян меъёрларига мос келади.

Республикамызда амалга оширилаётган ислохотлар ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳалари – иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавият соҳаларини қамраб олди. Мазкур жараён

давомида нафақат ютуқлар, айна пайтда муайян муаммолар, зиддиятлар ҳам кузатилмоқда. Ана шундай муаммолардан бири жамиятимиз айрим қатламларининг янги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муҳитга кириб боришда ўз бошидан жиддий қийинчиликларни кечираётганлиги билан боғлиқ. Бу эса нафақат жамиятимиз ҳар бир аъзосининг ижтимоий-иқтисодий мақомини, айна пайтда оммавий онғни ўзгартиришга оид объектив заруратни ҳам англатади. Онгдаги ўзгаришлар кадриятларнинг қайта англаш, жамият ҳаётидаги меъёрларга нисбатан янгича қарашларни шакллантириш каби масалаларни қамраб олади. Ёшлар муаммолари, уларнинг жамият ҳаётидаги роли умумжаҳон аҳамиятига эга. “Оталар ва болалар” ўртасидаги муносабатлардаги зиддиятлар барча мамлакатларда, ҳатто энг ривожланган давлатларда ҳам кузатилади. Бу масала, айниқса, Ўзбекистон учун муҳим аҳамиятга эга, зеро, 28 ёшгача бўлган ёшлар аҳолининг 60 % ни ташкил этади. Ёшларнинг иқтисодий манфаатдорлиги уларнинг янгиланаётган ижтимоий муносабатларнинг тўлақонли аъзосига айланиши, жамиятнинг ижтимоий тузилмасида муҳим элемент сифатида шаклланиши жараёнидаги муҳим омилдир.

“Ёшлар” тушунчасини биз 14 ёшдан 28 ёшгача бўлган, ижтимоий етуқликнинг шаклланиши, ижтимоийлаштириш даврини (яъни жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий муносабатларига тўлақонли равишда кириб бориш) ўз бошидан кечираётган ижтимоий-демографик гуруҳга нисбатан қўллаймиз. Ёшларнинг ижтимоийлашуви жараёни ўз ичига зарурий равишда ёшларнинг жамиятга қўшилиши: уларнинг ижтимоий ва иқтисодий муносабатларга мослашуви ҳамда ижтимоий тараққиёт бунёдкорларининг яшариши каби элементларни қамраб олади. Биринчиси - авлодлар ўртасидаги ворисийликнинг, ижтимоий тараққиётнинг узлуксизлиги ифодасидир. Яшариш эса ёшларнинг янгиликка интилувчанлиги, ижтимоий тараққиётнинг янгиланиши ифодасидир.

Ёшларнинг жамиятдаги аҳволини тавсифлаб, қайд этиш мумкинки, ёшлар билан жамиятнинг ўзаро муносабатини икки хил нуқтаи назардан кўриб чиқиш мумкин. Бир томондан, бу ёшларнинг ижтимоий муносабатларга таъсири бўлса, иккинчи

томондан, мазкур муносабатларнинг ёшларга таъсиридир. Бошқача айтганда, ёшларнинг ижтимоийлашуви қай тарзда умуман ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатади, иккинчи томондан, ёшлар ана шу муносабатларга кириб бориб, унинг таъсири остида ўзгариши қаби масалалар. Ана шу икки жиҳат жамият ҳаётининг барча даврларида муҳим ўрин эгаллайди, аммо ижтимоий муносабатлар ислоҳ қилинаётган, ўзгараётган бир даврда улар янада муҳим аҳамият касб этади.

Ёшлар аҳолининг аксарияти ҳали қатъий ижтимоий ва иктисодий мақомга эга бўлмаган, жамиятда барқарор ўрин эгалламаган ижтимоий қатламидир. Шу туфайли улар бошқа ижтимоий тузилмага кириб борар экан, унда ўзгаришлар келтириб чиқариши мумкин. Иккинчи томондан, жамият ёшларга таъсир кўрсатар экан, уларнинг қадриятлари ва устуворликларини ўзгартиради, ижтимоий тузилмага мослашишга мажбур қилади. Ушбу жараёнлар айниқса иктисодий ислоҳотлар даврида кучаяди. Ёшларга хос бўлган радикализм, муросасизлик, кўп нарсаларни ўзгартириш истаги жамиятдаги ислоҳотлар учун қулай психологик муҳит яратади. Ёшларнинг жамият ижтимоий тузилмасига кириб боришининг ўзига хос жиҳатларини таҳлил қилишдан аввал, ушбу тушунча хусусида тўхталсак.

Жамият тизим сифатида ўзаро боғлиқ тушунчалардан иборат. Бу – ижтимоий институтлар, ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий қатламлар ва ҳоказолардир. Шу муносабат билан фуқаролар – жамият аъзолари бирлигини кўриб чиқар эканмиз, уни турли мезонлар асосида тизимлаштириш мумкин. Ёки бирликни, энг аввало, ёш гуруҳлари яхлитлиги сифатида кўриб чиқиш, ёки жамият таркиб топган ижтимоий қатламларни уларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги ўрни асосида таҳлил қилиш керак ва ҳоказо, аммо амалда ушбу элементларнинг биронтаси “соф” ҳолда мавжуд бўлмайди. Масалан, ёшига кўра ажратилган муайян ижтимоий гуруҳнинг аъзолари муқаррар равишда ижтимоий жараёнларга нисбатан умумий қарашларга эга ва табиийки, бир-бирига интилади. Катта ёшдаги одамлар эса ижтимоий жараёнларни баҳолашда асосан консерватив бўлиб, уларнинг ҳаётини нуктаи назари шу билан баҳоланади. Иккинчи томондан, умумий манфаатлар асосида бирлашган

жамият аъзолари ёш жиҳатидан бир-бирларига тенг бўлиши мумкин. Шундан келиб чиққан ҳолда, ёшларни ўхшаш ижтимоий–руҳий хусусиятларга эга ижтимоий-ёш гуруҳи сифатида кўриб чиқиш мумкин.

“Фуқаролик жамияти” тушунчаси қонун устуворлиги, одамлараро муносабатларда ҳуқуқ устуворлиги, фуқароларни жамият ҳаёти билан боғлиқ қарорлар қабул қилиш жараёнига фаол жалб этиш жараёнини кўзда тутади. Ҳозирги кунда геосиёсий нуқтаи назардан сиёсий, ижтимоий ҳаётнинг асосий жиҳатларидан бири турли манфаатларни кўзловчи одамлар ўртасида ўзаро тушунишга эришишдир. Манфаатлардаги принципал фарқлар турмуш тарзи, кадриятлар, нуқтаи назарлар, қарашлар, маданият, тарбия ёки тарих, анъанадаги фарқлар билан белгиланади. Демократик жамиятда фуқаролик ўз-ўзини англаш калити ижтимоий фаоллик ва бағрикенгликдир. Ижтимоий фаоллик ва бағрикенглик маданияти шахс умумий маданиятининг узвий қисмидир. Манфаатлар фаолиятнинг аниқ мақсадини белгилаш учун асос бўлади. Инсон ёки ижтимоий гуруҳ учун бутун фаолият жараёни у ёки бу даражада жадал кечиши мумкин. Фаолият жараёнининг жадаллиги кўрсаткичи фаоллик билан белгиланади. Бошқача айтганда, фаолликни субъектнинг муайян фаолият тури билан шуғулланишга мойиллигининг ифодаланиши деб ҳисоблаш мумкин.

Ижтимоий фаоллик ҳолати ижтимоий ҳаётда ҳам ўзига хослик ва аҳамиятлилигига эга. Ижтимоий фаоллик ҳолати фалсафа, социология, сиёсатшуносликда бир неча бор тадқиқ этилган. Бироқ уни англашда жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Совет давридаги илмий адабиётда ижтимоий фаоллик моҳиятан муайян гоёвий қарашларга амал қилишни англатар эди. Бошқача айтганда, инсон гоёвий ва бошқа маъмурий институтлар кўрсатмаларини ижро этгани учун фаол ҳисобланар эди. Расмий жиҳатдан ижтимоий фаоллик мустақиллик кўрсаткичи деб баҳоланар экан, амалда у социалистик воқеликнинг мустақил таҳлилини, жамиятда ўз ўрнини топишни кўзда тутмаган. Жамиятнинг кўпчилиги аъзолари мафкуравий ақидаларни ўз қарашларининг элементи сифатида қабул қилган. Уларнинг аксарияти онгли равишда уларни фаол амалга

оширишга интилган. Бирок муайян боскичда мазкур қарашлар ижтимоий гоёвий қарашларга зид келган. Кўпинча, тоталитар жамият доирасида мафкуравий қарашлар сиёсий нуқтаи назарга қараб ўзгариб, айти пайтда, барча ижтимоий институтлар ва жамият аъзолари учун мажбурий бўлиб қолгани туфайли вужудга келган. Ушбу қарашлар асосини ва умуман ижтимоий муаммоларнинг мустақил муҳокама қилинишига йўл қўйиб бўлмайди.

Ўзбекистон мустақиллик шароитида ҳуқуқий давлат, демократик жамият қуриш томон интилмоқда. Бу эса ўзаро муносабатлар, давлат, жамият ва шахснинг ўзаро муносабатларининг янгича англанишини тақозо этади. Ҳуқуқий давлат тушунчаси қонуннинг асосий меъёр, ижтимоий муносабатлар тамойили сифатида тушунилишини кўзда тутати. Қонунларнинг ўзи эса шахс ҳуқуқлари устуворлигига асосланади.

Фуқаролик жамияти тушунчаси фуқаро ва давлат ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларининг уйғун бирлашувига асосланган ҳуқуқий тизимни ўз ичига олади. Давлат шахс ҳуқуқлари ҳимояланиши, унинг манфаатлари ифодаланиши кафили сифатида мавжуддир. Айти пайтда, қонунчилик ва ижроия ҳокимиятининг давлат тизими жамият аъзолари манфаатларига риоя қилиниши ва уларнинг бир-бирлари билан ҳал қилиб бўлмайдиган зиддиятларга киришидан ҳимоя қилишга қаратилган. Шу мақсадда тегишли қонунлар қабул қилинади ва уларнинг ижроия механизми амал қилади. Жамият аъзолари уларга риоя қилиши даркор.

Бундай шароитларда ижтимоий фаоллик моҳияти бошқача тушунилади. Фуқаролик жамиятида ижтимоий фаоллик ижтимоий муносабатларнинг онгли, бегараз таҳлилига ҳамда уларнинг у ёки бу элементларини ўзгартиришга интилишга асосланган инсоннинг ижтимоий фаолликка қизиқиши ифодаланиши даражасини тавсифлайди. Инсон ижтимоий аҳамиятга эга бирон-бир жиддий муаммони кўрган ҳамда уларни ҳал этиш учун ёки янги қонунларни қабул қилиш, ёки мавжуд қонунлар механизмини такомиллаштириш кераклигини англаган тақдирда ижтимоий фаолликка интилиш пайдо бўлади.

Ижтимоий фаолликнинг кўриб чиқилиши инсон эркинлиги тушунчаси билан боғлиқ. Биз юқорида кўрсатиб ўтган ижтимоий фаолликнинг шаклларига мувофиқ эркинликни ҳам турлича англаш мумкин. Энг аввало эркинликни инсонга муайян қийинчиликлар – иқтисодий, сиёсий ва ҳоказо ноқулайликлар туғдирувчи вазиятлардан халос бўлиш, деб тушунилиши мумкин, бироқ бундай эркинлик ўз-ўзидан инсон фаолиятининг конструктив йўналтирилганлигини англамайди. Конструктив дастурлар, мақсадлар, масалаларнинг йўқлиги умуман жамият учун салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бундай эркинликнинг табиати нима билан белгиланади?

Конструктив эркинлик шаклланишига ранг-баранг омиллар таъсир кўрсатади. Булар – турмуш тарзи, анъаналар, маданият, қадриятлар тизими. Пировард натижада конструктив эркинлик жамиятнинг барча аъзолари манфаатларининг мувозанатини кўзда тутаяди. Ижтимоий фаоллик конструктив эркинликни рағбатлантиради ва йўналтиради.

Жамият аъзоларининг ижтимоий фаоллиги турли шаклларда намоён бўлиши мумкин. Намоён бўлиш табиатига кўра уни конструктив ва деструктив турларга ажратиш мумкин.

Жамият аъзоларининг конструктив ижтимоий фаоллиги шунда намоён бўладики, у ёки бу зиддиятлар билан тўқнашувда уларни мавжуд ижтимоий тизим, қонуний ҳуқуқий дастурлар ёрдамида йўқ қилишга интилади. Мавжуд қонунлар асосида ўз манфаатларини ифодалаш, муаммоларни ҳал қилиш учун жамоат бирлашмаларини тузади.

Деструктив деб белгилаш мумкин бўлган ижтимоий фаолликнинг мазмуни ўзгачадир. Бундай фаоллик мавжуд ижтимоий тизимга қарши қаратилган бўлиб, уни йўқ қилишга интилишни ифодалайди. У мавжуд ҳуқуқий дастурлар билан ўз мақсадига эришиш, ижтимоий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал қилиш имкони йўқ, деб ҳисобланган вазиятда юзага келади ва ривожланади.

Замонавий вазиятда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантириш устуворликлари барча ижтимоий муаммоларнинг шу заҳотиёқ ёки муаммосиз ҳал қилинишини англамайди. Улар шундай ҳуқуқий тизимни кўзда тутишадими, унинг доирасида доимо вужудга келадиган зиддиятлар барча

ижтимоий қатламлар манфаатлари мутаносиблиги кўзда тутилган ҳолда аста-секинлик билан ҳал қилинади.

Ижтимоий ҳаёт ранг-баранг ва тегишли равишда ижтимоий фаолликнинг намоён бўлиши шакллари ҳам хилма-хилдир. Бундан бизнинг нуктаи назаримизда, кишилиқ фаолиятининг у ёки бу соҳасида умуман фаолликни ёки ана шу соҳалардаги ижтимоий фаолликни фарқлаш лозим. Умуман, у ёки бу соҳадаги фаоллик бундай фаолият билан шуғулланишга бўлган қизиқиш даражасини англатади. У жисмоний, маънавий, ижодий ва ҳоказо бўлиши мумкин, у ёки бу соҳадаги ижтимоий фаоллик ана шу соҳаларда вужудга келадиган ижтимоий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал қилишга интилишни кўзда тутди. Ва бундай муаммоларни кишилиқ жамиятида мавжуд бўлган ҳуқуқий дастурлар (бошқарув органларига мурожаат қилиш, бирлашмалар ташкил этиш ва ҳоказо) ёрдамида ҳал қилишга интилади. Хусусан, иқтисодий фаоллик кишининг аниқ фаолият турига (ишлаб чиқариш, савдо ва ҳоказо) бўлган қизиқишини англатади. Иқтисодий соҳадаги ижтимоий фаоллик ҳуқуқий воситалар ёрдамида кишининг иқтисодий муносабатларни ўзгартиришга бўлган интилишини англатади. Масалан, агар талбиркор солиқларнинг ҳаддан ташқари юқорилиги туфайли иши фойда келтирмаётганлигини ҳис қилса, у ўзининг фаолият шароитини ўзгартиришга интилади, бошқалар билан биргаликда ўз манфаатларини ҳимоя қилувчи ташкилот тузади. Шу тариқа ижтимоий фаоллик у ёки бу соҳада фаолият турларининг онгли равишда ўзгартирилишини англатади.

Толерантлик фуқаролик жамияти меъёрларига мос келувчи ҳуқуқий онг шаклланишидаги фундаментал тушунчадир. Шу сабабли, айнан шу сифатни шакллантиришга жиддий эътибор қаратиш керак. Инсонда болалиқдан бошқа одамни қандай бўлса, шундайлигича қабул қилиш, унинг фикр ва қарашлари, характери, маданияти, қарашларидаги мураккаблиқлар билан қабул қилиш лаёқати шакллантирилиши керак. Таълим ва тарбия орқали шундай фикрни етказиш керакки, одамлар турмуш тарзи, маданияти, ижтимоий келиб чиқиши, моддий фаровонлиги ва ҳоказоларга қарамай, ўзаро тенгдир.

Бағрикенглик дунёқараш сифатида экстремизмга зўравонлик кўриниши сифатида қарши туради. Экстремизм – бу нафақат бирон-бир нуктаи назарни тасдиқлашнинг фавқулодда бир кўриниши, балки бу бошқа нуктаи назарларнинг мавжудлигини инкор этишдир. Яъни биз ўз фикримизга мос келмайдиган ақидаларга дуч келар эканмиз, улар толерантлилик тамойилига зид келган, бошқаларнинг ҳуқуқларини поймол этишга интилган ҳолдагина уларга қарши курашишимиз мумкин.

Ҳозирги кунда дунё миқёсида инсоний тафаккурнинг фундаменталистик ва либерал йўналишлари ўзаро тўқнашмоқда. Фундаментализм одамларнинг ранг-баранг маънавий фаолиятида, шу жумладан диний йўналишда ҳам намоён бўлмоқда.

Ислом ақидапарастлиги муқаддас матнларни тор нуктаи назардан кўздан кечириш билан боғлиқ. Исломнинг дунё дини сифатида қайта англаниши энг сўнгги технологияларнинг анъанавий турмуш тарзига кириб бориши, одатдаги қарашларнинг емирилиши билан боғлиқ.

Ислом ақидапарастлиги ва ислом экстремизми бир-биридан фаркланади. Ислом экстремизми ёки “исломизм” – конфессионал-сиёсий тусдаги тажовузкор мессияликдир. Экстремистлар диндан сиёсий мақсадларда фойдаланадилар. Бизнинг ишимизда ҳар икки ҳодиса: ислом ақидапарастлиги ва ислом экстремизми ўзаро боғлиқ ҳолда кўздан кечирилади, чунки улар шахсларнинг ўзлигидан жудо қиладиган ягона тизим элементларидир. Бошқача айтганда, бу шахсизлик психологияси, фалсафасидир. Ақидапарастлик билан либерализм ўртасидаги сиёсий кураш кучайиб бораётган ҳозирги даврда муаммони ҳал этишнинг энг самарали усулларида бири бағрикенгликни шакллантиришдан иборат. Бағрикенглик – ақидапарастликдан халос бўлишга ёрдам берувчи мантиқдир. Бағрикенглик – мунозараларни ҳал этиш йўли.

Ёки толерантлилик, ёки ақидапарастлик – ҳозирги кунда бошқача йўл бўлиши мумкин эмас. Инсоннинг фойдалиги тўғрисидаги аввалги қарашлардан фарқли равишда бутунги кунда бутун инсониятнинг ҳам фойдалиги аёндыр.

Бағрикенглик бу мунозараларни террор оркали эмас, балки турли қарашлар, фикрлар, эътиқодлар ва ҳоказолар ўртасида яқдилликка эришиш, маданий ён бериш, мулоқотга интилишдир.

Мафкура билан таълим ўртасидаги ўзаро алоқани етарли баҳоламаслик мумкин эмас. Ўқув дастурларига толерантлик тренингларини киритиш керак.

Гуманитар таълимнинг замонавийлаштирилиши жамият тараққиётининг зарурий шартидир. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида белгиланганидек, ўқув юртларида гуманитар таълимнинг замонавийлаштирилиши кўп жиҳатдан мамлакатимиз ёшларининг тафаккурини, демакки, умуман жамиятимизнинг тадрижий ривожини белгилаб беради.

Миллий манфаатларимиз ва анъаналаримиз билан жаҳон ҳамжамиятида асосий ҳисобланган идеаллар ва қадриятлар ўртасидаги мувозанатга асосланган таълимнинг ривожланиш стратегияси истиқболи порлоқдир. Бундай қадриятларга мисол тарикасида инсоннинг атрофдаги дунёга ва бошқа одамларга муносабатини белгиловчи гуманизмни келтириш мумкин. Бу нуқтаи назардан шуни қайд этиш керакки, Ўзбекистон Президенти 2004 йилни Меҳр ва мурувват йили, деб эълон қилди.

Сергак бўлиш, содир бўлаётган воқеаларга нисбатан бефарқ қолмаслик ҳозирги даврда ёшларнинг ижтимоий фаоллигини талаб этади. Бу эса ёшларни меҳр-оқибат, адолат, демократия руҳида тарбиялаш; уларда ўз-ўзини тарбиялаш ва ривожлантириш туйғусини шакллантириш, ижтимоий фаолликка бўлган эҳтиёж; турли тусдаги ва кенг қўламдаги ахборотларни тўғри баҳолай олиш ва янги билим соҳаларини ўзлаштириш каби хусусиятларнинг шаклланишини жонлантиради. Замонавий таълимнинг устуворликларидан бири ёшлар ўртасида бағрикенглик ва ижтимоий фаолликнинг кучайишидан иборат.

Гуманистик таълимнинг асосий тарбиявий вазифаси шахсга нисбатан ҳурмат туйғусини тарбиялаш, ҳар бир инсоннинг қадрини, унинг ноёблиги, бетакрорлиги, индивидуаллигини очишдан иборат. Ижтимоий жараёнларни ҳолис таҳлил қила билиш лаёқатини шакллантириш –

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қарор топишининг зарурий шартидир. Ҳар бир мамлакатдаги ислохотлар самарадорлиги сиёсий онглилик, унинг тизимлилиги, изчиллиги ва натижаларига боғлиқдир. Ёшлар таълими келажакни белгилайди. Айнан таълим тизими кўп жиҳатдан уларда янги кадриятларни шакллантиради, бу эса фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг зарурий шартидир. Ушбу жараённинг самарадорлиги Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятидаги муносиб ўрин эгаллашида муҳим аҳамиятга эга бўлади. Замонавий маданият пассивликни кечирмайди. Токи, одамлар бир-бирларига нисбатан лоақал бардошли бўла олмаса, инсоният ҳалокатга маҳкум бўлади. Ушбу фикр моҳиятини яхлит таълим-тарбия жараёнида батафсил очиб бериш мақсадга мувофиқдир.

Фуқаролик жамиятини тузиш масаласини кўяр эканмиз, тўқнашув ва душманлик бу йўлда қандай жиддий тўсиқларни вужудга келтиришини баҳолай олишимиз лозим. Хусусан, миллий муносабатлар ривожланишини мураккаблаштирувчи объектив сабаблардан бири миллий ўхшашлик таназзулида намоён бўлади. Маълумки, миллий ўхшашлик – инсоннинг аниқ миллий маданиятга дахлдорлиги ҳиссидир. Бунда одам ўзининг муайян гуруҳ, халқ, миллат, ирққа мансублигини англайди. Доимий равишда террорчилик хуружлари хавфи сақланиб турадиган ҳудудларда биринчи ўринга муаммоларни куч билан ҳал қилиш усуллари устунлик қилади. Ким кучли бўлса, ўша одам ҳақ бўлган жамиятда инсон ҳуқуқлари поймол қилинади, айбсиз одамлар азият чекади, бу эса миллий ихтилофлар ва зўровонликни келтириб чиқаради. Экстремистлар кўпинча онгли равишда вазиятни кескинлаштиради, чунки уларнинг фаолияти учун айнан шундай шароит қулайдир.

Фуқаролик жамиятини барпо этиш учун, энг аввало, ижтимоий, сиёсий ва маънавий ҳаётнинг ранг-баранглигини тан олиш, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва демократик тамойилларга амал қилиш зарур.

Катта авлод (энг аввало, ота-оналар) ёшлар кўз ўнгида нафақат ўзларининг тасодифий ёки хусусий хусусиятлари билан, балки ўз фаолият турига кўра муайян турдаги ижтимоий муносабатлар ташувчилари, муайян вазифалар ижрочилари ва

ушбу жараёнда бошқа одамлар билан турли муносабатларга киришувчи ва ўзлари ахлокий меъёрларга бўйсинувчи кишилар сифатида намоён бўлади. Ёшлар ўз даражаси, ўз имкониятларини тенгдошлари, ота-онаси, бошқа катта ёшдагилар билан солиштиришади. Бундай такқослаш натижасида ёшлар олдида нафақат ижтимоий ҳаракатлар усулларини ташувчилар сифатида, балки муайян ижтимоий вазифалар ижрочиси сифатида намоён бўлади.

Ёшлар томонидан ота-оналари фаолиятида мавжуд бўлган вазифалар, сабаблар ва меъёрларнинг ўзлаштирилиши бундай муносабатларни ўз фаолияти, ўз гуруҳлари, жамоаларида моделлаштириш орқали ўзлаштиради, деб ҳисоблашга асослар етарли. Таълим жараёнидаги ютуқлар ва камчиликлар катталар томонидан ўқувчи ёшларни баҳолашда асосий мезон бўлиб қолади. Аммо ёшларнинг ўзларида таълим жараёнидан узок бўлган ўз баҳолаш мезонлари пайдо бўлади.

Ўсмирларнинг етакчи фаолияти, масалан, муомала фаолияти, тенгдошлар билан муносабатларни муайян маънавий-ахлокий меъёрлар асосида қуриш кабилар бўлиши мумкин.

Айрим ёшлар ўзгаларнинг фикрини тушуниша олмаслик ва тушунишни истамаслик борасида қийинчиликларга дуч келишади. Улар рўпаларида ўз фикрлаш ва хатти-ҳаракат тарзига эга инсон турганлигини ҳатто тасаввур ҳам этиша олмайди. Кўпинча, улар бошқаларга ўз фикри ва хусусиятини татбиқ этишга интилади, бундан ташқари улар бағрикенглик масалаларида саводсиздир. Ўқувчилар бағрикенглигини шакллантириш дарс жараёнида мулоқотдан — ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасидаги ҳамкорликнинг асосий тамойилидан фойдаланиш яхши самара беради.

Бағрикенглик олий инсоний қадрият ҳисобланувчи эркинликни замонавий тарзда тушунишнинг ажралмас элементи сифатида намоён бўлади. Бағрикенглик тамойили барча ижтимоий муносабатларда, энг аввало, таълим жараёнида, ўқитувчи ва ўқувчилараро муносабатларда зақоний қўлланилиши керак. Бағрикенглик тамойили дар-доим ҳам тенг ҳуқуқлилар борасидаги мулоқотни англабмайди, бу ўринда гап бир томон ўқишни исташ, иккинчи томон бу борада ёрдам кўрсатиш йўли билан ҳамкорлик қилиши тўғрисида ҳам бориши

мумкин. Олимлар ўқитувчи билан ўқувчи муносабатларининг кескинлашувини кузатишмоқда, бунинг сабаби таълимда ҳамон давр руҳи ва замонавий маданиятга мос келмайдиган ўқитувчининг етакчилик роли билан боғлиқ. Таълим жараёнида бағрикенглик тамойилидан ижодий фойдаланиш, бир томондан, таълим самарадорлиги гарови бўлса, иккинчи томондан, бағрикенгликни ижтимоий муносабатларнинг бошқа соҳаларига йўналтирилиши учун қулай муҳит яратади. БМТ ва ЮНЕСКО ҳужжатларига кўра, тинчлик маданияти таълими эркинлик, адолат, демократия, бағрикенглик ва ҳамжихатлилик тамойилларига асосланган ижтимоий муносабатларнинг шакллантирилиши ва ривожланишини англатади. Ижтимоий муносабатларнинг бундай тури бошланғич даврида тўқнашувлар ривожининг олдини олиш ёки мулоқот ва музокаралар олиб бориш йўли билан уларни тугдирувчи сабабларни камайтириш имконини беради. Ўқитувчи ва ўқувчи онгида мулоқот доимий амал қилувчи жиҳатга айланади, ижодий тафаккурнинг ҳақиқий ривожланиши асоси бўлиб хизмат қилади. Бағрикенгликни тарбиялашда таълимнинг гуманитарлашуви, бошқа томондан эса, ҳам гуманитар ва ижтимоий, ҳам табиий – илмий фанларни ўқитиш усуллари ўзгартириш талаб этилади. Таълимнинг гуманитарлашуви бағрикенглик идизини таъминлашга имкон беради, чунки фақат гуманитар фанларни ўрганиш асосидагина маданиятнинг ўзгарувчанлиги тўғрисидаги тушунчани шакллантириш мумкин. Бундан ташқари, фақат гуманитар таълим олган кишигина табиий – илмий билимнинг асосларини тушунишда ақидапарастликдан йироқ бўлади, бу билимнинг ўзи тарихий ва маданий жиҳатдан белгилаб берилганини англаб етади. Бағрикенгликни тарбиялашда оилавий тарбия ва оммавий ахборот воситалари муҳим ўрин тутиши лозим. Жамиятда бағрикенгликни оширишга кўмаклашувчи муҳим ижтимоий институтлардан бири таълимдир. Аммо ушбу янги вазифанинг ижроси унинг аниқ трансформацияланишини тақозо этади. Бу

эса дунё ва инсоннинг ноаниқлиги тамойилларининг умумий таъсири, мулоқотнинг бағрикенглиги ҳамда таълим бераётган ва таълимни олаётган томонларнинг ҳамкорлиги остида кечиши лозим. Бағрикенглик тамойили билан узвий боғланган мулоқот тамойили таълимнинг фақат воситасигина бўлиб қолмай, балки унинг мақсади ҳам бўлиши даркор.

Инсонлар муносабатларида бағрикенглик мавзуси фаол муҳокама этилаётган фуқаролик жамияти ривожланиши муаммоси туфайли вужудга келган. Фуқаролик жамияти тушунчаси инсонлар ўртасидаги муносабатларда қонун устуворлиги, айти пайтда унинг жамиятни демократлаштириш дастурини амалга оширишни йўналтирилганини, жамиятнинг амал қилиши билан боғлиқ бўлган қонунлар қабул қилиш жараёнига фуқароларнинг тобора фаол жалб қилинишини назарда тутади. Бағрикенгликни инсон хулқ – атворнинг таркибий қисми деб қараш керак.

"Бағрикенглик тамойили"дан фойдалангани – мизда, биз гўёки инсонларнинг мавҳум умумийлигига нисбатан салбий баҳоладан воз кечишга ундайдиган филтрни жорий этамиз. Баҳо бериш эса ҳиссиётлар асосида вужудга келади, биз, табиийки, ҳиссиётларимизни жиловлай олмаемиз. Салбий баҳо ва муносабатлар кўз олдимиздан йўқолади. Бунда уларнинг бартараф этилиши фақат билиш соҳаси даражасида юз беради (ёки бошқача айтганда, бағрикенгсизликнинг онгли, иродага боғлиқ ҳолда бартараф этилиши салбий ҳиссиётларнинг йўқолишини кафолатламайди). Натижада шундай бўладики, биз бир нарсани гапирамиз – да, тамоман бошқа нарсани ҳис қиламиз – бу ахир иккиюзламачилик эмасми?

Муайян вақт ўтиб, ҳиссиётлар ва уларни оқилона асослаш ўртасидаги жарлик шунчалик катталашадики, филтр – бағрикенгликни олиб ташлаганда бизда бошқа воқеа – ҳодисалар ва уларга муносабатни қабул

қилишда силжиш рўй беради. Бу, агар биз узоқ вақт кизил ойна орқали буюмларга қарасак, кейинчалик кизил рангдан бошқа жилолар йўқ деб қарор қилганимизга қиёсдир. Бу ҳолда анчагина кийинчиликлар — ҳам техникавий (улардан энг асосийси — миямизнинг тузилиши), ҳам фалсафий (буларнинг барчасини ўзгартириш керакмикин?) юзага келади. Уни (бағрикентлик фильтрини) ўрнига қўйса, бу ҳолда унинг иштироки талаб этилмайди. Бундай вазиятни аниқлаш мураккаб эмас: яъни салбий ҳолатларга эрк бериш, лоқайдлик ёки муросалилик — "терроризмга нисбатан бепарволик" ва ҳоказоларга йўл қўймаслиқдир. Акс ҳолда, бағрикентлик — бу ўзини барча ноҳуш ва тушунарсиз ҳолатлардан химоя қилиш эмас, балки билиш, турли умумийликлар (ирсий, этник, маданий, диний ва ҳоказо) тўғрисидаги тасаввурларимизни деталлаштириш ва дифференциациялашга қаратилган жараёндир. Агар бағрикентлик тамойили восита сифатида қўлланилса, у ҳолда қадриятлар тизими барбод бўлмайди, аммо ҳеч қандай бағрикентлик таъсирида бўлмаган аввалги қадриятлар тизими асосида қарорлар қабул қилиниши давом этади. Кенгрок маънода, бағрикентлик ижтимоий ҳилма — ҳилликни ва алоҳида олинган инсоннинг фақат муайян гуруҳга тегишли бўлиши туфайлигина таҳқирланишига йўл қўйилмаслигини тақазо этади.

Бағрикентликни тарбиялаш — фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шартларидан бири. Бир — бирига нисбатан ошқоралик фақат ҳақиқий умумий иш бўлганда, инсонлар бир — бирига эҳтиёж сезганда ва тарқоқликда ҳеч нарсани удалай олмаганликларда намоён бўлади. Бағрикентлик муаммоларини муҳокама қилганда, баъзан чидамлик ва бағрикентлик ўртасида фарқ ўтказишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида фикр билдирилади. Бунда муқаррар маъно бор. Эволюцион тараққиёт турли

шакллариинг биргаликда мавжуд бўлишининг универсал меъёри сифатидаги бағрикентлик бўлмаганида эди, у ҳолда тажовузкорлик, зиддиятлар, фанатизм, муросасизлик, геноцид, ксенофобия, этнофобия, инсонга нафрат аллақачон ер юзидаги ҳар қандай хилма–хилликка чек қўйган бўларди. Дунёда умумий бир жинслилик, тоталитарлик, зулмат ва ҳаракатсизлик ҳукмрон бу «Муросалилик» сўзи кўпинча атрофдаги воқеликни пассив қабул қилиш билан уйғунлашади. Бағрикентлилик мақсадлари, аксинча, ҳар қандай киши ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳамда этник, психологик ва сиёсий жиҳатдан муросасизлик кўринишларига муносабатни белгиловчи фаол турмуш позицияларида намоён бўлади. Чунончи, ахлоқий жиҳатдан бағрикентлик концепцияси гуманистик оқимлардан келиб чиқади, уларда турли хусусиятлар ва одамларнинг олижаноб фазилатлари, шунингдек бир кишини иккинчидан фарқ қиладиган ва ягона инсон авлоди вакиллариинг ўзига хослигини таъминловчи хислатларнинг (белгилар хилма–хиллиги) ўткинчи бўлмаган кадрият эканлиги таъкидланади. Агар инсонлар, маданиятлар ва халқларнинг турли–туманлиги кадрият ва маданият фазилати сифатида майдонга чиқса, у ҳолда ўзаро рақобатдаги маданиятлар ўртасидаги келишув меъёри ва ўзгача мантиқ ва қарашларни қабул қилиш сифатидаги бағрикентлик хилма–хилликни сақлаб қолиш шарти, ўзига хосликка бўлган тарихий ҳуқуқдир. Сиёсий жиҳатдан бағрикентлик ҳукуматнинг жамиятдаги ўзгача фикрни таъкиб этмаслиги, конституция доирасида сиёсий фикрлар хилма–хиллигига давлатдаги хилма–хилликнинг акс этиши сифатида руҳсат берилиши деб изоҳланади. Бағрикентлик моҳиятини унинг барча кишилар томонидан тан олинadиган кадрият ва замонавий жамият меъёрларига айлантириш мақсадида англаш — олимлар, сиёсатшунослар, жамоат арбоблари,

санъат ва маданият арбобларининг иши. Бағрикенглик тушунчасини таҳлил этишга киришган ҳар бир киши уни ўз нуқтаи назаридан барча халқлар ўртасидаги тинчлик ва уларнинг ижтимоий – иқтисодий ривожланишининг зарур шarti сифатида қарайди.

Эркинлик, адолат, демократия, зиддиятларни уларни келтириб чиқарган сабабларни бартараф этиш йўли билан ҳал қилишга интилиш тамойиллари негизиде қурилган конструктив ижтимоий фаоллик ва бағрикенгликни шакллантириш жараёни – маданиятнинг ўзгинасидир. Маданият тўғрисида, конструктив ижтимоий фаолликни ва бағрикенгликни ошириш ҳақида гапирганда, биз зўравонлик, мурасасизлик ва бузғунчиликка ҳақиқий муқобилликни излашни тушунамиз. Жамиятда зўравонлик ва мурасасизликни намоён бўлишининг асосий омиллари бўлиб турли ижтимоий мақомдаги ва моддий фаровонлиги турлича бўлган инсонлар ўртасидаги ўзаро ҳамфикрликка асосланган ижтимоий тотувликнинг бўлмаслиги хизмат қилиши мумкин. Бу омиллар айниқса ислохотлар даврида кескинлашади. Табиийки, биз барчамиз Ўзбекистоннинг фаровонлиги ва гуллаб – яшнашидан манфаатдормиз. ҳар биримиз фуқаролик жамиятининг қарор топишини истаймиз. Жамият ва давлатни замонавийлаштириш бир неча авлодларнинг ишидир. Ёшлар бир – бири билан мулоқот қилиш йўлини топиши, бир – бирини тушунишга интилиши лозим. Бу уларга катта ҳаётда ҳам қўл келиши мумкин. Ишнинг шундай усуларини топиш зарурки, бунда маданиятни тарбиялаш расмиятчиликка айланмасин, айти пайтда, муайян мақсадга бўйсундирилиши ҳам керак.

Бугун бизнинг олдимизда кўндаланг турган кўп масалалар ҳали – ҳануз чуқур англаш, ўрганиш ва илмий таҳлил этишни тақазо этади, бундан кўзланган мақсад – мазкур масала ва муаммоларни ҳал этиш бўйича зарурий тавсиялар, усул ва воситаларини ишлаб чиқишдир.

Бошка томондан, давра суҳбатлари ва анжуманлар иштирокчилари доираси билан чекланиб қолмаслиги ғоят муҳим. Бу ҳар бир одамгача етиб бориши керак. Бунинг учун эса барча мавжуд усуллардан фойдаланиш лозим.

Хулоса ўрнида шунини айтиб ўтмоқчимизки, бугун Ўзбекистон халқи улуғ аجدодларнинг анъаналарини, урф-одатларини давом эттириб, тақдирини ўз кўлига олиб, қаддини ростлаб, эл-юртимизда осойишталик, барқарорликни, миллатлараро аҳиллик, ҳамкорлик, тенглик ва фуқаролар тотувлигини авайлаб-асраб, янги тарихий шароитда келажагини қурмоқда, миллий давлатчилигини тикламоқда. Ўзбекистон давлатининг бу ҳаракати унинг қомусида ҳам яққол акс этган. Конституция умумий мазмунидан тортиб оддий бир бандига қадар, Хўжа Аҳмад Яссавий бобомиз даврида, буюк Амир Темур замонида шаклланган миллий тафаккурни, муқаддас исломий қадриятларни ўзида акс эттиради. Шу кўҳна замин одамлари кўнглида устувор бўлган адолат, ҳақиқат, иймон, олижаноблик, бағрикенглик, мардлик, тантлиқ каби улуғ хислатлар бу муборак ҳужжатдан муносиб ўрин олган.

Дарҳақиқат, у Ўзбекистонимизда - шу азиз ва муқаддас заминимизда истиқомат қилаётган инсонларнинг дунёқарашини, уларга хос ўзаро муносабатлар, хусусиятларни, меҳр-оқибат, одамийлик, ўзга миллат ва элатларга нисбатан ҳурмат, илму фанга интилиш, ор-номус, иффат ва ҳаё каби эзгу фазилатларни ўзига асос қилиб олган

Хуллас, бизнинг миллий хусусиятларимиз, бевосита толерантлик ҳам, умуминсоний қадриятлар билан боғланиб кетган. Асрлар давомида халқимиз умумбашарий, умуминсоний қадриятлар такомиллига улкан ҳисса қўшган турли миллат вакилларига ҳурмат билан қараш, шунингдек, улар билан баҳамжиҳат яшаш, диний бағрикенглик, дунёвий билимларга интилиш, ўзга халқларнинг илғор тажрибалари ва маданиятини ўрганиш каби хусусиятлар халқимизда азалдан мужассам. Менталитетимизга хос бўлган сабр-тоқат меҳр-оқибат, мурувват, андиша, ор-номус, шарму-ҳаё, ибодат, иффат каби фазилатлар, бағрикенглик, меҳмондўстлик, оқкўнгиллик каби хусусиятлар ҳақида узоқ гапириш мумкин.

«Янги тафаккур» тизимида толерантлик ғояси жаҳон миқёсидаги куч мувозанатига тенг келувчи ва барабар ҳаракатланувчи маънавий таъсир кучи вазифасини адо эта

олгани учунгина ҳар томонлама мукамал ҳақиқат мақомига эришди.

Толерантлик барча даражадаги муносабатларни барқарорлаштиришнинг муҳим омилигина бўлиб қолмай, шу билан бирга инсон ва жамиятнинг тинч такомил топиши, маърифатли ривожланишининг умуминсоний максадларга мувофиқ йўли ҳамдир.

Толерантликни ҳар томонлама тадқиқ қилиш куйидаги тавсияларни илгари суришга асос беради:

Биринчидан: жамият имкон қадар бағрикенг бўлиши учун давлатлар инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги мавжуд халқаро конвенцияларни ратификация қилишлари ва лозим бўлса, жамиятдаги барча табақа кишилари ва алоҳида шахслар учун бир хил ёндашув ҳамда тенг имкониятларни таъминлайдиган янги қонунчиликни яратишлари керак.

Иккинчидан: бағрикенглик аҳолида одамлар ўртасида, оила ва жамоатдаги ўзаро муносабатларда зарур. Мактабларда ва университетларда, норасмий таълим йўли билан уйда ва иш жойларида бағрикенглик руҳини мустаҳкамлаш ва кишилар ўртасида бир-бирига очиқлик, эътибор ва бирдамлик муносабатларини шакллантириш лозим. Бунда коммуникация воситалари эркин, очиқ мулоқот ва муҳокамага қўмаклашишда, бағрикенглик кадриятларини тарқатишда, айниқса, бош кўтараётган муросасизликни тарғиб қилувчи гуруҳлар ва мафкураларга нисбатан бефарқ муносабатда бўлиш хавфли эканини тушунтиришда амалий аҳамият касб этади.

Учинчидан: ЮНЕСКОнинг эътироф этилган Ирк ва иркчилик бидъатлари тўғрисидаги Декларациясида зарур бўлган ҳамма жойларда алоҳида шахслар ва гуруҳларнинг кадр-қиммати ва ҳуқуқлари тенглигини таъминлаш мақсадида махсус чоралар қабул қилиниши кераклиги баён қилинган. Шу ўринда ижтимоий ёки иқтисодий шарт-шароитлари ёмон аҳволда бўлган, нисбатан кам таъминланган гуруҳларга алоҳида эътибор бериш зарурки, хусусан, уларга уй-жой, бандлик ва соғлиқни сақлаш соҳалари бўйича ҳуқуқий ва ижтимоий муҳофаза имкониятларини яратиб бериш, уларнинг маданияти ва кадриятларининг ўзига ҳослигига нисбатан ҳурматни таъминлаш ва асосан таълим йўли билан уларнинг ижтимоий ва касбий ўсиши ва интеграциялашувига ёрдамлашиш лозим бўлади.

Тўртинчидан, бу глобал масалани ечиш мақсадида шу соҳада илмий изланишлар олиб бориш, халқаро жамиятнинг фаолиятини мувофиқлаштирувчи ахборот тизимини ташкил қилиш, ижтимоий фанлар ёрдамида бу ҳолатларнинг асосий сабабларини таҳлил этиш, самарали чоралар қўллаш, шунингдек, давлатларнинг сиёсий қарорлар чиқаришига ҳамда норматив фаолиятга кўмаклашадиган илмий тадқиқотлар ва мониторингни амалга ошириш зарур.

Бешинчидан, тарбия мурасасизликнинг олдини оладиган энг самарали воситалардан бири ҳисобланади. Бағрикенглик руҳида тарбиялаш масаласига кечиктириб бўлмайдиган зарур вазифа сифатида қаралмоғи лозим; бунинг учун бағрикенгликка ўқитишнинг мунтазам ва фойдали асосдаги услубини ишлаб чиқишга кўмаклашиш, бунда мурасасизликнинг маданий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва диний манбаларини очиш йўли билан улар зўравонлик ва бегоналаштиришнинг асосий сабаблари бўлиб чиқётганини кўрсатиб бериш муҳимдир. Таълим соҳасидаги сиёсат алоҳида одамлар, этник, ижтимоий, маданий, диний ва тил жиҳатидан алоҳида гуруҳлар, шунингдек, миллатлар ўртасида ўзаро тушунишни яхшилашга, ўзаро ҳамжиҳатликни ва бағрикенгликни мустаҳкамлашга ёрдам бериши лозим.

Олтинчидан, бағрикенглик руҳида тарбиялаш бошқаларга нисбатан кўрқув ва ётсираш ҳиссини уйғотадиган таъсирларга қарши йўналтирилмоғи лозим. У ёшларни мустақил фикрлаш, танқидий мулоҳаза юритишга ўргатиши, уларга ахлоқий кадриятларга асосланган қарашларни шакллантиришга кўмаклашиши лозим. Бу педагогик тайёргарлик даражасини кўтариш, ўқув режалари, дарсликларнинг ва дарсларнинг мазмун-моҳияти, бошқа ўқув материаллари, жумладан янги ўқув технологиялари масалаларига эътибор бериш зарурлигини англатади ва бундан кўзланган мақсад эса, бошқа маданиятларга очик ва хайрихоҳ бўлган зийрак ҳамда масъулиятли эркинликнинг кадрига етадиган инсоннинг кадр-қимматини ва индивидуаллигини ҳурмат қиладиган фуқароларни тарбиялаш, зиддиятларнинг олдини олиш ёхуд куч ишлатмаслик воситалари билан ҳал этиш демакдир.

Толерантлик – мустақил дунё ҳамжамиятида интеграция йўлини таялаган давлат миллий сиёсатининг муҳим жиҳати, таркибий қисми ва энг асосий мақсадларидан бири бўлиб хизмат қилади.

**Хуршид ДЎСТМУҲАМЕДОВ,
Олий Мажлис Қонунчилик палатаси
Ахборот ва коммуникация технологиялари масалалари
қўмитаси раиси**

АХБОРОТ, ДЕМОКРАТИЯ ВА МЕНТАЛИТЕТ

Манбаларда ёзилишича, “глобаллашув” атамаси ўтган асрнинг 80-йиллар бошларидан муомалага кириб келган. Мазкур атама дунё миқёсида иктисодий муносабатлар борасида кечаётган жараёнларнинг чексиз-чегарасиз қўламлардан иборат эканлигини ифодалаган. Орадан ўтган 20–25 йил ичида ушбу сўз энг кўп тилга олинадиган, бу сўз ортида турган маъно-мазмун бутун дунё кишиларини ўйлатадиган, қувонтирадиган ва афсуски, катта ташвишларга соладиган мазмунларга эга бўла борди.

Бир сўз билан айтганда, инсоният “глобаллашув” деб аталган янги аҳоли қўйилган ва бу аҳоли қўйилган жадал суръатларда кенгайиб бораётган янги тараққиёт босқичига чиқди. Натижада “глобаллашув” сўзи иктисодий эмас, балки ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва бошқа қарийб барча соҳалардаги умуминсоний жараёнларни қамраб олувчи тушунчага айланиб кетди. Айниқса, “ахборот” ва “глобаллашув” сўзлари шу қадар бирикиб кетдики, бундан кейинги дунёнинг, дунё халқларининг тақдири ана шу бирикма, яъни ахборот глобаллашуви жараёнларига боғлиқ бўлиб қолди, десак асло муболаға бўлмайди.

Ахборот глобаллашувига сабаб бўлган бош омилларнинг бири сифатида коммуникация технологиялари соҳасида илмий-техникавий портлаш юз берганини таъкидлаш зарур. Иккинчи омил ўтган асрнинг 90-йиллаи бошида юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан боғлиқ. Ер юзини иккига бўлиб турган

карама-қарши ғоя ва мафкура ақидаларининг парокандаликка учраши мутлақо янги типдаги давлатлар, шу билан бирга янги типдаги кишилар тоифасини вужудга келтирди. Катта ва кичик, тараккий этган ва тараккий этмаган давлатлар ўртасида серкатлам ва мураккаб муносабатлар авж олди. Одамлар дунёқарашида кескин ўзгариш юз берди. Одамларнинг ер юзи бўйлаб ҳаракатланиши анчагина эркинлашди, танлаш имконияти жуда кенг маънода оддий воқеликка айланди, бохабар бўлиш истаги ва эҳтиёжи бурунги шарт-шароитлар, ҳатто талаблардан мутлақо қониқмай кўйди.

Ушбу ниҳоятда серкатлам ва серкирра жараённинг туб марказида АХБОРОТ турибди, десак янглишмаймиз. Зеро, инсоният цивилизациясининг ҳозирги даражасида бирор- бир катта-кичик воқеа-ҳодисани ахборотдан ташқарида тасаввур этиш мумкин эмас. Яъни воқеа-ҳодиса юз беряптими, демак, ахборот ҳаракатланаяпти! Ахборот ҳаракатдами, демак, бирор воқеа-ҳодиса юз бераётгани муқаррар!

Давримизнинг энг катта ана шундай воқеа-ҳодисаларидан бири демократия тушунчасининг бутун дунё халқлари мақсад-маслагининг маъно-мазмунига айланганлиги дейиш мумкин. Жамиятнинг демократлашуви, фуқаролик жамиятини барпо этиш истаги, шахсга берилган энг бирламчи ҳуқуқлар (чунончи, сўз ва фикр эркинлиги) жуда кўплаб давлатларнинг истиқбол йўлига айлангани ҳам ахборот орқалигина амалга ошиши ҳозирги дунёдаги ахборот мавқеини, ахборотнинг аҳамиятини ҳар қачонгидан ошириб юборди.

Ахборот ўз ҳолича мавҳум – абстракт тушунча, лекин у орқали вужудга келадиган ахборот майдони, айниқса муҳтарам Президентимиз ўхшатиб таърифлаган “мафкура полигонларининг ядро полигонларидан хавфли”лиги, дунё мамлакатларининг куч-қудрати, салоҳияти уларнинг ахборотга эғалигидан келиб чиқиб “табақаланиши” одат тусига кираётгани, қолаверса, ҳар бир шахснинг дунёқараши, нуқтаи

назари, мафқурасини забт этишга зўр берилаётгани ахборотнинг ҳар қандай конкрет тушунчадан кўра конкретроқ, аниқроқ эканлигини кўрсатади. Худди шунинг учун ҳам шахснинг, жамиятнинг ва давлатнинг ахборотга эгалик даражаси, мазкур уч субъектнинг ахборот таҳдидидан ҳимояланганлик даражаси давримизнинг энг катта муаммоси ҳисобланмоқда.

Ахборот майдонининг ва умуман ахборот окимининг барча ижобий хусусиятлари ва салбий оқибатлари хусусида сўз борар экан, демократия кадриятини четлаб ўтиш асло мумкин эмас. Зеро, ахборот – демократиянинг қони. Оддий фуқаронинг ахборотга “тўйинганлик” даражасидан тортиб то умумдавлат даражасида ахборот эркинлигини йўлга қўя олган жамиятгина замонавий илғор жамият даражасига кўтарилади, ана шундагина ҳақиқий фуқаролик тизими қарор топади, ана шундагина давлатнинг куч-қудрати, салоҳияти орта боради. Афсуски, бу мақомга етишиш ўз-ўзидан амалга ошиб қолмаслигини мустақил Республикамизнинг истиқлол йилларида босиб ўтган йўли очик-ойдин кўрсатди.

Яқин ўн-ўн беш йилнинг нарисида аксарият кишилар гўё шўролар ҳокимияти йўқола бориши билан жамият ҳам, одамлар ҳам ўз-ўзидан демократияга эришиб қолади, деган тушунчада бўлганлар. Демократия, хусусан ахборот борасидаги эркинлик ниҳоятда тотли тушунча, юксак орзу. Бироқ ҳаёт реаллигига очик кўз билан қаралса, биринчи хулоса шуки, жамиятнинг демократлашуви бир зумда амалга ошиб қолмайди. Жамиятнинг демократлашуви аниқ марра эмас, балки у тўхтовсиз давом этадиган ғоятда мураккаб, серқатлам жараён.

Иккинчи хулоса шундан иборатки, демократия фақат сиёсий тушунча эмас, у – маънавий, маърифий, ҳуқуқий, илмий, иқтисодий, ахлоқий тушунча ҳамдир.

Учинчи хулоса: демократиянинг глобаллашуви нечоғли тотли жараён бўлмасин, бу жараённинг ижобий жиҳатларидан кўра хатарли жиҳатлари кўпроқ эканлигини ҳаёт кўрсатмоқда.

Бу хатар демократия ва миллий менталитет масаласида аниқ намоён бўлмоқда.

Шундан келиб чиқувчи тўртинчи хулоса: демократия экспортига кўр-кўрона йўл қўйиш яратувчиликдан кўра кўпроқ бузгунчиликка олиб келади. Чунки жамиятни демократлаштириш ғоясини исталган дақиқада носоғлом ҳаракатларга айлантириб юбориш, ғочлар экспортига берилиб кетиш, бу уриниш ўз-ўзидан кадриятлар экспансиясига олиб келиши хавфи кучли.

Мана шу ўринда нима қилмоқ керак, деган савол кўндаланг бўлади. Тўғриси, бу саволга дабдурустдан ва мухтасар жавоб айтиш қийин. Аввало, ҳар қандай халқнинг, алоҳида олган бир кишининг ҳаётда яшаб ўтиш манзили фақат унгагина хос бўлган миллий кадриятлар “ҳудуди”да бўлади. Мазкур манзил ва мазкур ҳудуд ҳар қандай фаровонликдан, қулайликдан афзал саналади. Тўғри, демократия ниҳоятда тотли тушунча, олиймақом яшаш тарзи, бироқ гарчи шундай бўлган тақдирда ҳам ўзга ҳаёт тарзларига хос бўлган демократик кадриятларни қабул қилиш соф миллий анъаналар, удуллар, тушунчалар ҳисобига бўлмаслиги керак. Яъни умуминсоний демократик кадриятлар миллий менталитетни йўқотиш, унга путур етказиш ҳисобига юз бермаслиги керак.

Саволни яна такрорлашга тўғри келади: хўш, нима қилмоқ керак?

Миллий менталитетга зиён-захмат етказмаган ҳолда глобаллашув ва демократлашув жараёнларига ниҳоятда оқиллик билан, ниҳоятда вазминлик билан уйғунлашиб бориш стратегиясини яратмоқ керак. Давр олдимизга қўяётган бундай улкан вазифани юксак даражада адо этишга бугунги Ўзбекистоннинг илмий-интеллектуал салоҳияти етади!

О.Б. Ота-Мирзаев,
география фанлари доктори; профессор
Н.А. Мўминов,
техника фанлари доктори; профессор
У.К. Каюмов

МАҲАЛЛА- ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИДА

Ўзбекистон Республикасида 2003 йил “Обод маҳалла йили” деб эълон қилиниши ва маҳалланинг кишилар ҳаёти билан чамбарчас боғланганлиги, унинг шахсни вояга етишида ғоят муҳим аҳамият касб этиши муносабати билан жамоатчилик фикрини ўрганиш “Ижтимоий фикр” Маркази томонидан 2003 йилнинг январь ойида мамлакатимизнинг барча вилоятлари, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикасида “Маҳалла жамоатчилик фикрида” мавзусида социологик сўров ўтказди.

Сўровнинг мақсади: Ўзбекистон аҳолисининг ўзбек маҳалласи ҳақида фикрлари, маҳалланинг кишилар ҳаётида тутган ўрни, аҳолининг маҳаллада ўтказиладиган тўй ва базмлар, ўлим маросими, марака ва тадбирларга муносабатларини ўрганиш, қандай масалаларда маҳалла аҳолига ёрдам бериб келаётгани, ёшлар ўртасида қандай тарбиявий ишлар ташкил этилаётгани ва бошқа ижтимоий-сиёсий, маънавий масалаларда маҳалла қандай фаолият кўрсатаётганлигини аниқлаш.

Сўровда республика бўйича 1743 нафар респондентлар иштирок этди.

Респондентларнинг миллий таркиби: Сўровда иштирок этган 1743 нафар респондентларнинг 1389 нафари (79,7%) ўзбеклар, Марказий Осиё халқлари 174 нафар (10,0%), славянлар 120 нафар (6,9%), бошқа миллат вакиллари 60 нафар (3,4%).

Жинсий таркиби: Эркаклар – 857 нафар (49,2%), аёллар – 886 нафар (50,8%).

Респондентларнинг ёшлари бўйича тақсимланиши: 18-19 ёшлилар 118 нафар (6,8%), 20-29 ёшлилар 433 нафар (24,8%), 30-39 ёшлилар 446 нафар (25,6%), 40-49 ёшлилар 375 нафар (21,5%), 50 ёш ва ундан катталар 371 нафар (21,3%).

Маълумоти: Бошланғич – 49 нафар (2,8%), тўликсиз ўрта – 120 нафар (6,9%), ўрта – 777 нафар (44,6%), ўрта махсус 175

нафар (10,0%), ўрта техник маълумотлилар – 239 нафар (13,7%), тўлиқсиз олий – 59 нафар (3,4%), олий маълумотлилар 324 нафар (18,6%).

Респондентларнинг ҳудудий тақсимланиши: шаҳарликлар – 610 нафар (35,0%), қишлоқда яшовчилар 1133 нафар (65,0%).

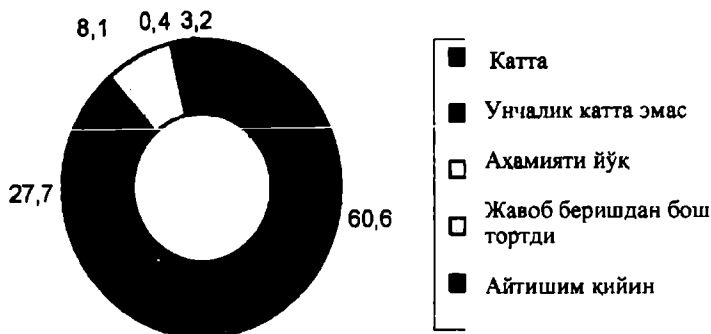
Сўров натижаларининг илмий асосланганлиги: сўров республикада истиқомат қиладиган 18 ёшдан тортиб 60 ва ундан катта ёшдаги 12 миллиондан зиёд фуқаролар орасида илмий асосда саралаш йўли билан ташкил этилди. Тадқиқот республиканинг барча вилоятларида, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳар маҳаллаларида ўтказилди. Шунингдек, сўровномада қишлоқ ва шаҳар маҳаллаларида яшовчи турли миллат вакиллари, эрақлар ва аёллар, турли маълумотга эга бўлган кишилар қатнашдилар.

Мамлакатимизда 2003 йил “Обод маҳалла йили” деб эълон қилинганлигидан аҳоли қандай даражада хабардор эканлигини ўрганиш шуни кўрсатдики, сўровномада қатнашган 1743 респондентларни аксарият кўпчилиги (76,5%) 2003 йилни “Обод маҳалла йили” деб аталганлигини яхши билдилар, 12,3 фоиз респондентлар эса шу ҳақда эшитган. Шу билан бирга, 11,0 фоиз респондент “Обод маҳалла йили” деб эълон қилинганлигини билмайди, 11,2 фоиз респондент берилган саволга жавоб бермаган. Лекин вилоятлар бўйича қилинган таҳлил шуни кўрсатдики, кўпчилик вилоятларда респондентлар 2003 йилни “Обод маҳалла йили” деб эълон қилинганлигини билган ҳолда Бухоро вилоятида 26,0 фоиз, Сирдарё вилоятида 24,3 фоиз, Хоразм вилоятида 21,1 фоиз, Тошкент шаҳрида эса 33,8 фоиз респондентлар бу ҳақда ҳеч нарса билмасликларини ёзишган.

“Обод маҳалла деганда Сиз нималарни тасаввур қиласиз?” деган саволга олинган жавоблардан маълум бўлдики, республика миқёсида сўровномада қатнашган кишилардан учдан бир қисмидан кўпроғи кўркам ва чиройли кўчаларни кўз олдиларига келтирадилар, 26,0 фоиз респондентлар эса тинчлик ва осойишталик ўрнатилган жойни, 17,5 фоиз респондентлар одамлар орасида ўзаро меҳр- оқибат ва аҳиллик ҳукм сурган

жойни тасаввур қиладилар. Қолганнг респондентлар эса кут-барака ўрнатилган жойни, одамларнинг дўстлиги ва бирдамлиги, шунингдек тартиб-интизом ўрнатилган жойни тасаввур қиладилар. Ушбу саволга респондентларнинг жинслари бўйича берилган жавоблар таҳлил этилганда 60,0 фоизга яқин эркаklar, 60,0 фоиз аёллар ҳам маҳалла деганда кўркам ва чиройли кўчаларни, тинчлик ва осойишталик ўрнатилган жойни тасаввур қиладилар. Вилоятлар бўйича респондентлардан олинган жавоблар ҳам қарийб шу маънода қайд этилган. Фақат Сирдарё вилояти респондентлари обод маҳалла деганда биринчи ўринга маҳаллада одамларнинг дўст-иноклиги, бирдамлигини ёзишган. Бунинг сабаби сирдарёликларнинг кўпчилиги бу ерга бундан анча йиллар муқаддам янги кўрик ерларни ўзлаштириш учун бошқа вилоятлардан кўчиб келганлиги бўлса керак. Балки шунинг учун улар биринчи галга маҳаллада одамларнинг дўстлик ва бирдамлик, аҳиллик билан яшашини муҳим омил деб кўрсатган.

“Сизнинг ҳаётингизда ва оилангизда маҳалланинг ўрни қандай?” деган саволга олинган жавоблар шуни кўрсатдики 60,6 фоиз респондентлар кишилар ва оила ҳаётида маҳалланинг аҳамияти “жуда катта”, 27,7 фоиз респондент эса “унчалик катта эмас” деб ҳисоблайди (1-расм).

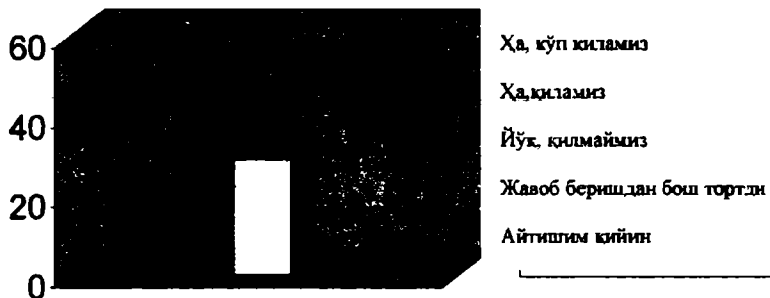

1-расм. Сизнинг ҳаётингизда ва оилангизда маҳалланинг аҳамияти қандай?

Кўриниб турибдики, аксарият кўпчилик шахс ва оила ҳаётида маҳалланинг аҳамияти катта деб кўрсатади. Бу эса маҳалла қадимдан ўзбекларга хос ҳаёт тарзи бўлиб келганлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам маҳалланинг аҳамияти ғоят катталигини 66,8 фоизи ўзбеклар кўрсатган бўлса, Марказий Осиё халқларидан 51,1 фоизи, славянлардан эса 15,0 фоизгина респондентлар шундай деб жавоб қилган.

Маҳалланинг оила ҳаётидаги аҳамияти катта эканлигини Фарғона водийси Жиззах, Самарқанд, Навоий, Қашқадарё вилоятларидаги респондентларнинг жавоблари ҳам тасдиқлайди. 60,0 фоизга яқин респондентларнинг маҳалла тадбирларида мунтазам иштирок этишларини кўрсатиши ҳам маҳалланинг кишилар ҳаёти билан чамбарчас боғланганлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам улар маҳаллада ўтказилган тўй-томашаларда, маросимларда, Наврўз байрамларида қатнашиб келадилар. Шу билан бирга айтиш керакки, респондентларнинг кўпчилиги- 68,6 фоизи асосан тўй-томашаларда кўпроқ, қолган маросим тадбирларда озроқ қатнашадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, респондентларнинг кўпчилиги (65,1%) ўз оиласи ёки шахсан ўзларининг муаммоларини ҳал этиш учун маҳалла кўмитасига мурожаат қилиб турадилар (2-расм).

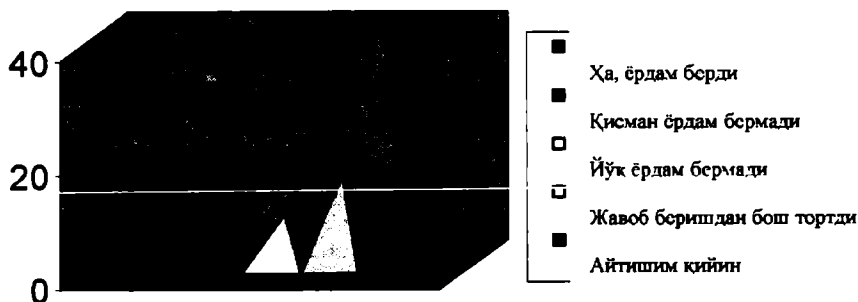

2-расм. Сиз ўзингиз ёки оила аъзоларингиз бирон- бир муаммоларингизни ҳал этиш учун маҳаллангизга мурожаат қиласизларми?

Миллатлари бўйича олиб қаралганда 67,1 фоиз ўзбеклар, 69,0 фоиз Марказий Осиё халқлари вакиллари, 44,2 фоиз славян халқлари вакиллари маҳалла кўмиталарига ўз муаммолари бўйича мурожаат қилиб турадилар. Респондентлар жинслари бўйича таҳлил этилганда 65,4 фоиз эркеклар, 64,9 фоиз аёллар ҳам мавжуд муаммоларни ҳал этиш учун маҳаллаларга мурожаат қилар экан.

Лекин шунинг алоҳида эътиборга олиш керакки, Сирдарё вилоятида 56,8 фоиз, Тошкент вилоятида 61,4 фоиз, Тошкент шаҳрида 43,0 фоиз респондентлар ўзларининг ёки оила аъзоларининг муаммолари билан маҳалла кўмиталарига мурожаат қилмаган. Бошқа вилоятларда бундай кишилар озчиликни ташкил этади.

Ўтказилган сўровнома натижалари шунинг кўрсатдики, маҳалла кўмитаси мурожаат қилган респондентларнинг 28,0 фоиз муаммоларини тўла ҳал этиб берганлигини, 33,0% респондентлар қисман ҳал этганлигини қайд этган, 8,9 фоиз респондентлар эса маҳалла кўмитасининг муаммоларни ҳал этишга ёрдам бермаганлигини ёзган, 31,1 фоиз респондентлар “Айтишим қийин” деган. (3-расм).

3-расм. Агар мурожаат қилган бўлсангизлар, маҳалла муаммоингизни ечишга ёрдам бердимми?

Агар маҳалла кўмитасига мурожаат қилган бўлсангиз муаммоларингизни ечишга ёрдам бердимми?

	Вилоятлар		Жавоблар						
			Ҳа, ёрдам берди жами, %		Қисман ёрдам берди жаъми, %		Йўқ, ёрдам бермади жаъми, %		Жавоб беришга кийналаман жаъми, %
	Андижон	4	4,8	4	8,4		,2	29	18,7
	Бухоро	0	9,2	1	0,2	5	4,4	48	46,1
	Жиззах		3,0	8	4,1		,9	-	-
	Навоний	1	2,5		1,9		0,2	15	25,54
	Наманган	5	8,5	5	8,5		,7	32	22,4
	Қашқадарё	3	9,6	2	3,8		,5	70	25,8
	Самарқанд	1	4,8	6	6,5		,0	25	13,8
	Сурхондарё	4	7,2	6	2,8		,6	23	18,4
	Сирдарё		3,5		,1		,4	2,7	72,9
0	Тошкент	9	2,0	7	7,1	5	,5	97	61,4

1	Фарғона	2	1,2	8	9, 1	6	,0	63	31,7
2	Хоразм	4	5,6	3	7, 8		0, 0	24	26,6
3	Қорақалпоғис тон Республикаси	6	4,2	5	8, 7	5	1, 0	7	6,2
4	Тошкент шаҳри	5	6,6	0	3, 1	1	0, 5	45	29,8

Шуни қайд этиш керакки, вилоятлардаги маҳалла кўмиталарида ўз аризалари билан мурожаат қилган кишиларнинг аризаларини ижобий ҳал этиш даражаси ҳар хилдир. Буни қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

Юқоридаги жадвал натижалари кўрсатиб турибдики, Навоий вилоятидаги маҳалла кўмиталарида 52,5 фоиз, Самарқанд вилоятидаги маҳалла кўмиталарида 44,8 фоиз респондентлар ўз муаммоларини тўла ижобий ҳал этиб келганлар. Шунингдек, Фарғона, Андижон, Наманган, Қашқадарё вилоятларида эса 31,2 фоиздан 39,5 фоизгача кишилар маҳалла кўмиталари орқали ўз муаммоларини ҳал этганлар.

Қолган вилоятлардаги маҳаллаларда мурожаатлар билан келган кишиларнинг муаммоларини ҳал этиб бериш даражаси унча яхши эмас.

Маълумки, она ва болалар муҳофазаси муҳим масалалардан биридир. Шундан келиб чиқиб сўров анкетасига “Она ва болаларни муҳофаза қилиш учун маҳаллангизда қандай ишлар амалга оширилмоқда?” деган савол киритилди. 57,4 фоиз респондентлар берилган саволга маҳаллада кўп болали кам таъминланган оилаларга ва ёлғиз оналарга нафақалар бериб турилганлигини, 14,1 фоиз респондентлар кўп болали оилаларга маҳалла жамғармасидан хайрия пуллари ажратилишини, 4,2 фоиз респондентлар кўп болали аёлларга маҳалла

жамғармасидан хайрия пуллари берилишини кўрсатган. Шу билан бирга 7,6 фоиз респондентлар маҳалла кўмитасида бундай масалалар бўйича ҳеч қандай иш қилинмаслигини қайд этган, 16,6 фоиз респондентлар ушбу саволга жавоб беришга қийналган.

Сўровномадаги “Маҳаллангизда қарияларга эътибор қандай?” деган савол бўйича олинган жавоблар таҳлили шуни кўрсатдики, биринчи галда 1743 нафар респондентлардан 30,3 фоизи “Маҳалламизда асосий эътибор уруш қатнашчиларига, ёлғиз қарияларга қаратилади, уларга мунтазам тиббий ва моддий ёрдамлар кўрсатилади” деб жавоб қилган. Ундан кейин сўровда қатнашган 27,5 фоиз кишилар маҳаллада қарияларга тиббий ёрдамлар кўрсатилиб, даволанишлари учун тегишли мададлар берилишини, 7,0 фоиз респондентлар қарияларга санаторий ва дам олиш уйларига бориш учун бепул йўлланмалар ажратилишини кўрсатган. Шу билан бирга 13,1 фоиз кишилар “Ҳеч қандай эътибор берилмайди” деган, 22,1 фоиз респондентлар ушбу масала бўйича аниқ жавоб бергани қийналган.

Маҳаллаларда ёшлар ўртасида олиб бориладиган ишлар шуни кўрсатдики, бу борада маҳаллаларда ёшлар билан ишлаш деярли яхши йўлга қўйилмаган, 20,4 фоиз респондентгина ўзлари яшайдиган маҳаллаларда ёшлар билан олиб бориладиган ишлар “Қамолот” ижтимоий ёшлар ҳаракати билан биргаликда олиб борилишини, 21,3 фоиз респондентлар маҳаллада ёшлар ўртасида турли хил суҳбатлар ўтказилиб турилишини, тарбияга оид маърузалар қилинишини ёзган, 11,7 фоиз респондентлар маҳаллада тарбияси оғир болалар билан суҳбатлар олиб борилишини, 3,4 фоиз респондентлар эса аввал диний экстремистлар билан алоқада бўлган ёшлар билан тегишли тарбиявий тадбирлар ўтказилишини кўрсатган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, маҳаллаларда ёшларни спортга жалб этиш ишлари ҳам яхши даражада эмас. 3,7 фоиз респондентларгина маҳалла ёшларининг спортга жалб этилишини, 3,5фоиз респондентлар эса спортнинг ҳар хил турлари бўйича мусобақалар уюштирилишини қайд этишган, 3,9 фоиз киши эса бу ҳақда ҳеч қандай иш қилинмаслигини

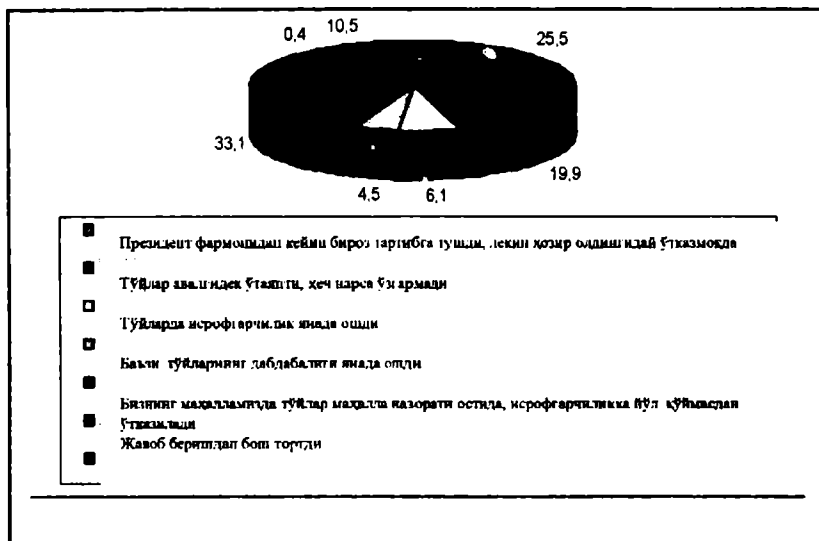
кўрсатган, 24,4 фоиз респондентлар ушбу масала бўйича аниқ бир фикр айтгани кийналган.

Респондентларнинг вилоятлар бўйича ёшлар орасида олиб борилаётган жавоблари ҳақида қуйидагиларни қайд этиш керакки, бир қатор вилоятлардаги маҳаллаларда ёшлар билан олиб борилаётган ишлар яхши йўлга қўйилмаган. Масалан, Наманган вилоятида бир вақтлар ваҳҳобийчилик кучли бўлган, шунга карамай, бу вилоятдаги маҳаллаларда аввал диний экстремистлар билан алоқада бўлган ёшлар ўртасида алоҳида ишлар олиб борилиши ҳақида бирорта ҳам респондент кўрсатмаган. Жиззах, Навоий, Хоразм, Сирдарё вилоятларида ҳам бу ҳақда бирорта респондент маълумот бермаган.

Вилоятлардаги маҳаллаларда ёшларни спортга жалб этиш ҳам яхши эмас. Масалан, спорт мусабакалари ўтказилиши ҳақида Бухоро, Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳридан ҳеч бир респондент маълумот бермаган. Шундай экан, ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида”ги 2002 йил 24 октябрдаги Фармонида Республика бўйича амалга ошириш ишлари олиб борилаётган бир вақтда маҳаллаларда ёшларни спортга жалб қилиш борасида муҳим ишлар амалга оширилиши лозим.

Маҳаллаларда аҳоли ўртасида ўтказилган тадқиқотнинг сўровномасига “1998 йилдаги тўй маросимлари ва маракаларни тартибга келтириш тўғрисида Президентимиз фармони эълон қилинган, маҳаллангизда тўйлар қандай ўтмоқда?” деган савол ҳам қўйилган эди. Ушбу саволга олинган жавобларнинг натижалари шунини кўрсатдики, 1743 нафар респондентларнинг тўртдан бир қисми ёки 25,5 фоизи Президент фармонидан кейин тўйлар бироз тартибга тушганлигини, декин ҳозирги вақтда олдингидай ўтказилаётганлигини, 19,9 фоиз кишилар эса тўйларни ўтказишда ҳеч қандай ўзгариш бўлмаганлигини кўрсатишган, 10,6 фоиз кишилар тўйлардаги исрофгарчилик яна ошгани, дабдабали тўйларга йўл қўйилаётганини қайд этган, 33,1 фоиз респондентлар эса ўзлари яшаётган маҳаллада тўйлар маҳалла назорати остида, исрофгарчиликка йўл қўйилмай

ўтаётганлигини ёзган, 10,9 фоиз респондентлар ушбу саволга аниқ жавоб бера олмаган (4-расм).

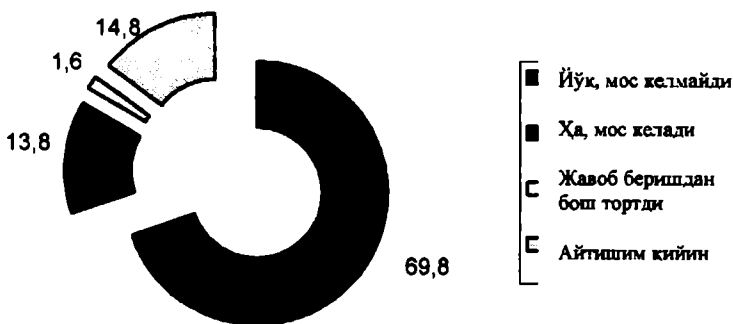
4-расм. 1998 йилдаги тўй маросимлари ва маъракаларни тартибга келтириш тўғрисида Президентимиз Фармони эълон қилинган, маҳаллаларингизда тўйлар қандай ўтмоқда?

Вилоятлар бўйича тўйларнинг қандай ўтказилиши ҳақида респондентларнинг фикрлари хилма-хил. Масалан, Бухоро вилоятидаги 76,0 фоиз, Сурхондарё вилоятидаги 46,4 фоиз, Навоий вилоятидаги 45,8 фоиз респондентларнинг фикрига қараганда, тўйларни тартибга солиш бўйича чиққан Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонидан кейин дастлабки вақтларда тўйларни ўтказиш бўйича бирмунча ишлар қилинган ва дабдабали тўйларни ўтказиш тўхтаган. Лекин кейинчалик бу иш унутилган ва ҳозирги вақтда аввалгидек ўтмоқда.

Тўйларда исрофчиликка йўл қўйилмай, маҳалла назорати остида ўтказилиши Қашқадарё ва Навоий вилоятларида анча яхши. Бу ҳақда Қашқадарё вилоятдан 70,4 фоиз, Навоий вилоятдан 50,8 фоиз респондент ижобий фикр билдирган.

Қолган вилоятларда бундай фикр билдирганлар озчиликни ташкил этади.

Шуни алоҳида айтиш керакки, дабдабали тўйлар, базмлар ва маракаларни ўтказишни республика бўйича кўпчилик, яъни 69,8 фоиз респондентлар қоралайди. Уларнинг фикрича, бундай дабдабали тадбирлар (тўй, базм, маракалар) ўзбек халқининг миллий анъаналарига мос келмайди (5-расм).

5-расм. Сизнинг фикрингизча дабдабали тўйлар, базмлар ва марака маросимлари ўзбек халқимизнинг миллий анъаналарига мос келадими?

Дабдабали тўйларга ва базмларга ҳам кўпчилик респондентларнинг муносабатлари мутлақо яхши эмас. Масалан, 1743 нафар респондентлардан 1609 нафари (92,3%) бундай дабдабали тўйлар ва базмларнинг миллий қадриятларимизнинг сохталаштиришга олиб келаётганлигини, баъзи бир кишиларнинг шухратпарастликка берилиб кетиб, ўзини кўз-кўз қилишини, баъзи одамларнинг бели оғримасдан нопок йўллар билан топган пулларини қаерга қўйишни билмай шундай ишлар қилаётганини кўрсатиш деб баҳо берганлар (6-расм).

- ! Дабдабали тўйлар ва оилавий базмлар бизнинг миллий кадриятларимизни сохталаштиришга олиб келипти
- ! Бу баъзи бир одамларнинг бети огримасдан, мопок йўллар билан топган пули ва бойлигини терисига сиғдире олмаслиги
- ! Ижобий
- ! Жавоб беришдан бош тортди
- ! Айтишим кийин

6 расм. Дабдабали тўйларга ва оилавий базмларга Сизнинг шахсий муносабатингиз қандай?

“Маҳаллангизда қабул қилинган одатлар, хулқ-атвор йўналишлари ва қондаларига шахсан ўзингиз қай даражада амал қиласиз?” деган саволга олинган жавоблардан маълум бўлдики, Республика бўйича 46,5 фоиз респондентлар “Маҳалламизда қабул қилинган ҳамма одатлар, хулқ-атвор йўналишлари ва қондаларига кўпинча амал қилишга ҳаракат қиламан” деб жавоб қилган, 45,8 фоиз кишилар эса “Маҳалламизда қабул қилинган одатлар ва қондаларининг энг асосийларига ўрта даражада амал қилишга ҳаракат қиламан” деган, 7,1 фоиз респондентлар эса “Маҳалланинг урф-одатлари, қондаларини умуман бажаришга мажбурман” деб жавоб қилган, 0,6 фоиз респондент ушбу саволга жавоб бермаган.

Шуни эътиборга олиш керакки, маҳалла урф-одатлари ва қондаларининг энг асосийларини бажаришга 41,0 фоиз ўзбеклар ҳаракат қилса, Марказий Осиё халқларидан эса 63,2 фоиз, славянлардан 69,2 фоиз, бошқа миллат вакилларида 60,0 фоиз ҳаракат қилади. Бу шуни кўрсатадики, маҳалла институти бошқа

миллат вакилларининг ижтимоий ҳаётида ҳам алоҳида ўрин эгаллаб келмоқда.

Тадқиқот натижаларидан яна куйидаги ҳолатлар маълум бўлдики, республика бўйича 61,3 фоиз респондентлар ўз оила аъзоларининг ҳаётига ёки унинг ахлоқига тааллуқли масалаларнинг ечилишида (тўй, кийим танлаш, меҳмон кутиш ва х.к) аввало оила аъзоларининг ҳошиш ва манфаатларини ҳисобга олади, 35,5 фоиз респондентлар эса маҳаллада қабул қилинган ҳуқ- атвор қоидаларини эътиборга олади. Агар буни шаҳар ва қишлоқ аҳолиси мисолида кўрмоқчи бўлсак, 68,0 фоиз шаҳарли респондентлар, 57,6 фоиз қишлоқда яшовчи респондентлар оила аъзолари ҳаётига, ахлоқига оид масалаларни ҳал этишда ўз оиласи аъзоларининг ҳошиш ва манфаатларига қараб иш тутадилар.

Сўровномадаги “Отанг маҳалла, онаңг маҳалла” деган ҳикматга Сиз қўшиласизми? деган саволга 1743 нафар респондентларнинг 51,5 фоиз “Ҳа, тўлиқ қўшиламан”, 32,8 фоиз “Ҳа, қисман қўшиламан”, 15,8 фоиз “Йўқ, қўшилмайман” деб жавоб берган. Бу шуни кўрсатадики, аҳолининг кўпчилиқ қисми маҳаллани ота-онасининг бағридек ҳис этадилар. Бу айниқса ўзбек миллатига ҳосдир. Чунки ушбу саволга ўзбеклардан 55,8 фоиз, Марказий Осиё халқларидан 46,6 фоиз, славян миллатидан 20,0 фоиз шундай жавоб қилган. Бу борада яна шуни айтиш керакки, 44,6 фоиз респондентлар маҳаллани бева-бечораларга, ногиронларга, ночор оналарга чин кўнгилдан ёрдам берадиган меҳрибон гўшадек ҳис қиладилар. 21,0 фоиз респондентлар ёрдамга муҳтож қўни-қўшниларга ўз ёрдамларини аямайдиган аҳил жой деб тушунадилар. Яна баъзилари ўз муаммолари ечимини маҳалла ҳал қилиб беради, деб тушунадилар.

Сўров натижаларидан яна шу маълум бўлдики, республика бўйича 60,1 фоиз респондентлар маҳалласида маҳалла қўмитаси аъзоларини сайлаш ҳақидаги йиғилишдан ҳабардор бўлади. 70,2 фоиз респондентлар маҳалла қўмитаси аъзоларини сайлашда қатнашиш лозимлигини ўзининг бурчи деб қиладилар. Лекин улардан 15,9 фоиз йиғилишда берган овозини деярли ҳал қилувчи рол ўйнамаслигини кўрсатган. 19,7 фоиз респондент эса маҳалла йиғилишида қатнашишни ўзининг

бурчи деб ҳисобламайди. 10,1 фоиз респондент ушбу саволга жавоб бергани қийналган. Бу ўринда яна шуни айтиш керакки, 18-29 ёшгача бўлган ёшлардан кўра 30-50 ва ундан катта ёшдаги кишилар маҳалла йигилишида фаол катнашадилар ва буни улар ўзларининг бурчи деб ҳисоблайдилар. Бундай жавоб берган катта ёшли кишилар 56,3 фоиздан 62,5 фоизгачадир.

Маҳаллада яшовчи оксоколлар ва фаоллар томонидан ёрдамга мухтож кишиларни ижтимоий ҳимоя қилиш масаласини ўрганиш шуни кўрсатдики, 34,6 фоиз респондентлар маҳалла оксоколи ва фаолларининг ёрдамга мухтож кишиларга чин кўнгилдан ёрдам беришни, 16,6 фоиз респондентлар зарур бўлганда ҳатто давлат идораларига бу борада мурожаат қилишни ёзган. 30,2 фоиз респондентлар эса бу масалада улар томонидан қисман ёрдам берилишини кўрсатишган, 7,1 фоизгина респондентлар маҳаллада ёрдамга мухтож кишиларга умуман ёрдам берилмаслигини қайд этган, 11,5 фоиз респондентлар ушбу масала бўйича “Айтишим қийин” деган.

Ўтказилган тадқиқот саволлари каторига “Маҳаллада яшовчилар, балки шахсан Сиз ёки Сизнинг оила аъзоларингиз олдида турган қуйидаги муаммоларнинг қай бирини маҳалла кўмитангиз ҳал қила олади, қай бирини ҳал қила олмайди?” деган савол ҳам киритилди. Мазкур саволларга берилган жавоблар таҳлили шуни кўрсатдики, 71,3 фоиз респондентлар мунтазам иш ҳақи тўланадиган доимий иш топишда маҳалланинг кучи етмаслигига ишонади. Фақат 14,0 фоиз респондентларгина бундай ишларни амалга ошира олади, деб ўйлайди. 14,7 фоиз кишилар эса бу ҳақда бирор аниқ фикр айтишга қийналган, 65,1 фоиз респондентлар эса маҳаллани моддий ёрдам кўрсатишга қодир эканлигига ишонади. 28,9 фоиз респондентлар эса маҳалла бундай ишни амалга ошира олмайди деб ўйлайди, 6,0 фоиз респондент бу ҳақда жавоб бермаган.

Шу билан бирга респондентларнинг ярмидан кўпроғи (52,7%) маҳалла кўмитасининг бемор кишиларга дори-дармонлар олиб беришга, беморларга ёрдам кўрсатишига ишонмайди. 36,0 фоизгина респондентлар ушбу масалада маҳалланинг кучига ишонади. 11,4 фоиз респондент эса бу борада аниқ жавоб бермаган.

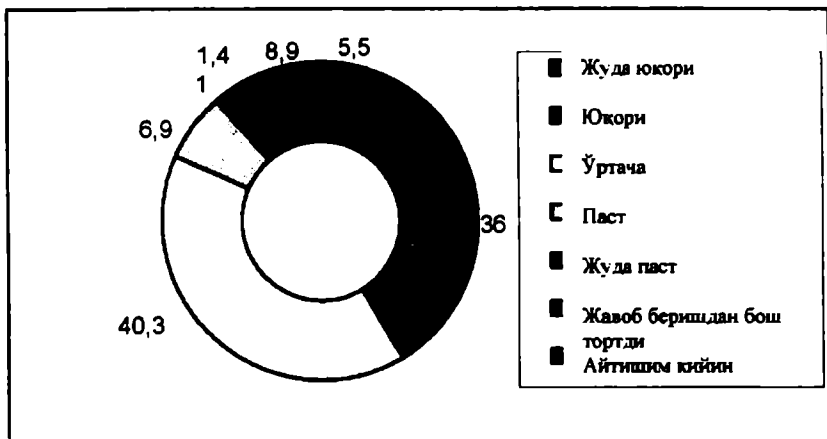
“Маҳалла оилاداги ички муаммоларни хал қила оладими?” деган саволга 63,1 фоиз респондент ижобий жавоб қилган. Шунингдек, 82,5 фоиз респондентлар маҳалла қўмитаси қўни-қўшнилар ўртасидаги келишмовчиликни бартараф этишига, 84,4 фоиз респондент тўй, марака, дафн маросимларини ташкил этишига ишонади.

Шу билан бирга баъзи муаммолар борки, уларни хал этишда маҳалланинг кучи етмайди. Масалан, 52,6 фоиз респондент маҳалланинг аҳолини газ, кўмир ва ёқилги билан, 48,7 фоиз респондент тоза ичимлик суви билан таъминлай олмаслигини кўрсатган.

1743 нафар респондентлардан фақат 312 нафари ёки 17,9 фоиз маҳалладаги бой одамларнинг шу маҳаллада яшайдиган камбағал ва ночор, ёрдамга мухтож одамларга ёрдам бериб туришларини кўрсатган, 655 нафар (37,6%) респондентлар эса ҳар замонда ёрдам беришларини, 29,4 фоиз респондентлар ҳеч қандай ёрдам бермаслигини қайд этган, 15,1 фоиз респондентлар ушбу саволга “Айтишим қийин” деган.

Маълумки, маҳалланинг ишларини юритишда, унинг обод бўлишида, таълим-тарбияли, ахлоқ-одобли ишларни тарбиялашда маҳалла оксоқолининг роли ғоят каттадир. Шундан келиб чиқиб, респондентларга берилган “Маҳаллангиз оксоқолини биласизми?” деган саволга олинган жавоблар таҳлилидан маълум бўлдики, 82,4 фоиз респондентлар маҳалла оксоқолини яхши биладилар, 17,6 фоиз респондент эса билмайди.

Респондентлар томонидан маҳалланинг фуқаролар йиғини фаолиятига берган баҳолари ҳар хил 5,5 фоиз респондентлар маҳалланинг фуқаролар йиғини фаолиятига “жуда юкори” деб баҳо берган бўлса, 36,0 фоиз эса “юкори” деб, 40,3 фоиз “ўртача” деб жавоб берган, 7,9 фоиз респондентлар маҳалла фуқаролари йиғини фаолиятини қониқарсиз деб ҳисоблайдилар, 10,2 фоиз ушбу саволга аниқ жавоб бермаган (7- расм).

7- расм. Маҳаллангизнинг фуқаролар йиғини фаолиятига қандай баҳо бера оласиз?

Хулоса, таклифлар ва тавсиялар

1. 2003 йилни Президентимизнинг таклифи билан “Обод маҳалла йили” деб эълон қилинганлигини Республикада аксарият кўпчилик аҳоли билади ва бу тадбирни қўллаб-қувватлайди. Буни 90,0 фоизга яқин респондентларнинг берган жавоблари исботлайди. Улар “Обод маҳалла” деганда тинчлик ва осойишталик ўрнатилган кўркам ва чиройли аҳоли яшайдиган жойларни тушунадилар. Бу ерда одамлар орасида меҳр- муҳаббат, ўзаро ёрдам фазилатлари мавжуд.

2. Респондентларнинг 60,6 фоизи маҳалланинг инсон ҳаётида тутган ўрнига гоят катта баҳо берадилар ва улар маҳалла ишларида, маҳаллада ўтказиладиган тўй-томошаларда, маросимларда фаол қатнашадилар. Шу билан бирга, айтиш лозимки, респондентлар берган жавобларга қараганда уларнинг кўпчилиги ўлим маросимлари, маракаларга нисбатан тўй ва томошаларда фаол иштирок этадилар.

3. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, 65,0 фоиз респондентлар ўзлари ёки oilаларнинг муаммоларини ҳал этиш учун маҳалла кўмитасига мурожаат этадилар ва уларнинг

кўпчилиги имкон даражасида маҳалладан зарур мадад ва ёрдамлар оладилар.

4. Маҳаллаларда ёшлар ўртасида олиб бориладиган маънавий тарбиявий, спорт ишларини янада кучайтириш талаб этилади. Маҳалла кўмиталари билан “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати томонидан ёшлар орасида олиб борилаётган ишлари ҳақида кўпчилик респондентларнинг берган жавоблари талаб даражасида эмаслигини кўрсатади.

5. Маҳаллаларда ўтказиладиган дабдабали тўй-томошалар, базмлар ва ортикча ҳаражатлар кетказиб қилинган марака, худойиларнинг ўзбек халқининг миллий анъаналарига мос келмаганлиги сабабли кўпчилик аҳоли бу ҳолатга салбий баҳо берганлар.

6. Маҳалланинг неча асрлар давомида таркиб топган ўз қондалари ва шаклланган жамоатчилик фикри бор. Шунинг учун ҳам маҳалла аҳолисини кўпчилиги кийиниш, юриш-туриш ва бошқа масалаларда ана шу маҳалла анъаналарига, жамоатчилик фикрига амал қиладилар.

7. Респондентларнинг 54,3% маҳалла кўмитаси йиғилишида иштирок этишни ўз бурчи деб билади.

8. Маҳаллага ҳозирги вақтда кўп вазибалар юклатилган. Шундай экан, маҳалла ўз имкониятидан келиб чиқиб иш олиб боради. Буни респондентларнинг жавоблари исботлайди. Жумладан, маҳалла ўз ҳудудидаги ёрдамга муҳтож аҳолига имкон даражасида маблағ билан моддий ёрдам кўрсатади, оилалар ва кўни – кўшнилари орасида содир бўлган жанжални бартараф этиш ва улар ўртасида яхши муносабатлар ўрнатиш, маҳаллада турли тадбирлар (Наврўз байрами, маросимлар, худойи, ифторлик) ўтказиш борасида кўп ишларни амалга оширади. Лекин маҳалла аҳолини газ, кўмир, ўтин, ичимлик суви билан таъминлашни, касаллар ва ногиронларга тиббий ёрдамлар кўрсатишни ва уларни дори-дармонлар билан таъминлашни талаб даражасида амалга ошира олмайди. Бунинг учун маҳалланинг бюджетини, моддий техник базасини кучайтириш керак. Бу борада яқинда Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган махсус Дастур ғоят муҳим рол ўйнайди.

9 Юкорида келтирилган ижобийрок фикрларга карамай, кўпчилик маҳаллалардаги фуқаролар йиғинларининг фаолияти юксак даражада эмас. Респондентлар томонидан фақат 41,5% фуқаролар йиғинининг фаолиятини юксак деб баҳолаши шунга мисол бўла олади.

10. Маҳаллаларни ночор, кам таъминланган кишиларга, ёлғиз қарияларга берадиган ёрдамни кучайтириш учун маҳалланинг моддий томонини кучайтириш; бюджетни кўпайтириш учун турли маҳаллий корхоналар, тижорат ишларни йўлга қўйиш зарур.

11. Маҳалланинг “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати билан ёшлар орасида ҳуқуқий орган ходимларини таклиф этган ҳолда кўпроқ тарбиявий тадбирлар: ҳуқуқ ва қонунлар ҳақида суҳбатлар ўтказиш турли спорт тадбирларини мунтазам ташкил этиш лозим.

12. Маҳаллада яшовчи ногирон, кам таъминланган, касал кишиларни қўллаб-қувватлаш учун шу маҳаллада истиқомат қиладиган бой-бадавлат кишилар, идоралар кўмагидан фойдаланиш зарур. Шундай инсонпарварлик қилган шахсларни “Маҳалла” газетасида макташ, тарғибот этиш лозим.

13. Маҳалла фуқаролар йиғинлари фаолиятини янада фаоллаштириш, кадрлар сифатини яхшилаш ишга қобилиятли, билимли ва аҳоли ўртасида обрў-эътиборга эга бўлган кишиларни маҳалла оқсоқоли этиб тайинлаш зарур.

14. Маҳаллалар фуқаролар йиғини раҳбарларининг малакасини ошириш, улар учун бир ҳафталик ўқишлар ташкил этиш ва бу ўқишларда маҳаллада комплекс иш юритиш йўл-йўриқларини ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

О.Б. Ота-Мирзаев,
география фанлари доктори; профессор
Н.А. Мўминов,
техника фанлари доктори; профессор
У.К. Қаюмов

ЎЗБЕКИСТОНЛИКЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ЎЗЛИГИ

социологик таҳлил²³

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин илмий жиҳатдан аниқ асослаб берилган миллий сиёсат асосида ривожланишнинг ёркин, истикболли йўлига кириб бормоқда. Бу сиёсат ўзбек халқининг ўзлигини англаши узлуксиз ўсиши ҳамда маънавий қайта тикланишини миллатлараро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш сари йўналтириш имконини бераётир. Шу боисдан ҳам миллий ўзликни англаш билан бевосита боғлиқ масалаларни ўз вақтида ва тўғри ҳал этиш зарурати шу куннинг долзарб талабига айланди.

Миллий ўзликни англаш миллат ҳаётида, унинг ривожланиш муаммолари, ҳозирги ва узоқ муддатли манфаатларини амалга ошириш омиллари ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини берган ҳолда, илғор тарихий вазифани адо этаётганлиги учун ҳам бу жараён моҳиятини ижтимоий усуллар кўмагида тадқиқ қилишнинг амалий зарурати ва муҳимлиги муқаррар равишда муттасил ортиб бормоқда.

Бунда шунини назарда тутиш керакки, бир томондан, қатъий қилиб айтадиган бўлсак, миллий қадриятлар, ўзликни

²³ Ушбу мақолада мониторинг сифатида 1999-2004 йилларда республикамизнинг барча вилоятларида ўтказилган социологик сўровларнинг асосий натижалари ёритилган. Умумий сўровда қатнашган респондентларнинг сони 6735 киши, шу жумладан, 1999 йил сўровда қатнашганлар - 1204 киши, 2001 йилда – 1969 киши, 2003 йилда – 2073 киши, 2004 йилда – 1489 киши. Сўровларда Ўзбекистонда яшайдиган 18 ёшдан юқори бўлган барча миллат вакиллари қатнашган: ўзбеклар, қорақалпоқлар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, руслар, татарлар, украинликлар, яҳудийлар ва б.

англашнинг ички имкониятлари; иккинчи томондан эса, жаҳонда юз бераётган оламшумул ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар муҳитида аксарият давлатлар маданиятига қўшилиб улгурган ва катта аҳамият касб эта бошлаган кадриятлар тараққиёт манбалари ҳисобланади. Ушбу маънода давлатимиз бошлиғи И.А.Каримовнинг фикри илк бор ва ўз вақтида айтилди: «Аъъанавий маънавий бойликларимизни ҳозирги замон демократик жамият маънавий бойликлари билан айнан уйғунлаштириш – бизнинг келажакда равнақ топишимиз гарови, жамиятимизнинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиб кетишининг гаровидир»²⁴.

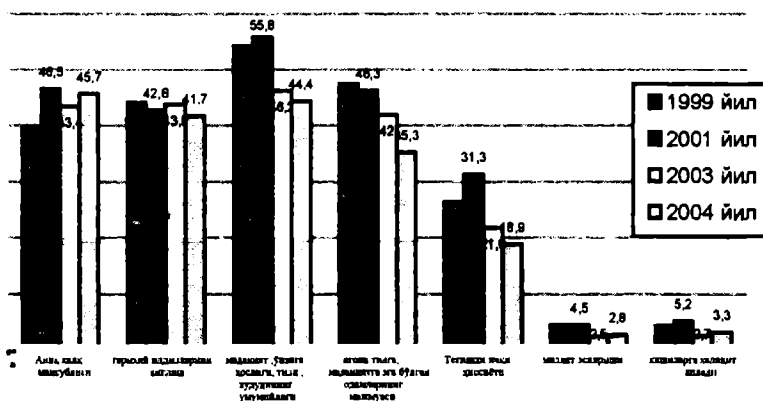
Ўзбекистондаги бугунги ижтимоий–иқтисодий вазият миллий ўзликни англашни ўрганишнинг долзарблигини тобора кучайтираётир. Бу эса ўзбек жамияти яқдиллиги ва бирдамлигини янада чуқурлаштириш, бинобарин, бунда жипслашиш (интеграцияланиш) жараёнини янги, янада юксак босқичга кўтариш мақсадида ички имкониятлардан тобора самарали фойдаланишдан келиб чиқадиган тезкор вазифалар айнан шунга тақозо қилади. Бу эса, масалан, яхлит ижтимоий онгнинг, умумфуқаролик менталитетининг шаклланишида ўз ифодасини топади.

Миллий ўзликни англаш юзасидан самарали ижтимоий тадқиқот олиб бориш борасида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан илк бор ишлаб чиқилган миллий ўзликни англаш ва маънавий бойликлар ўртасидаги мавжуд ўзаро боғлиқлик тўғрисидаги асосий фикр (концепция) ягона услубий мўлжал сифатида қабул қилинган. Тадқиқот олиб боришнинг жамики босқичларида улар шунга кўрсатдики, ўзбекистонликларнинг аксарият қисми учун миллатнинг ўзига хос этник хусусиятларга ҳамда ўз тилига эга эканлиги миллатларни бир-биридан фарқлайдиган асосий белги сифатида намоён бўлмоқда.

Айни паллада таққослама таҳлил миллатни ягона худуд, тил, эътиқод, маданий жиҳатдан ўзлигига хослигини сақлаган одамлар бирлигидан иборат, деб тушуниш гоёсининг муттасил

.Каримов.И.А.Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида.- Т, 1997, 145 – бет.

сусайиб бораётганлигини кўрсатаётир. Масалан, бу нуктаи назарни ёклаганлар сони 2001 йилда 55,8 фоизга етган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 44,4 фоизни ташкил этди. Шунингдек, миллатни ягона маданият, тарих ва тилга эга одамлар бирлиги, деб тушунадиганлар сони ҳам камаймоқда (1999 йилда бу кўрсаткич 47,5 % бўлса, 2004 йилда – 35,3%дан ортмади). Тарихий келиб чиқишини тан олиб, ўзини ўз миллати билан бирдай деб ҳисобловчилар сони 2003 йилдаги 43,8 фоиздан 2004 йилда 41,7 фоизгача қискарди. Бу масалада рухий омилга алоҳида урғу бераётганлар сони ҳам 21,8 фоиз (2003 й.) дан 18,9 фоиз (2004 й.) гача қискарди.

1 – расм. Ўзбекистонликларнинг «миллат» деган тушунчага муносабати, %

«Миллат» тушунчасининг ишлатилишига салбий қараш, бундан олдинги сўровдагига қараганда, анча кўп эътироф этилди (2003 йилда – 5,7% ва 2004 йилда 6,1%). Бунда сўровда қатнашганларнинг 2,8 фоизни бу тушунча ҳеч қандай эскирган эмас, деб ҳисоблайди. 2003 йилда 2,5%, 3,3 фоизи эса «миллат» деган тушунча одамларнинг бир-бири билан яқинлашувига ҳалақит беради, деб эътироф этади (2003 йилда – 2,7%). Уларнинг орасида ҳар бешинчиси – қирғиз (20%) ва ҳар ўнинчиси – рус (9,5%).

Фуқаронинг «миллат» ҳақидаги шахсий тасавури уларнинг этник ва маълумот даражаси билан боғлиқ

масалалардан қанчалик хабардорлигини акс эттиради. Бу тушунчани тил, тарих ва маданият билан боғлаш ноаксариятни ташкил этувчи кўп этник муҳитдаги миллат вакилларида анча устуңлик қилади. Масалан, қирғизларнинг 80,0 фоизи «миллат» тушунчасини маълум бир халққа мансублик билан тенглаштиради, туркманларнинг 85,0 фоизи учун бу тушунча уларнинг тарихий келиб чиқишини акс эттиради, қорақалпоқларнинг 56,3 фоизи «миллат» тушунчасини этник урф-одатлар ва тилга боғлиқлик билан изоҳлайди, татарларнинг 52,9 фоизи «миллат» деганда, тил, тарих ва маданиятнинг умумийлигини тушунади, корейцларнинг 75,0 фоизи бу масалада, аввало, ўзининг миллатга мансублигини кўнглида ҳис этишига асосланади.

«Миллат» деганда, ўзининг маълум бир халққа мансублигини ҳис этиш олий маълумотли одамларда анча юкори (69,6%), тўлиқсиз олий маълумотли одамларда – (49,4%) ва шаҳарликларда – (50,0%).

Миллий давлатчиликни ҳаммабоп, умуминсоний бойлик деб тушунадиган кишлоқ аҳолисининг 46,6 фоизи «миллат» деганда, «ягона ҳудуд, давлат, тил, дин ва ўзига хос маданий анъаналарга эга одамларнинг бирлигидир», - деган вариантни қўллаб-қувватлайди.

Қуйидаги саволларга берилган жавоблар айниқса катта қизиқиш уйғотади.

«Сиз паспортингизда қайси миллат вакили сифатида қайд этилгансиз?»

«Сиз ўзингизни қайси миллатга мансуб деб ҳисоблайсиз?»

Сўровда катнашганларнинг аксарияти қайси миллатга мансублигини ўзининг қайси этник хусусиятларга тегишли эканлигига қараб белгилайди.

Шу билан бир каторда, амалий ҳаётда бу борада ҳануз қарама-қаршиликлар кўзга ташланади, лекин улар илгариларидагига қараганда бир мунча кам. Масалан, ўзбеклар орасида уларнинг 0,3 фоизи паспортларида «миллати «ўзбек», деб қайд этилмаган, руслар орасида бу кўрсаткич 7,1 фоизни ташкил қилади. Аммо сўровда катнашган (ўзини ўз миллати билан бирдай, деб ҳисоблайдиган) жами украинларнинг ҳар иккитасидан биттаси рус деб ҳисобга олинган. Худди шундай

миллий мансубликнинг аралашиб кетиш ҳолатлари илгариларга қараганда 0,3 фоиз даражасида бўлса ҳам (1999 йилда – 24,2%) тожикларда учрайди, улар ўзларини ўз миллати билан бир хил, деб ҳисоблашса ҳам тожикларнинг паспортларида миллати ўзбек, деб қайд қилинган (8,2%).

«Сизнинг ўз миллатингизга мансублигингиз нимада ифодаланади?», деган асосий саволга сўров қатнашчиларининг 42,7 фоизи «ўз халқига мансубликни ҳис этиш, у билан маънавий бирдамликда», 42,1 фоизи эса «аждоқларимиз яшаётган (яшаган) она-заминга меҳр» деган вариантни танлаган.

Миллий нуқтаи назардан миллий ўзликни англаш ўзига хос хусусиятларга эга, масалан, тожик миллати вакиллари учун «мен ўз она тилимда сўзлайман, фикр юритаман ва ўзимни унинг вакили, деб ҳисоблайман», - деган нуқтаи назар ўз миллатига мансубликни ҳис қилишнинг асосий белгиси сифатида тая олинади. Ўзбеклар, руслар, қozoқлар, татарлар, украинлар учун ўз халқига мансублигини жўшқин ҳис этиш ва бу билан маънавий бирликка интилиш бу масалада асосий мезон ҳисобланади. Қорақалпоқлар ва туркманлар учун ўз миллатига мансубликни англамоқ ўзлари туғилиб-ўсган ва авлод-аждоқлари яшаётган (яшаган) ерга меҳр туйғуси билан чамбарчас боғлиқдир. Аксарият қирғизлар учун эса ўз миллатига мансублик бой тарихга эғалик ва ўз миллатидан мағрурланиш туйғусида акс этади.

Маълумотлар таҳлили ўзбекларнинг халққа мансублик ва у билан бирдамлик, она-ватан ҳамда халқ маданиятига муҳаббат ҳиссига асосланган жўшқин таркибий қисмлар салмоғи муттасил ўсиб бораётир, деб таҳмин қилишга асос беради. «Ўз она тилимда сўзлашаман ва фикр юритаман», деган нуқтаи назарни илгари сураётган, маълум бир миллатга мансубликни ҳис қилишдан иборат бирёклама фикрнинг камайиб бориши (2001 йилдаги 46,7%дан 2004 йилдаги 35,3% гача) кузатилмоқда.

Айни паллада, тадқиқотнинг олдинги босқичига қараганда, ўз миллатининг тили ва маданиятини билмаганлиги сабабли ўзини ўз миллатининг ҳақиқий вакили, деб ҳисоблай олмайдиган ўзбекистонликларнинг сони анча (2003 йилда – 34,1% дан 2004 йилда – 25,2% гача) камайди.

Сўнги тадқиқот натижалари шуни кўрсатмоқдаки, «менинг қайси миллатга мансублигимнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, энг муҳими, мен инсонман ва одатий ҳаёт кечиришим учун менга шунинг ўзи кифоя», - деган вариантда акс этган фикр ўзбекистонликларнинг бошқа миллат вакиллариغا нисбатан хайрихоҳлиги ортиб бораётганлигидан далолат беради (28,0%). Бу борада украинлар (50,0%), яҳудийлар (50,0%), қорақалпоқлар (40,6%), руслар (40,5%), туркманлар (35,0%) анча илгарилаб кетдилар, сабаби улар учун қайси миллатга мансублик ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, сўров қатнашчиларининг мутлак кўпчилиги (78,7%) Ўзбекистон Республикаси фуқароси паспортга қайси миллатга мансубликнинг ёзиб қўйилишини ижобий баҳоламоқдалар (2001 йилда – 83,0%, 1999 йилда – 78,2%).

Қайси миллатга мансубликнинг қайд этилишини Марказий Осиё халқларидан туркманлар (85,0%), қорақалпоқлар (84,4%), қозоқлар (81,4%), ўзбеклар (80,9%) айниқса маъқуллашмоқда. Бундай қайднинг паспортда бўлишига славян халқларининг кўпчилик қисми (60,0%) ҳануз бефарқ қарамокда. Уларнинг фикрича, бу нарса славян халқларининг ҳаёт кечиришлари учун мутлақо монелик қилмайди (2003 йилда 45,2%).

Олинган маълумотлар шундан далолат берадики, сўровдан ўтган фуқароларнинг ҳар иккинчиси (46,2%) ўзини даставвал ўзбекистонлик, деб билади, ҳар учтадан биттаси (33,0%) ўз миллати вакили, деярли ҳар олтинчиси (17,5%) ўзбекистонлик ва ўз миллатига мансуб деб ҳисоблайди.

Миллий ўзликни англовчи фуқароларнинг мамлакат тарихи ва маданиятига муносабати миллий ўзликни англашнинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Сўров натижасида шу жиҳатдан қуйидагилар аниқланди: «Сиз ўзингиз туғилиб-ўсган ўлканинг тарихи ҳамда маданиятини етарли даражада биласизми?»- деган саволга сўровда қатнашганларнинг аксарияти (93,2%) ижобий жавоб берди. Аммо уларнинг фақат 41,8 фоизи «ҳа, етарли даражада биламан» (1999 йилда – 43,7%, 2001 йилда – 35,1%, 2003 йилда – 45,6%) деб жавоб қайтарди. Ўзбекистонликларнинг ҳар иккинчиси «биламан, лекин етарли даражада эмас (51,4%), 6,8 фоизи эса «билмайман», - деб айтди.

Бу кўрсаткичлар амалиётда ўзгармайди. 2001 йилда бу масалада ўз билимларининг етарли эмаслигини 51,8 фоиз, 2003 йилда эса 50,4 фоиз киши тан олди. «Билмайман» - деб қайд қилганлар ўртасида славян халқларига мансуб миллат вакиллари кўпчилиги (руслар – 16,7%, украинлар – 25,0%)ни ташкил этди. Пойтахтда истиқомат қилувчилар (20,2%), Сурхондарё (15,8%) ҳамда Андижон (12,6%) вилоятларининг аҳолиси ҳам шу ҳисобга кирилади.

Ўзбекистон тарихини билиш масаласи ўзбекистонликлар учун алоҳида аҳамиятга ҳосил (92,4%). Сўровда қатнашганларнинг 42,8 фоиздан 29,3 фоизи (2001 й.) Ўзбекистон тарихини «етарли даражада» билади; ҳар иккинчи фуқаро (50,4%) эса «етарли даражада билмайди».

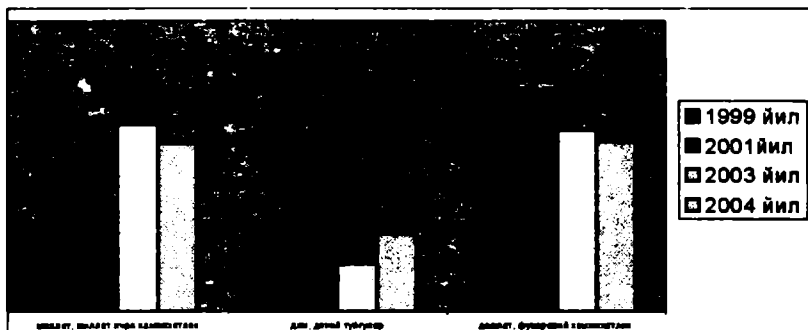
Сўровда иштирок этганларнинг – 7,3 фоизи «йўқ, билмайман», - деб жавоб қайтарди (2003 йилда – 6,8%). Уларнинг ичида бухороликлар (18,4%), андижонликлар (12,6%), фарғоналиклар (12,1%) ва мактаб ўқувчилари (17,6%) кўпчилигини ташкил этдилар.

Тадқиқотлар ўзбекистонликларнинг ҳар иккинчисидан ортиқроғи (57,6%) Ўзбекистон ва ўзбек халқи тарихи, маданияти ҳамда маънавий бойлигини чуқур ўрганишга интилаётганлигини тасдиқлади. Бунда тарих, маданиятни билмаслигини ёки етарли даражада билмаслигини тан олган сўров иштирокчиларининг ҳар еттинчиси (14,2%) энди бу масалаларни ўрганишга киришган. Аммо сўровдан ўтганларнинг ҳар тўртинчиси (24,0%) ўрганишни макбул, лекин шарт эмас, деб ҳисоблайди. Қарийб ҳар қайси ўнинчиси (9,6%) эса бу ҳақда ўйлашга хоҳиш ва қизиқиш йўқлигини айтади.

Қиёслама маълумотлар ўзбекларнинг ўз халқи маънавий қадриятларини чуқур ўрганишга қизиқиши биров (2003 йилдаги 63,8%дан 2004 йилда 44,7%гача) сусайган. Ўзбекистон тарихи ва маданиятини ўрганишга нисбатан қайта қизиқиш аксарият туркманлар – (80,0%), корейцлар (66,7%), қирғизлар (46,1%), руслар (41,9%), тожиклар (35,0%), украинлар (33,4%) учун айниқса ҳосил. «Ўрганиш макбул, лекин шарт эмас», - деган вариантни қирғизлар (23,0%) ва қозоқлар (21,6%) ларнинг ҳар бешинчиси танлади. Давлат ва фуқаролик бирдамчилиги (40,8%), шунингдек миллат ва унинг ичидаги бирдамлик

(40,4%) дан иборат бирлашган омил бўйича ўзбекистонликлар фикри амалий жиҳатдан тенг қисмларга ажралди. 2003 йилда ўтказилган сўровда миллат ва унинг ичидаги бирдамлик асосий омил деб тилга олинди (45,0%). «Давлат ва фуқаролик бирдамлиги» ғоясини сўров катнашчиларининг 43,6 фоизи илгари сурди.

1999 ва 2001 йилларда ўтказилган сўровларда «давлат ва фуқаролик бирдамлиги» вариантини ёқловчилар устунлик (59,1% ва 53,3%) қилди.

2-расм. «Сизнинг фикрингизча, Қуйидагилардан қайси бири одамларни ҳаммадан кўпроқ бирлаштиради?» деган саволга жавобларнинг тақсимланиши

Сўров иштирокчиларининг тақсимланиши фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлидан илгариланган сари миллат ичидаги ва фуқаролар ўртасидаги бирдамликни ҳар томонлама уйғунлаштириш ўзбекистонликлар учун бирлаштирувчи омиллар жумласига киришини кўрсатди. Бироқ этник гуруҳлар ўртасида ушбу омилнинг тарқалиш даражаси бўйича анча тафовут кўзга ташланади. Агар миллий бирдамлиги қорақалпоқлар (59,4%), яҳудийлар (50,0%) ва ўзбеклар (41,1%) га салмоқли даражада тааллуқли бўлса, фуқаролик бирдамликнинг ниҳоятда зарурлигини туркманлар (80,0%), украинлар ва корейлар (75,0% дан) ҳамда руслар (50,0%) амалда исботладилар.

Тадқиқотларнинг ўтган босқичларига киёсланганда динни бирлаштирувчи асос деб ҳисобловчи сўров қатнашчилари сони (18,8%) муттасил ортиб бораётганлиги кузатилаётир. 1999-2003 йилларда бу кўрсаткич сўровда қатнашганларнинг ўндан ортиқроқ қисмини ташкил қилди. Жиззах (40,3%), Фарғона (34,5%), Тошкент (30,4%) вилоятларидаги сўров иштирокчиларнинг кўпчилиги ушбу нуқтаи назарни қўллаб-қувватлайди. Шу жумладан, уларнинг ҳар тўрттадан биттаси мактаб ўқувчиси (25,9%), ишчи (21,4%), нафақахўр (21,1%) ҳисобланади. Дин ва диний туйғуларнинг аҳамиятини қирғизлар (73,3%), татарлар (29,4%) ва козоқлар (20,9%) алоҳида таъкидлайдилар.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги аҳволи ва ўрни ҳақидаги ўзбекистонликлар фикрининг таққослама таҳлили республика аҳолисининг ватанпарварлик ва фуқаролик туйғуси ғоят юқорилигидан далолат беради.

Берилган баҳолар бундан олдинги сўров маълумотлари билан таққослаб кўрилганда жамиятдаги (мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятига тўла кўшилишига тўсқинлик қилаётган) мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларга нисбатан танқидий эътирозлар бирмунча камайганлигини кўрсатмоқда (2004 йилда 7,7%, 2003 йилда - 15,0%, 2001 йилда - 13,6%). Бу борада славян халқлари (26,2%), украинлар (25,0%) ва бошқа миллат вакиллари (ўрта ҳисобда ўн қисмига яқини) бу борада танқидий мулоҳазаларни камроқ билдирмоқдалар.

2003 йилда славян халқлари вакилларининг 36,0 фоизи ижтимоий-иқтисодий масалаларга оид муаммолар мавжудлигини қайд қилди.

"Ўзбекистон - тарихий-маданий, адабий-маънавий ҳамда илмий меросга бой ўлка", - деган вариантни қўллаб-қувватлаганлар сони мутаносиб равишда ортди. Яҳудийлар (100,0%), корейцлар (100,0%), козоқлар (88,4%), қирғизлар (86,7%), туркманлар (80,0%) ва тожиклар (79,6%)нинг мутлак кўпчилиги, қорақалпоқлар (68,8%), ўзбеклар (68,0%), татарлар (58,8%) ҳамда руслар (54,8%) нинг аксарият қисми жавобнинг шу вариантини қайд этди.

Ўзбекистонликлар фуқаролик даражасининг анча юксаклиги шунда акс этадики, мамлакат аҳолисининг мутлак

кўпчилиги (87,6%) ўзини Ўзбекистон Республикасининг фуқароси деб тўла ҳис этади (87,6%). Ўзбекистонликларнинг озроқ қисмигина (4,8%) хануз ўзини СССР фуқароси, деб билади, аммо бу ҳиссиёт кун сайин сусаяпти. Бундай карашга берилган кишилар орасида украинлар (25,0%), руслар (21,4%) ва кекса авлодга мансуб - 70 га кирган ҳамда бу ёшдан ошган қариялар (15,4%), шунингдек 60-69 ёшдаги фуқаролар 10,8 фоизни ташкил этмоқдалар.

Тадқиқотлар фуқароликни тушунишда, улар томонидан ватанпарварликни ҳис этишда, шунингдек ўз Ватанларига содиқликда, фуқаролик бурчини англашда етуқлик даражасини ҳар қачонгидан ҳам тўла намоён қилишлари учун қулай имконият мавжудлигини кўрсатади. Масалан, сўров иштирокчиларининг кўпчилиги учун «Ватан» тушунчаси инсоннинг туғилиб-ўсган ери (82,6%), шунингдек мустақил Ўзбекистон билан бевосита боғлиқ (17,3%) деган тасаввурдан иборатдир.

Ўзбекистонликларнинг аксарият қисми ўзини мустақил Ўзбекистоннинг чинакам ватанпарварлари деб ҳисоблайди (77,1%); улар «ватанпарвар», деганда Ватанга сидқидилдан хизмат қилиш (49,9%)ни, унга нисбатан чексиз меҳр-муҳаббатни англайдилар (42,2%); сўровдан ўтганларнинг атиги 2,5 фоиз ўзини ватанпарвар эмасликларини тан олди. Шу билан бирга сўровда иштирок этганларнинг мутлак кўпчилиги халққа содиқлик нимадан иборат эканлигини яхши билади. Бу тушунчанинг замирида "Ўз халқининг бахтли келажаги учун кураш" (47,3%), "ўз халқига нисбатан меҳр-муҳаббат (42,2%), ўз халқи тарихига ҳурмат ва уни яхши билиш" (10,5%) ётади.

Бу ўринда "ўз халқининг бахтли келажаги учун кураш" варианты аҳамиятининг муттасил ортиб бораётганлиги диққатга сазовордир. 2003 йилда ўтказилган сўров қатнашчиларининг 36,7 фоизи шу гоёни ёқлади.

Эмпирик маълумотлар ўзбек жамиятининг этник-ижтимоий моҳиятини баҳолашда жамоатчилик фикри аниқ ва қатъи тўхтамга эга эканлигини яққол кўрсатди: сўроқ қатнашчиларининг кўпчилиги (73,7%) "Ўзбекистон - кўпмиллатли мамлакат, бу ерда жамики фуқароларнинг (қайси миллат ва динга мансублигидан қатъи назар) тенг ҳуқуқлиги

асосий комус асосида кафолатланган» (2003 йилда - 73,7%) деган фикрни билдиришди.

Сўров катнашчиларининг ҳар бешинчиси мамлакат тақдирини учун асосий (титул) миллатнинг масъуллигини таъкидлайди (20,3%); уларнинг ҳар иккинчиси - яҳудий (50,0%), учдан бири - рус (33,3%), ҳар тўртинчиси - тожик (22,4%), ўзбек (21,4%) ва кирғиз (20,0%)дир.

"Ўзингиз учун Ўзбекистоннинг аҳамиятини қандай баҳолайсиз?" - деган саволга сўров иштирокчиларининг аксарияти мана бундай: "Менинг Ватаним" (63,0%), ҳар тўртинчиси - "Менинг уйим" (26,3%) ва фақат 10,7 фоизи "Яшаётган мамлакатим", - деб жавоб берди.

Сўровда катнашганларнинг мутлақ кўпчилиги "Жаҳонда Ўзбекистондан яхши мамлакатнинг ўзи йўқ" деб ҳисоблайди ва шу боисдан бошқа мамлакатда яшашни асло истамайди (83,0%). Бошқа мамлакатда яшаш истагини билдираётганлар сони 2003 йилдагига қараганда 11,1фоиздан 7,2 фоизгача камайди. Уларнинг ичида руслар 33,3 фоизни, 29,4фоизни татарлар ва 50,0 фоизни бошқа миллат вакиллари ташкил қилди.

«Сиз фарзандларингизнинг бошқа мамлакатга бориб яшаш истагида бўлиб қолишига қандай қарайсиз?» деган саволга сўров катнашчиларининг 58,5 фоизи «Мутлақо қаршиман, фарзандлар ўз ота-оналари ёнида яшашлари керак», - деб жавоб қайтарди. Айни паллада «агар хоҳлашса, майли чет элга бориб ҳам яшайверишсин», - деб қаршилиқ килмаётганларнинг сони 2001 йилдагига қараганда 34,0 фоиздан 24,3 фоизгача камайди.

Сўнги пайтларда ўтказилган сўровга кўра бошқа мамлакатга ишлаш учун вақтинча бориш истагидагилар сони ҳам бирмунча (2003 йилда 35,8%, сўнги сўровда 21,0%) камайди.

Ўз фарзандларининг ўқиш ёки ишлаш учун чет элга вақтинча боришини истаётганларга тадбиқан ҳам худди шундай ҳолат кузатилмоқда (41,3%). Сўров катнашчиларининг 0,2 фоизигина шундай фикрга кўшилдилар. Сўровдан ўтказилганларнинг тенг ярмидан ортиқроғи ўз фарзандларининг яшаш учун чет элга кетишларига мутлақо қарши. Аммо сўров иштирокчиларининг чорак қисми (24,5%) ўз фарзандларининг бошқа мамлакатда яшашларига тарафдор.

Ўзбекистонликлар ўз фарзандларининг ўқиши учун АҚШ (44,9%), Россия (16,2%), Англия (13,2%), Германия (9,6%) ва Корея (8,1%) ни мақбул мамлакатлар жумласига киритадилар; ишлаш учун эса Россия (60,0%), Корея (30,0%) ҳамда АҚШ (10,0%)ни мақсадга мувофиқ мамлакатлар деб ҳисоблайдилар.

Сўров натижалари инсоннинг миллий – фуқаролик нуқтаи назари шаклланишига таъсир кўрсатадиган асосий омилларни аниқлашга ёрдам берди. Оила ва қариндошлар ниҳоятда катта таъсир кўрсатадиган омиллар жумласига киради (78,6%).

Тадқиқот натижалари маҳалла ва унда амалий кучга эга бўлган жамоатчилик фикри инсоннинг миллий-фуқаролик нуқтаи назари шаклланишида ғоят муҳим аҳамиятга эгалигини, бунинг устига-устак ушбу ижтимоий институтнинг мавқеи 1999 йилда 45,7 фоиздан 2002 йили 54,5 фоизгача, ҳозирги вақтга келиб эса 55,5 фоизгача ортганлиги, бу ҳолат маҳаллий миқёсдаги ўз-ўзини бошқариш органи сифатида маҳалла аҳамияти муттасил кучайиб бораётганлигини кўрсатади.

Мақтаб ва бошқа ўқув муассасалари (45,5%), оммавий ахборот воситалари (телевидение, радио, матбуот – 27,0%), меҳнат жамоаси (жамоадаги муҳит – 20,1%) бу масаланинг ечимида ўзбекистонликлар учун анча салмоқли омил ҳисобланади. Аммо шуни унутмаслик керакки, адабиёт ва санъат (1999 йилда – 23,0%, 2001 йилда – 18,0%, 2003 йилда – 12,6% ва 2004 йилда – 11,0%), маданият ҳамда маданий муассасаларнинг (шунга мувофиқ тарзда 12,0%, 13,9%, 13,5%, 12,3%), миллатлараро алоқа маданиятининг аҳамияти (2001 йилда – 10,3%, 2003 йилда – 7,6% ҳамда 2004 йилда – 2,7%) муттасил камайиб бораётир.

Миллий ўзликни англаш ва миллатлараро мулоқот – алоқа ривожига тил ғоят муҳим аҳамиятга молик омил ҳисобланади.

«Ижтимоий мулоқат – жойларида алоқа тили сифатида Сиз аслида қайси биридан фойдаланасиз?» – деган саволга якки вариантдаги жавоблар танланганда қуйидаги натижаларга эришилди: масалан, асосан ўзбек тилида гаплашадиган оилалар 81,3 фоиз (1999 йилда – 75,5%, 2001 йилда – 67,3%, 2003 йилда – 78,1%)ни; ўзбек ва рус тилларида сўзлашадиган оилалар 5,9 фоиз (2003 йилда 8,8%)ни; рус тилида мулоқат қиладиган оилалар 6,0 фоиз (2003 йилда 8,3%) ни ташкил этди.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, республика миқёсидаги, шунингдек айниқса шаҳарлардаги ижтимоий

кўрсаткичлар	Ўзбек тили	Рус тили	Ўзбек ва рус тиллари	Тожики тили	Қорақалпоқ тили	Қозок тили
--------------	------------	----------	----------------------	-------------	-----------------	------------

мулоқотларда ўзбек тилининг миллатлараро алоқа воситаси сифатидаги аҳамияти салмоқли равишда ортиб бораётир. Масалан, дўстлар, кўшнилари даврасида 76,5 фоиз, (2003 йилда – 71,1%), мактаб ва бошқа ўқув муассасаларида – 16,5 фоиз (2003 йилда – 71,4%), жамоатчилик йиғинларида 71,9 фоиз (2003 йилда – 63,7%) ўзбекистонликлар ўзбек тилида мулоқотга киришадилар.

Жамоат жойларида (19,1%), меҳнат жамоаларида (17,1%) ўзбек ва рус тиллари баб-баравар ишлатилади.

1-жадвал

**«Ижтимоий мулоқот жойларида алоқа тили сифатида Сиз аслида қайси биридан фойдаланасиз?» - деган саволга
респондентларнинг жавоблари, %**

оилаларда	81,3	6,0	5,9	5,2	2,4	1,7
дўстлар ва кўшнилари даврасида	76,5	6,4	13,3	4,6	2,4	1,5
мактаб ва бошқа ўқув муассасаларида	76,0	7,3	12,2	4,0	2,3	1,5
жамоат тўпланидиган жойларда	71,9	6,4	19,1	3,8	2,3	1,4
меҳнат жамоаларида	70,5	7,1	17,1	3,7	2,8	1,7

Олинган маълумотлар шуни кўрсатадики, руслар, европалик миллат вакиллари жамоатчилик тўпланидиган

жойларда асосий алоқа воситаси сифатида рус тилидан фойдаланадилар.

Сўровда иштирок этган русларнинг 66,7 фоизи жамоатчилик жойларида, шунингдек меҳнат жамоаларида 71,4 фоизи рус тилида гаплашадилар. Шунинг унутмаслик керакки, рус миллатига мансуб фуқаронинг ҳар бешинчисидан зиёдроғи (21,4%) жамоат жойларида мулоқот воситаси сифатида ўзбек ва рус тилларидан фойдаланади.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, аҳолининг кўпчилиги қисми (84,7%) давлат тили бўлмиш ўзбек тилининг келгусидаги ривожини қўллаб-қувватлайди. Сўров қатнашчиларининг ярмидан кўпроғи давлат тилини ўрганиш шартларини такомиллаштириш юзасидан зарур чоралар кўрилиши лозим, деб ҳисоблайди; ҳар бештасидан биттаси (20,2%) давлат тилини ўрганиш жараёнини эволюцион йўл билан, босқичма-босқич амалга ошириш зарур, деган фикрни маъқуллайди, 10,3 фоизи эса бошқа этник вакилларнинг тили ва маданиятини ривожлантириш учун зарур шарт-шароит яратиш мақсадга мувофиқ, деган фикрда. Шу билан бирга сўров иштирокчиларининг 8,6 фоизи таъкидлашига қараганда, бу жараёнга аралаштириш мақбулдир.

Ўзбек жамиятининг бағри кенглик даражасини «Сиз миллатларо никоҳга қандай қарайсиз?» - деган саволга қайтарилган жавобларга қараб ҳам аниқласа бўлади.

Ўзбекистонликларнинг 36,6 фоизи (2003 йилда – 38,8%) бундай никоҳга салбий муносабат билдиради, 22,8 фоизи (2003 йилда – 26,9%) бу ҳолатни яхши, деб баҳолайди, 24,6 фоизи (2003 йилда – 22,8%) эса бунга бефарқ – бетараф эканлигини таъкидлайди.

Ўз этник гуруҳи доирасида никоҳ битими тузиш этник келиб чиқишни барқарорлаштириш чораси маданий ўзига ҳосликни сақлаб қолиш чораси бўлибгина қолмай, айти паллада бу даставвал ўзликни англаш ва ўз халқи билан руҳий боғлиқликни ҳис этиш усули ҳамдир.

Миллатлараро никоҳга тоқат қилиш намунасини татарлар ва яҳудийлар (50,0%), ўзбекларнинг қарийиб тўртдан бир қисми (23,0%) яққол намоён этдилар. Туркманлар (80,0%), корейцлар (50,0%), украинлар (50,0%), татарлар (41,2%), руслар (38,1%),

тожиклар (24,5%) ва ўзбеклар (23,5%)нинг аксарият қисми бу масалага бетараф карашини билдирди.

Миллатларо никоҳга ёшлар анча хайрихоҳлик билан қарамқдалар; 16-19, 20-29 ёшлардаги ҳар икки ёш йигит ёхуд қиз «яхши», «фарқи йўқ», «бетарафман», деган вариантларни таъкидлаб, бундай никоҳларга ижобий баҳо беради.

Бу ҳолат ўз этник маданият кадри билан боғлиқ масалаларни чуқур билмасликнинг оқибатдир.

Ўз миллатининг анъаналарига амал қилиш қишлоқ жойларида кучлироқ сезилади (38,8%). Қишлоқ ҳаёт тарзида қадимий миллий урф-одат ҳамда анъаналарга катъий амал қилинаётганлиги, миллатларо мулоқотларда эса етарли тажрибага эга бўлмаслик, ўз этник хусусиятлари аҳамиятининг оқибатда мустаҳкамланишига олиб келаёттир.

Сўров шуни кўрсатдики, этник хусусиятларга майли кучли бўлган фуқароларнинг аксарияти аралаш никоҳларга айнан салбий муносабат билдирмоқда. Масалан, ўзбекларнинг ярмидан кўпроги (62,9%) ўз миллатига мансуб одам билан никоҳ тузишни афзал кўришини билдирди. Ўз ота-оналарининг бундай аҳдини сўровдан ўтган ўзбекларнинг 8,3 фоизи жуда номақбул ҳисоблайди; ўзбекларнинг ҳар иккитадан биттаси ўз фарзандларининг рус миллати вакили билан никоҳдан ўтишига мутлақо салбий муносабатда эканлигини тан олди. Аммо шуни ҳам унутмаслик лозимки, эндиликда ўзбекларнинг анча кам қисмигина шу фикрни ёқлаб чиқмоқда. 2003 йилда ўтказилган сўровда улар аксарият кўпчилиқни ташкил қиларди (72,4%). Ўзбекларнинг кўпчилиги ўз фарзандларининг, туркманлар (85,0%), шунингдек қорақалпоқ, тожик, қирғиз ва бошқа миллат вакиллари билан никоҳдан ўтишларига қаршилик қилмайди (шунга мувофиқ тарзда 46,9 %, 46,9%, 46,7%).

Сўров натижалари кўрсатдики, ўзбекистонликларнинг аксарият қисми ўз миллати анъана ва урф-одатларини яхши билади ва сўров иштирокчиларининг мутлақ кўпчилиги (93,8%) уларга маълум даражада амал қилади (фақат 6,2%и салбий жавоб кайтарди); анъана ва урф-одатларни «етарли даражада биламан», деган вариантни танлаган ўзбеклар 59,9 фоизни, тожиклар 51,0 фоизни ташкил этди. Қозоқлар ва қирғизлар ўз анъана ва урф-одатларини озроқ кўламда билишади (27,9%,

26,6%). Ўз анъана ва урф-одатлари хақида ҳеч нарса билмайдиган фуқаролар ўртасида русларнинг улуши юқори (19,0%).

Тадқиқот натижалари Ўзбекистонда яшаётган турли миллат ва элат вакиллари ўртасида миллий ўзлиқни англашнинг шаклланиши ҳамда ривож бўйича келгусида мониторинг тадқиқотлари ўтказиш зарурлигини кўрсатмоқда. Ана шундай тадқиқотлар натижасида Ўзбекистонда яшаётган халқларнинг ўзлигини этник жиҳатдан аниқлаш харитасини тузиш учун зарур имконият туғилади. Бу эса пировардида мамлакатимизда миллатлараро муносабатларни шакллантириш ва ривожлантириш асосларини янада мустаҳкамлаш учун хизмат қилади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ҚУРИШ ИСЛОҲОТЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Миллий мустақилликнинг дастлабки даврида собиқ тоталитар жамият қолдирган мерос мамлакат ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётининг барча соҳаларини ўзига қамраб олган эди. Мамлакатда, ҳаттоки, фуқаролик жамиятининг унсурлари ҳам ҳали шаклланмаганлиги, бу соҳада тажрибаларнинг етишмаслиги, демократик кадриятлар халқ менталитетига сингмаганлиги, янги жамиятнинг иқтисодий асослари шаклланмаганлиги каби юзлаб муаммолар ўз ечимини кутмоқда эди.

Мустақил Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини шаклланишида 1992 йилнинг 8 декабрида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси муҳим аҳамият касб этди. Конституциянинг ғоялари, мақсадлари, руҳи, унинг ҳар бир қоидаси «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси», бир кеча асрлар мобайнида илғор ва етакчи мамлакатларда шаклланган демократик кадриятлар, миллий давлатчилик, шунингдек, бир неча минг йиллардан буён авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётган миллий ва шарқона давлатни адолатли идора этиш ҳамда халқ билан бамаслаҳат сиёсат олиб бориш анъаналарини ҳам ўзида мужассамлаштирди.

Мустақиллик учун ҳаракат янада кенг кўламда давом этди. Олий Кенгаш 1990 йил 21 июлда Мустақиллик Декларациясини қабул қилди. Мазкур Декларация республика давлат ва миллий мустақиллиги ўрнатилиши жараёни учун муҳим аҳамият касб этди. Мустақилликнинг дастлабки даврларидаёқ давлат мамлакатда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришни ўзининг асосий стратегик мақсади сифатида эълон қилди.

Фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш мақсадларида 1991 йилнинг 15 феврилида Ўзбекистон Олий Кенгаши «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонунни қабул қилди. Мазкур қонун республикада фаолият юритиб келаётган жамоат бирлашмалари фаолиятини

тубдан ислоҳ қилишга, уларнинг собиқ яккахоким мафкурадан покланишига, шунингдек, жамоат бирлашмалари тузилмаларини давлат ва ҳукумат тизимидан ажратишга ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб берди. Республика ижтимоий-сиёсий ҳаётида биринчи марта мазкур конунда жамоат бирлашмаларининг мақсадлари халқаро ва демократик мезонлар асосида таърифлаб берилди: «Жамоат бирлашмалари фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий, ҳуқуқий эркинликларни рўёбга чиқариш ва химоя қилиш, фуқароларнинг фаоллиги ва ташаббускорлигини, давлат ва жамоат ишларини бошқаришда уларнинг иштирок этишини ривожлантириш...»²⁵ мақсадларида тузилади.

Мамлакат тарихида илк бор фуқаролик жамияти институтлари -жамоат бирлашмаларининг мустақиллиги, уларнинг давлат ва ҳукуматдан алоҳида фаолият юритувчи ҳуқуқий субъект эканлиги тан олинди. Бу ҳолат фуқаролик жамиятига хос белгилардан бири эди. Қонунда давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашиб, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига аралашиб, йўл қўйилмаслиги ҳуқуқий жиҳатлардан мустаҳкамланди.

Республикада фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришнинг сиёсий ва ҳуқуқий қафолатлари қисқа муддатларда биринчи Конституция ва бошқа конунларда ўз ифодасини топди. Натижада фуқаролик жамиятини шакллантириш учун ҳуқуқий асослар туғилди.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш ислохотлари энг мураккаб ва машаққатли синовларни кутмоқда эди. Чунки мамлакатда эскидан мерос бўлиб қолган давлатчилик анъаналари ва тоталитар жамият асоратлари ҳали кучли эди. Шунингдек, халқнинг ҳам ҳали янги жамият қуриш ва уни ташкил этишга доир тажрибаси кам, руҳияти ва сиёсий маданияти эса фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурлардан анча узоқ эди. Ана шундай шароитларда Президент И.А.Каримов томонидан фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат ва бозор муносабатларига ўтиш даврининг назарий асослари ишлаб чиқилди. Албатта, улар

мамлакат тарихий ривожланиш анъаналари, демократик принциплар ва халқимиз дунёкараши, қолаверса, мамлакат миллий манфаатларини ўзида ифода этар эди. Ўтиш даврида давлат қурилиши, бозор иқтисодиётини шакллантириш, умуман, ўтиш даврида жамиятнинг барча соҳаларини ислоҳ қилиш жараёнларини бешта асосий қоидалар асосида амалга ошириш концепцияси ишлаб чиқилди. Бу бешта асосий қоидаларнинг моҳияти қуйидагича ифодаланди:

«биринчидан, иқтисодий ислохотлар ҳеч қачон сиёсат ортида қолмаслиги керак, у бирор мафкурага бўйсундирилиши мумкин эмас. Бунинг маъноси шуки, иқтисодиёт сиёсатдан устун туриши керак. ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий муносабатларни мафкурадан холи қилиш зарур;

иккинчидан, давлат бош ислхотчи бўлиши лозим. У ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, ўзгартиришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчиллик билан ўтказиши, жаҳолатпарастлар (ретроградлар) ва консерваторлар қаршилигини бартараф этиши шарт;

учинчидан, қонун, қонунларга риоя этиш устувор бўлиши лозим. Бунинг маъноси шуки, демократик йўл билан қабул қилинган янги Конституция ва қонунларни ҳеч истисносиз ҳамма ҳурмат қилиши ва уларга оғишмай риоя этиши лозим;

тўртинчидан, аҳолининг демографик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш. Бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш юзасидан олдиндан таъсирчан чоралар кўрилиши лозим. Бу бозор иқтисодиёти йўлидаги энг долзарб вазифа бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади;

бешинчидан, бозор иқтисодиётига ўтиш объектив иқтисодий қонунларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда, ўтмишдаги «инқилобий сакрашлар»сиз, яъни эволюцион йўл билан, пухта ўйлаб, босқичма-босқич амалга оширилиши керак.

Бу қоидалар ўз истиклол, ривожланиш ва тараққиёт йўлимизга асос қилиб олинган бўлиб, ўтиш даври дастурининг негизини ташкил этади»²⁶

Шу билан бирга, Ўзбекистондаги фуқаролик жамияти барпо этишга доир ислохотларни ривожланган демократик мамлакатлар ва халқаро ҳамжамиятлар тажрибаси негизидаги

демократик кадриятлар асосида амалга оширишга жиддий аҳамият берилди. Чунки демократик кадриятлар нафақат халқаро тажриба ва синовлардан ўтганлиги учун, балки ўзбек халқининг миллий манфаатларига мос келганлиги учун ҳам ислохотлар жараёнларига татбиқ этила бошланди.

Президент И.А.Каримовнинг фикрича, фуқаролик жамияти назарияси ва амалиёти ҳар бир мамлакат миллий кадриятлари, халқнинг миллий менталитети ва миллий анъаналарини ўзида ифодалаши зарур. Бу шунинг учун ҳам зарурки, фуқаролик жамияти барпо этишда ҳар бир халқ ўз миллий манфаатларининг ифода этилишини ҳам англаши лозим. Бу каби ҳолатга эга бўлиш учун миллийлик янги жамият мазмуни ва шаклу шамоили билан уйғунлашиши лозим. Ўзбекистон эса бошқа мамлакатларга нисбатан адолатли ва халқчил жамият барпо этишга доир миллий мерос ва кадриятларга бойлиги билан ажралиб туради.

Шунингдек, мамлакатда янги жамият куриш ислохотлари инқилобий йўлни ҳам қабул қилмайди. Чунки бу йўл ўзининг вайронагарчилиги, миллионлаб аҳолининг ижтимоий аҳволи пасайиб кетиши, жамиятнинг қутблашган томонларга бўлиниб кетиши каби салбий ҳолатларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам Президент И.А.Каримов куйидаги фуқаролик жамиятининг Ўзбекистон мамлакати учун ўзига хос жиҳатини илгари суради: *«Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясашга уринишлар гоаят нохуш, ҳатто фожиаги натижаларга олиб келади. Инқилобни гарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди...»²⁷.*

Президент И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асаридаги куйидаги фикрлар фуқаролик жамиятининг янги кирраларини очиб беради: *«Биз учун фуқаролик жамияти - ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга*

монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига қўмаклашади. Айни вақтда бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди»²⁸.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуриш ислохотларини янада чуқурлаштириш, унга мутаносиб равишда ҳуқуқий давлат қуриш мақсадларидан келиб чиқиб жамиятнинг сиёсий соҳасини эркинлаштириш (либераллаштириш) концепциясини ишлаб чиқилди ва унинг йўналишлари қуйидагича белгиланди:

- Мамлакат сиёсий ҳаётининг барча соҳаларини, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш;
 - Мамлакат сиёсий ҳаётида ҳақиқий маънодаги кўппартиявийлик муҳитини қарор тоштириш;
 - Нодавлат тузилмалар, ҳуқуматга қаршли бўлмаган ва жамоат ташкилотларининг, фуқароларнинг ўзини — ўзи бошқариш органларининг фаолиятини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
 - Жамиятда фикрлар хилма — хиллиги ва қарашлар ранг — баранглиги, уларни эркин ифода этиш шароитини таъминлаш;
 - Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, одамлар онгида демократик кадриятларни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш.
- «Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари» тамойилидан келиб чиқиб иккинчи чакирик Олий Мажлиснинг VIII сессиясида қабул қилинган «Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги Конституциявий қонун келгусида қабул қилиниши зарур бўлган ўзгаришлар жараёнини ўзида мужассам этадиган янги

қонунларнинг қабул қилиниши учун принципиал қоидаларни белгилаб бериши кўзда тутилди.

Мамлакатда фуқаролик жамиятига хос бўлган демократик сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг демократик принциплари, сиёсий тизимни ривожлантириш масалалари Президент И.А.Каримовнинг биринчи ва иккинчи чакirik Олий Мажлиснинг сессиялари (1995–2004 йиллар), Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги (2005, 28 январь) маърузалари **«Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари»** концептуал сиёсий дастурнинг асосини ташкил этди.

2002 йилнинг 29-30 августида бўлиб ўтган иккинчи чакirik Олий Мажлиснинг IX сессияси мамлакатда фуқаролик жамияти қуришни авж олдиришда муҳим аҳамият касб этди. Сессияда мамлакат Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари»га доир маърузаси фуқаролик жамияти қуришнинг концептуал назарий асосларини янада бойитди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги (2005 йил 28 январь) «Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» номли маърузасида мамлакат жамиятини демократлаштириш ва янгилаш концепцияси, шунингдек, мамлакатимизни 2005 йил ва келгуси даврда модернизация ва ислоҳ этиш бўйича асосий вазифаларнинг концептуал йўналишлари белгилаб берилди. Унда мамлакатни модернизация қилиш борасида узокни кўзлайдиган «Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари», деган тамойилга асосланган ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг барча йўналишларида амалга оширилиши лозим бўлган мақсад ва вазифалар аниқ ва равшан ифода этилди. Мамлакатда марказий давлат ҳокимияти органлари ваколатларини номарказлаштириш асосида кучли жамиятнинг шаклланиши учун шарт-шароитлар

яратиш мақсадларида «хокъ. ият ваколатларининг маълум бир қисмини марказдан маҳаллий ҳокимият органларига ўтказишга қаратилган мавжуд қонун ва ҳуқуқий ҳужжатлари бир тизимга келтириш ва уларга қўшимча тарзда янгиларини ишлаб чиқиш»²⁹ вазифаси белгиланди. Шунингдек, «ўзини- ўзи бошқариш органлари - маҳалла, маҳалла кўмиталари ва қишлоқ фуқаролик йигинларининг роли ҳамда ваколатларини амалда қучайтириш»³⁰ ҳам муҳим вазифалар сирасига киритилди.

XX асрнинг бошларига келиб Президент И.А.Каримов томонидан илгари сурилган «Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари» концептуал дастурни амалга ошириш янги босқичга кирди. Мамлакат йўлбошчисининг назарий қарашларини ҳаётга татбиқ этиш даврига ўтилди. Давлат ҳокимияти ва халқ илғор ривожланган мамлакатларда фуқароларга эркинлик бағишлаган, шахснинг эркин камол топиши учун барча шарт-шароитларни яратган, жамиятнинг ҳамма жабҳаларини демократиялаштиришга қобил бўлган фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидаги ислохотларнинг янги босқичини амалга оширишга киришди.

Шунингдек, мамлакатда икки палатали парламент ислохотлари билан узвий боғлиқликда нодавлат ва жамоат ташкилотларини ижтимоий табакалар ва гуруҳлар манфаатлари ва иродаларини ифодаловчи ташкилотлар даражасига кўтариш, жамиятдаги турли-туман ижтимоий қатламларнинг манфаатларини келиштириш, жамиятни доимий барқарор бўлишига замин яратиш, шунингдек фуқароларнинг жамият ва давлат органларини бошқаришдаги иштирокининг кенгайтириши учун кенг ижтимоий ва сиёсий кенгликлар яратилди. Фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг давлат ва қонунлар томонидан қўллаб-қувватланиши ислохотларни янада чуқурлаштириш учун имкониятлар яратди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон жамияти сиёсий тизимида икки палатали парламент ислохотларининг бошланиши ҳам давлат ҳокимияти тизими ва жамият институтларини ҳам модернизациялаштириш ва ислоҳ этиш учун шарт-шароитлар

ва имкониятларни янада кенгайтирди. Авваламбор, парламент ислохотлари натижасида жамиятдаги ижтимоий катламлар ва гуруҳларнинг манфаатлари ва иродаларини ифодаловчи янги институтлар - парламентнинг Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг шаклланиши натижасида бу турли-туман манфаатларни қонунлар ва сиёсий қарорларда ифодалай олиш имкониятлари яратилди. Албатта, бу ўзгаришлар фуқаролик жамиятига хос бўлган кадриятлардан бири - фуқаролар истаклари ва манфаатларини фуқаролик институтлари воситасида давлат иродаси ҳамда давлат вазифаси даражасига кўтариш амалиётига эришилади, шунингдек фуқаролик жамиятига хос бўлган қонунлар қабул қилишнинг ўзига хос имкониятлари яратилади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг пировард мақсади ҳам ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришдир. Ҳозирги даврда бундай давлат ва жамият барпо этишнинг конституцион ва қонуний асослари яратилди. Демократик типдаги миллий давлатчилик шаклланди.

Шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимиятини шакллантиришга доир конституциявий асослар ва унга доир барча қонунлар ижтимоий ҳуқуқий давлат қуриш мақсадлари асосида яратилди. Чунки давлат қуришнинг умумий йўлини аниқламай туриб, унинг қуйи органлари ва жамиятни ислох қилиш мумкин эмас эди. Илк бор ҳокимлик институтини жорий этишда ҳам стратегик мақсаднинг ҳуқуқий давлат қуриш эканлигидан келиб чиқилди. Шунингдек, миллий меросимиздаги ҳуқуқий давлатга хос баъзи унсурлар қайтадан тикланди.

Ўзбекистонда Миллий мустақиллик даврига келиб миллий анъаналар ҳамда демократик кадриятларга асосланган янги типдаги давлат ҳокимиятини шакллантириш имкониятлари туғилди. Янги ўзбек миллий давлатчилиги соҳасидаги ислохотлар Президент И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этишнинг беш тамойили асосида амалга оширилди. Давлат ҳокимиятини янгидан шакллантириш учун, аввало, етук

ва ривожланган давлатлардаги сиёсий тизимнинг тузилиши ва амал қилиш принципларининг шаклланиш тажрибаси ва тарихий миллий анъаналар асос қилиб олинди.

Шунингдек, Ўзбекистондаги ислохотларнинг «Ўзбек модели»ги хос давлатнинг бош ислохотчилик фаолияти асосида амалга оширилган туб ўзгаришларнинг пировард мақсади асосан ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришга қаратилди. Давлат ҳокимияти органларининг турли йўналишларда амалга оширилган ислохотларни чуқурлаштириш жараёнлари натижаси ўлароқ, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишнинг конституциявий ва ҳуқуқий асослари яратилди.

Мамлакатда бозор муносабатларига ўтишнинг кийин жараёнлари, айниқса, мулк муносабатларининг вужудга келиши, ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш, хўжалик юритишнинг янги усуллари вужудга келиши билан бутунлай янги типдаги давлат ҳокимияти органларига эҳтиёж сезилган эди.

Умуман, жаҳондаги демократик давлатлар тарихий тажрибаси ва конституцион тузуми тажрибаларини эътиборга олган ҳолда, шунингдек, мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва давлат ҳокимиятига доир қонунларга биноан марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш, маҳаллий бошқарув ва бошқа барча масалаларни аҳолининг манфаатларини эътиборга олган ҳолда қонунлар, шунингдек, тегишли моддий ва молиявий ресурслар асосида бевосита ёки билвосита ҳал қилиш мақсадларидан келиб чиқиб ташкил этилди.

Республикада Миллий мустақиллик асосларини яратишга доир ислохотлар жаҳондаги илғор ривожланган мамлакатлар тажрибаси ва ўзбек халқи менталитетига хос бўлган анъаналарни уйғунлаштириш асосида кеча бошлади. Шунингдек, бу жараёнларга яна жамиятни демократлаштириш ислохотлари ҳам уйғунлашди. Мамлакатда демократик қадриятлар асосидаги ҳуқуқий асосларнинг яратилиши фуқаролик жамиятининг пойдеворини ташкил этди.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Н. Жўраев. Демократия: тарих, бугун, эртага.....	6
М.Қуронов. Баркамол шахе тарбиясининг миллий модели.....	48
Қ. Аъзамов. Мустақиллик, маънавият ва демократия.....	57
М. Бекмуродов. Фуқаролик жамияти ва ўзбек менталитети.....	69
М. Бекмуродов. Оилада миллий тарбия ва менталитет.....	79
З. Қодирова, Э. Каримова. Ўзбек менталитети ва демократик тамойиллар.....	93
Х. Дўстмухамедов. Ахборот, демократия ва менталитет.....	123
О. Б. Отамирзаев, Н. А. Мўминов, У. К. Қаюмов. Маҳалла жамоатчилиқ фикрида	127
О. Б. Отамирзаев, Н. А. Мўминов, У. К. Қаюмов. Ўзбекистонликларнинг миллий ўзлиги.....	146
М. Қирғизбоев. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуриш ислохотларининг ўзига хос хусусиятлари.....	162

МЕНТАЛИТЕТ ВА ДЕМОКРАТИЯ

Ушбу китоб Тошкент ахборот технологиялари университети Илмий Кенгаши томонидан маъқулланган (2006 йил 29 июнь) ва нашрга тавсия қилинган (554-сон – баённома).

Масъул муҳаррир
Муҳаррир

с.ф.д., проф. Н. Жўраев
Қ. Парпиева

Bosishga ruxsat etildi 26.10. 2006 y.

Bichimi 60 x 84 ¹/₁₆

«Temes Uz» harfida terildi.

Nashr tabog`i -11,83

Bosma tabog`i -10,75

Adadi-500.

100-buyurtma.

**Toshkent axborot texnologiyalari universiteti tasarrufidagi
«ALOQACHI» nashriyot-matbaa markazida chop etildi.
Toshkent sh. Amir Temur ko`chasi, 108-uy.**